नं० ७७८-घ

भारती भाण्डागारे

(अलंकार-शास्त्रम्) वात्स्यायनीयकामसूत्रटीका (अपूर्णम्)

जयमंगलाभिधाभाष्यम्

कर्त्ता यशोधरः

नं० ७७८-घ

४१तः → पत्राणि १२२ (अपूर्णम्) ख:

१५२

(१तः ४० संख्याकानि पत्राण्यनुपलब्धानि)

नच्छेद्यार्थत्वान्नाभ्यान्तरेणनायकस्यपीडयन्तीतिस्तनोपगूहनमेतत्। पुनःपुनःशिरोनामयंतीत्यनेनयाद
शीनमेतत्स्त्रैणेनतेजसाचेष्टितमुक्तंपौ। स्त्रेनास। पारइति। देशयाश्रुंवनादित्यापारान्त्रपूर्वमसौद।
र्शितवान्नपारुष्यरभसात्यंनागएवप्रतीपंकुर्वीत। तदेवस्फुटयन्नाह। पाणिनेति। यथाहंत्वयानिर्दयर
तेनक्लेशितातथात्वामपिप्रतीपंपातयामीतिब्रूयादितिसंबंधः। तत्रापिहसंतीरोभसिकतयातर्जयंती
तर्जन्यादृतिप्रतीचास्पर्शमपहस्तादिनातद्भयपारुष्यंदर्शयति। ततश्चासौस्त्रैणतेजःख्यापनार्थंत्र
त्रीडितादिव्रीडामत्स्यौतापिश्रमंरंतुमिच्छंत्यपिविरामाभीप्सानुपेत्यदर्शयेत्। पुरुषवदाचरितंहियो
षितःपुरुषायितं। ततश्चपुरुषस्ययोषितियदुपसर्पणमुपसृप्यंतद्याचरंत्याःपुरुषायितंप्रायशश्च
पुरुषोपसृप्तान्नान्यत्पुरुषायितमितियदुपसर्पणमुपनियमयन्नाह। पुरुषोपसृप्तेरेवोपसर्पे
तरन्तितानिचवक्ष्यामः इतःप्रभृतिपुरुषोपसृप्तस्यप्रकरणमितिदर्शयति। तानिद्विविधानिबाह्या

ही ष्वंतरा एरिच नात्र वा स्यान्याह। यदा पुरुषः प्रयोक्ता तदा पुरुषोपसृप्ता स्त्री चेत्पुरुषायितं इति दर्शनार्थं उ
41 रुषग्रहणम्। एवं च पुरुषायितेन सहास्य वचनं। शयनस्याया इति। शयनात्याक्तरतारंभप्रकविवदमा।
नां कञ्चुमददतां कपोलचुंबनेन समर्मतादा कुलयेत्। परस्य वक्ष्यति। न वचनव्याक्षिप्तचित्तायाः वेति।
नायको क्षिभिरन्यचित्ताया नायिकाया लज्जापनार्थी दर्शनायेतीवार्थः नीवीनिवसनबंधः तत्रैवेति।
विश्लेषमाणोऽया नीवी सुखेन स्रस्यते। स्थिरलिंगश्चेति। जातरागत्वात् सिद्धलिंगः तस्यां च जातरागा
यां सिद्धं कार्यं नो चेदाह। तत्र तत्रेति। कञ्चोरुस्तनादिषु एनां नायिकां रागजननार्थं हस्तेन परिस्पृशेदिति
एतदसन्नायकेन संगताया मतिविस्रब्धायामुक्तं। यदि प्रथमसंगता तदास्या नीवीस्रंसनस्पर्शनं ना
स्त्येव लज्जया संहतोर्वो रंतरे च संधौ वस्त्रेन संघट्टनं चलने यथा विघट्टितौ स्यातां कन्यायाश्चेति कन्यावि
स्रंभणे विस्रब्धायाश्चाप्यस्या लज्जया संहतयोरंतरे घट्टनं नीवीस्रंसनं स्पर्शनं। यस्या अधिकमाह। स्तन

योः संहतयोर्भुजमध्यास्यत्य हस्तयोः परस्पराश्लिष्टयोः प्रत्येकं वा बद्धमुष्ट्योः करयोः प्रत्येकं ह्रस्तसंको
चयोरंसयोर्हस्तयोजनात् ग्रीवा बाहुशिरोयोजनाद्वा संहतयोः ग्रीवायां हस्तपाशसंश्लेषात् संहननायां
संघट्टनमित्येव। स्वैरिण्यामिति। या नायिकारूढविस्रंभत्वात्सुरते निस्त्रपं प्रयते स्वैराचारिणी। सा स्वैरिणी
अभियोक्त्रीत्यर्थः तस्यां यथासात्म्यं यथायोगं चेति यत् येन सात्म्यं यत्र प्रयुज्यते। तत्र स्पर्शनमित्यर्थः
चुंबनार्थमेनामिति। कृतचुंतिष्ठ वीक्ष्णं स्वैरिणी बालके निर्दयमवलंबेत। इतरस्यां इति। नायिका
या विधिमाह। या प्रथमसंगता कन्या च तस्यां व्रीडा लज्जानिमीलनं चादृष्टगोः स्यात् नवतिस्त्र्याप्याः
स्वैरिण्याश्चेति। एवं नीवीस्पर्शनस्रंसनग्रहणावलंबने वीडैरुपसर्पेत्। शयनस्थां। विश्वासस्य संप्रयो
गात्। चुंबनादीन् प्रयुंजीत। आभ्यन्तराणामभिधानमाह। रतियोगे चेति। रत्यर्थे यंत्रसंयोग इति। एना
मिति। बाह्यैरुपसृष्टां प्रवृत्तां चेष्टयान्तरपरीक्षया यथाकथंचित् आभ्यन्तरैरुपसर्पेदित्यर्थः तत्र प्र

वृत्तिमाह। कुर्चं यंत्रेणेति। यत्र हि स्थाने यंत्रसंबाधस्थानं तरं भागं कञ्चित्कृत्वा साधनेनोपसर्प्यमाणा तत्स्पर्श
सुखात् दृष्टिमावर्त्तयेत् दृष्टिमंडलं भ्रमयेत् तत्रैव चेति। तमाश्रित्य पीडयेत् साधनेनासदृश्यमुपसर्पे
त्तु तत्र हि पीडनात् दुस्तरं तिमिरं गच्छति। एतद्रहस्यं सद्भिरप्रकाश्यत्वात्॥ तथा हि इरति शास्त्रार्थम
न्यैः प्रकारांतरमुक्तं शास्त्रकृतः सुवर्णनाभमतमभिमतमप्रतिषिद्धत्वात्। अपरे तु संबंधनमे
कोऽवह वदंति केचित्सदेशविवादस्तत्रोपसर्प्यमाणा यस्मिन्न्कस्मिन्नियतेऽनियते वा देशे स्पृष्ट
दृष्टिमावर्त्तयेत् तस्मिन्नेव पीडयेदित्येकः प्रकारः बहुषु वा यस्मिन्नुपसर्प्यमाणा दृष्टिमावर्त्त
येत् तस्मिंस्तस्मिन्नेव पीडयेदिति द्वितीयः। तत्रापि यस्मिन् अत्यर्थं दृष्टिमावर्त्तयेत् तस्मिन्नत्यर्थमेव
पीडयेदिति बोद्धव्यं। एतेन नाडीप्रदेशा अपि अन्यत्रोक्ता व्याख्याताः। तेषामनेनैव प्रकारेण ज्ञापमा
नत्वात् उपसर्प्यमाणा यामावस्यति स्त्रीव स्याज्ञास्तः प्रत्यासन्नः संधुक्ष्यमाणाश्चेति। यंत्राणां ल

दृष्टणमाह। तत्रगात्रावमर्दोनेत्रनिमीलनंचप्रासस्यलिंगंक्रीडानाशात्तज्ज्ञानिरुक्तिः इतियोजनेतिरस्य
र्थंयोजनायंत्रयोजनेत्यर्थः मास्रजघनस्यनायकजघनेनश्रत्यंतल्लयात्समधिकेति। प्रत्यासन्न
स्वभावलक्षणंमितिप्रासप्रत्यासन्नेत्यर्थः हस्ताविति विधुनोतिकंपयतेनस्पातुंनददातियंत्रयो
गात्पुरुषमातिवर्त्तिनीतिपुरुषस्यरतिशास्त्रेणमतिक्रम्यस्वजघनव्यापारेणवर्त्तनमित्यर्थं तस्याः।
श्लिष्टतमीदृशंतुध्यायंत्रयोगात्प्राग्वत्स्वयंरतमधिगम्यपश्चात्तदानींत्रस्यारतंविछिन्नरसंस्या
त्। तच्चतुर्विधंयथोक्तं अंतःपद्मदलस्पर्शगुटिकावज्रयोषितः वलितंचवरांगंचगोजिह्वाकर्कशं
नथेति। तत्रायंत्सत्कारोपंकंडूतिविषयत्वात्करेणक्षोभयेत्आमर्दुभावादितियावन्मर्दुतांग
तंततोयंत्रयोजनंमर्दुभूतेहितस्मिन्नुपसर्प्यमाणांकृतंरतिमधिगच्छतिगजरवेति। करोरूपसा
र्थेगजाकारेणोक्तंत्वर्थः तथाचोक्तंअनामिकाप्रदेशिन्योर्मिश्राग्रेन्येष्वयासह। गजहस्तायसादृश्या

टी०

न्तसंज्ञं कृत्रिमं स्यन्तं रत्नं च कर ग्रहणं कृत्रिमसाधनोपलक्षणम्। येन नेकृत्रिमेण राभ्यां तरणगुपस्था
नि। लिंगेन संबाधस्याभिष्यणात् सर्वमेवोपस्थं नवपतत्कज्ज पश्चुलंन्यापयंभागोपालेंगतं प्रसिद्धमि
त्यगां नद्रुपस्थस्य कमिति कन प्रत्ययेन विशेषसंज्ञां दर्शयति। हस्तेन लिंगं गृहीत्वा संबाधाभ्यंतरे सर्वतो
मथन्निव भ्रमयेत् नीचीकृत्य जघनमिति स्त्रीकटिमधः कृत्वा उपरि रुपदिति। अभ्यंतरस्योर्ध्वभागे भ
गं बहुलेनैव लिंगेनावघट्टयेत तदेवेति घट्टनं। विपरीतमुच्चीकृत्य जघनमधस्तादिति विशेषस्थापरो
यः सरभसमिति रभसेन गत्यादितार्थः अधोभागस्य कडूनिवहलत्वात् लिंगेनेतिगादाम्रूलं प्रवेश
मानेन समाहत्यपीडयन्नभ्यागमनवतिष्ठेत निष्ठेताचिरमिति यावत्कालं लिंगोन्नमनानि कर्तुं सम
र्थं मुहुरमिति निश्चेशितं लिंगं आमस्तीवंधमाकृष्य वेगेन जघनराव्रानिर्घातवत् क्षिपेत्। एकतरएवराक
तरतिः एकस्मिन्नेव पार्श्वभूयिष्ठं बहुशस्त्वाराग्नवराहवत् दंष्ट्रयावलिखेत्। स एवेति वराहस्य घातं

उभयत इति उभयोः पार्श्वयोपरिपाद्योरवभवतस्तं गाभ्यामवलिखेत मल्लन्मिश्रितमिति । एकवारं
लिंगं प्रवेशितमनिःक्रमय्यानिष्कास्य बहिरभ्यंतरमेव किंचिद्दालयच टकवत्तत्रैव लिंगं घट्टयेत्
हस्तिवीद्दकर्षणं चतुरिति । रगावसानिकमेतत् । विसृष्ट्वस्यायामेवं स्वभावत्वात् आख्यातमितिक
रणसंपुटं तच्च व्याख्यातं । ऋजुप्रसारितावुभयोरूरुणोदिति तत्र लिंगमनिःष्क्रमय्य जघनेन जघनम
वगृह्य यत्संमि । स्वले तदपि संपुटमित्युक्तं । तेषामिति । उपसृप्तकादीनां स्त्रीसात्म्यादिति । येन यस्याः सा
त्म्यं तस्य तस्याः प्रयोगः विकल्पेन मृदुमध्याधिमात्रभेदेन तत्र पुरुषोपसृप्तेषु यद्बाह्यं नीवीविस्रंसनादि
कं तत् द्वितीये मार्गे नायकस्य स्वरव्यावंध विस्रंसनादि बाह्यं पुरुषायितं यच्चाभ्यंतरमुपसृप्तं तन्मार्गद्वयेऽपि
आभ्यंतरं पुरुषायितं द्रष्टव्यम् ॥ पुरुषोपसृप्तं प्रकरणमुक्त्वा विशेषाभिधित्सया पुनः पुरुषायितमाह ।
पुरुषायिते त्विति । आभ्यंतरे पुरुषायिते प्रवृत्ते मानायास्त्रीप्यधिका नि । वा तु वेनेति करणं पुरुषसंदंशेन लिं

टी गमवशस्य निःकर्षत्याश्चांतः समाकर्षत्यास्यानमवस्थितिः। पुरुषयंत्रेति। भग प्रवेशितलिंगाकुला
लंचक्रवत्कुंचितरणानायकागेहस्ताभ्यां शरीरविंहमकृत्वात्र मेदयमध्यासाद्भवतीति तत्रे
55 तिभ्रमरकेइतरोनायकोयंत्राविश्लेषार्थभ्रमरसौकार्यार्थं च स्वजघनमूर्ध्वं क्षिपेत्। दोलायमान
मिति। एवं नोनीत्वायतोनयेत्कर्षयंपार्श्वं नीत्वाहितीयंउत्से वंतस्थेरवणात्स्थैरवोलितकं। मंडलेन तु
भ्रमितं मंथनेनंतर्भूतं तेषां पुरुषमास्याहितकस्येनप्रयोग इत्यत्रापि योज्यं पुरुषयंत्रैव विश्राम्यतेन
विश्लिष्ट यंत्रारागस्यानुपशमं नत्वात्ललाटेललाटं विधायेतिश्रमापनयनकारतां प्रकुरुपरिगमन
मित्यर्थः रत्यधिगमात्तु परिश्रांता यां पुनरावर्तनमित्यर्थोक्तं। यथारतपरिश्रांतेनसाहायिकार्थं
पुरुषायितेतुमन्यतेतथानत्स्वभावप्रतिपत्त्यर्थम्।। तत्र नियोज्यादिदर्शयन्नाह। प्रच्छादितस्व।
भावापीति। लज्जया प्रच्छादितोभावोयपाकयथमित्याह। गूढाकारेति अभिप्रायसूचकस्यगोपिता

तु साधुपरिवर्त्तिनी कामयमाना स्वभावमात्मीयमभिप्रायं रागात्प्रकाशयति न गूहितुं शक्नोतीय
तो नियोज्यं तदेव स्फुटयन्नाह। यथाशीलेति। यादृशस्स्वभावो यस्याः यथा चरति लीलासाधनप्रका
रेण रतौ जातत्वरमानसानुपरिवर्त्तिन्या विचेष्टाभिस्तत्प्रकाराभिस्तत्सर्वमिति शीलरतिप्रकारं च सर्व
मुपलक्षयेत्येनोत्तरकाले तथैवमुरतेसत्स्फपकमेण। तत्रापवादमाह। न त्वेवेति रतौ नियोजये।
दिति। ऋतौ न नियोजयेत् गर्भग्रहणभयात्। पुनरावर्त्तते च गर्भग्रहणात् दारके व्यरतशीले
स्यात्। न प्रसूतां। अचिरप्रसूतां प्रदरकटिनिर्गमभयात्। न मृगीं ह्रस्वायोरवपहिकाभयात्। न
गर्भिणीं गर्भस्रावभयात् नातिव्यायतां अतिस्थूलां व्यापारयितुमशक्तत्वात्। उकषायितं सप्तदशं
प्रकरणं तदन्तर्गतानि पुरुषोपसृप्तानि अष्टादशं प्रकरणं। इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीका
यां जयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेण कृतकृत

टी कामसूत्रभाष्यायां सांप्रयोयिके द्वितीयेधिकरणे पुरुषायितं पुरुषोपसृप्तानि अष्टमोध्यायः ८
आदितस्त्रयोदशोध्यायः १३ आलिंगनादि पुरुषायितांत्वं च तत्स्कन्धापि कामसूत्रकं । तृतीया
45 प्रकृतिः पंचमीत्येके रस्कन्धं तद्विषयमौपरिष्टकमित्युच्यते । द्विविधेत्यादिना । तृतीया प्रकृति
र्नपुंसकं स्त्रीरूपिणी स्त्रीसंस्थानात् स्तनादियोगात् । पुरुषरूपिणी पुरुषसंस्थानात् श्मश्रुलोमा
दियोगात् । यद्वृत्तिमाश्रित्य तस्यौपरिष्टकं अनयोस्तदुच्यते । तत्र सर्वमधिकृत्याह । तद्वेति । तयोः
समनकस्त्रीत्वख्यापनार्थं तावत् स्त्रीधर्मानुकरणं तत्र वेषं केशपरिधानादिविन्यासेन आला
थं काकल्यनुगनं लीलामंथरादिगमनं भावं हावादिकं मृदुत्वं चापारुष्यं भीरुत्वं नयशीलतां
मुग्धाना अस्रहिस्मृतां प्रहरणवातातपाद्यक्षमांतं व्रीडां लज्जां चानुकुर्वीत तस्या इति स्त्रीरूपम
नुकुर्वंत्यामुखेन जघनकर्मेति स्वरूपाख्यानं भगे लिंगेन यत्कर्म तन्मुखेन क्रियमाणमौपरिष्टकं आ

चरुतन इति पूर्वाचार्यकृतेयं संज्ञा तु परिशब्दमुखे भवतीति अनव्ययानां भमात्रे टिलोपः पश्चात्तं
स्थायां कृत्वा अनेह कृत इति चेद्भवइति परिगणनात्तस्य मूनभवति। फलमाह। मानन इति औपरिष्टका
इति प्रीतिमाभिमानिकी प्रायुक्तलरुणां वृत्तिंजीविकां लाभाला तत्त्वरितमिति वेश्यापात्वरितन चैशिके
बस्मातितद्देश्ये वप्रकाशयंतीगम्यैरभिगम्यमाना इति ध्वनिं वाशाभोति। द्वितीयमपि रूपमाह। उरु
परूपिणीत्वितितु शब्दो विशेषणार्थः। रतिरौपरिष्टकं च तुल्यं न तु पृथगिति। यदाह प्रद्युम्नकामेति
आभिमानिकी प्रीतिः कामः स प्रद्युम्नो यस्याः सा पुरुषरूपिणीत्वात् प्रकर्षेण महसा नसं प्रयुज्यत इति।
नं लब्धुमिच्छंती संवाहकभावमुपजीवेदिति लोकेंगमर्दनकर्मणा जीवेदित्यर्थः॥ एवमपि विश्वासाभा
वात्कथं रतिविश्वासनार्थमाह। तत्रेति संवाहने संविष्टस्य नायकस्य ऊरुस्वगात्रैरपरत्तपरिचयात् उ
पगूहमाने वरस्त्रीयात् एवं मदद्रवती प्रसृतपरिचिया चेद्रुरुमूलमपि संस्पृशेत सजघनमिति लिंगस्पर्शनं

टी

46

स्वस्त्राःसहजघनस्य स्तोकेन भागेन ऊरुमूलमित्यर्थः स्थिरलिंगतामिति जघनभागोरुमू
लसंस्पर्शोत्पन्नध्वलिंगतां सिलितमंथेनेति आगोपालादिप्रतीतेन लिंगं घट्टयेत न यथा कथंचि
त्तचापलं कुत्सयंती वेति। ईदृशश्च पत्नो यद्गुल्फस्पर्शमात्रात्तस्य ध्वलिंगोसीति निंदयंती स्वाभि
प्रायख्यापनार्थं हसेत् न तु कुप्येत्। हतलक्षणोनापीति स्तब्धलिंगत्वे रागस्य लक्षणं तत्कृतंय
स्य नायकस्य। उपलब्धवैकृतेनेति ज्ञातमुरवचापलेन यदि न चोद्यते कुरु मुरवचापलमिति
तस्मात्स्मिन्स्वयमेव विना चोदनया उपक्रमेत् पुरुषेण तु उपलब्धवैकृतेनानुपलब्धवैकृते
न वा चोद्यमाना नाहमेवंविधं कर्मेति सहसांगीकारः इति विधार्थं विवृद्धेन। तदेव स्फुटयति।
लब्धेणे चेति स्त्रीरूपिणी तु प्रकटकामत्वाद चोदितापि आदितरसा वोपक्रमेत। तत्र स्त्रियाभेदा
द्भेदमाह। तत्रेति औपरिष्टके समुच्चयप्रयोज्यमिति क्रमेण सर्वैः समुच्चयेन योज्यमित्यर्थः तत्रापि

नात्माभिप्रायेणेत्याह। तेष्विति। एकैकं प्रथमात्प्रभृति उपगम्य कृत्वा परित्यागे छादशीयेत् कौतुकम्
ननार्थमभ्यर्थनया ऽपरं प्रयोक्ष्यामीति। नायकोऽपि एकस्मिन्नभ्युपगते किं प्रतिपद्यत इत्याह। इतर
श्चेति। नायकः सर्वस्मिन्निति निमित्ते तदुत्तरमिति। तस्मिन्निमित्तानन्तरं पार्श्वदेशं च निर्दिश्य
दिदं कुर्विति तस्मिन्नपि पार्श्वदेशे क्रियमाणे क्रियायामिदं तदुत्तरं बहिःसंदंशमिति। अनेन क
मेण सर्वं समुच्चयेन निर्दिशेत् स्वरागपरिसमाप्त्यर्थं तस्याश्चाभिमानिकसुखजननार्थं नायिका
पितथैव प्रतिजानीतेति। अयं चोदनायां विधिः स्वयमुपक्रमे स्वाभिप्रायेणैव समुच्चयप्रयोज्यम्॥
~~कृतसर्वसंवितमोऽपयोक्ष्यपरिविमर्शाद्यपविष्यनुसंधिपुरुपान्तर्निमित्तं। रक्तेनाम वक्ष्यो~~
~~पार्श्वयोर्निर्देशनमोरण्यामवपीड्यभवत्वेतावदिति सान्त्वमेव साम्प्रीतोदश। अपश्चादितो~~
~~दानीलिनोऽशीतस्याग्रविषयप्रवर्षयंनीवत्वंवेदिति बहिःसंदंशः। तस्मिन्नेवाभ्यर्थनया किंचित्~~

टी त्तः कर्मेह द्विविधं। बाह्यमाभ्यंतरं च। तत्र बाह्यमाह। करावलंबितमिति। अवनमनकारणार्थं कारण
गृहीतं। ओष्ठयोरुपरि विन्यस्तमग्रभागेनापविध्येनेति। ओष्ठेन कवलीकृतेनावष्टभ्य मुखं स्वं विधु
47 नुयात् कंपयेत्। ओष्ठयोरुपरि विन्यस्तत्वात्। निमित्तं हस्तेनाश्रमव खाद्यमुष्टिग्रहणेन तस्यार्थ
तो लिंगमोष्ठाभ्यां मवपीड्य निर्दशनमिति क्रियाविशेषणं दशनवर्जितमित्यर्थः। दंतैस्तु ग्रहणम
स्मिन् यदास्य भवत्वेनावदितिर तावद् देवास्तुत ग्रहणेन परं खंडनमिति मात्वपेत्। अग्रयश्चोदिनेति
पार्श्वतो दष्टे संचोदिता पुनरत्र स्रोदिता स्वयमुपक्रमेत्व चोदितेव। संमीलितेनौष्ठीतिलिंगस्याग्र
मंतः प्रवेशस्य संमीलितावोष्ठौ यया सा ताभ्यामेव निःपीड्य कर्षयंती चचुंवेदिति। ओष्ठाभ्यामेवा
साकर्षणं कुर्वाणो वत्सजेदित्यर्थः। बहिःसंदंशः चर्मणो बहिःसंदशनात्। आभ्यंतरमाह। तस्मि
न्निति बहिःसंदंशे क्रियमाणे अभ्यर्चनपापाचनीया किंचिदधिकमिति निःकामस्याग्रं पिंयावत्सना

नायकः प्रवेशयेदिति चोदनायकः स्वपक्षमेतु किंचिदधिकं प्रवेशयेंमत्तिं बंधमोक्षाभ्यां
निष्पीड्य निष्ठीवेत निःस्येनत्यं नःसंदंशः निःकोशितसमसंदंशनात् ओष्ठवदिति यथाधरो
ष्ठं स्वोष्ठाभ्यां ग्रहणं तथा निःकोशितसमं चुंबितकं सममग्रहणात्सवंतदिति चुंबितकं ऽलत्ताऽन्यस्या
स्य योगात् जिह्वाग्रेणांतःपरिभ्रमिता सर्वतो घट्टयेत् स्पर्शेत् अग्रेण व्ययनं स्रोतस्यानेच ता
डनीं जिह्वाग्रेणैव परिमृष्टकं तथा भूतमेवेति निःकोशितमेव रागवशात् इति नायकस्य रा
गाधिक्यात्तदर्द्धप्रविष्टकं निर्दयमत्यंतमपपीड्याववपीड्येति जिह्वोष्ठपुटेन द्वित्रिरवपीड्यावपी
ड्य चुंबेदभ्यंतरणं तदास्यस्यैव चूषितकं ॥ उरुषाभिप्रायादेवेति । उरुषाभिप्रायमेव तु ध्याप्र
त्यासन्नास्परतिं गिरेत् ओष्ठव्यापारेण पीडयेत् आसमाप्तेरिति तु कविमर्दिपिं यावत् संगरः सम
ताक्रिरणात्नायथार्थमिति यथारागार्थोनिमित्तादिषुमर्दमध्याधिमात्रेण स्थितः तथास्तननख

टी

48

हरणनयोः प्रयोगः आलिंगनादीनामत्रासंभवात् इत्यापरिष्टकमिति। एवं विषयस्वरूपफलभेदत्रि
प्रकारैरेपरिष्टकमुक्त्वं देशसात्म्यवशात् प्रविषयेप्यस्य प्रवृत्तिरिति दर्शयन्नाह। कुलटा इति। याः कुलमा
न्यहासदृशमदृष्टसोभ्रष्टशीलास्ताः कुलटाः। याः सदृशमसदृशं वा अन्यपूर्वा कुलमविचार्य स्वच्छंद
चारिण्यस्ताः स्वैरिण्यः। या अनन्यपूर्वा मुक्तप्रग्रहा नायकमुपचरंति ताः परिचारिकाः। याः संवाहन
कर्मणोपजीवंति ताः संवाहिकाः। एतत्प्रयोजयंत्यौपरिष्टकं कारयंति न केवलं तृतीयाप्रकृतिरि
त्यपिशब्दः। तदेतन्न कार्यमिति प्रयोज्यमानमपि समवायविरोधादिति धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमेतत्
न मुखेषु मेहनेति च असत्यत्वाच्चेति सज्जिर्गर्हितत्वादसभ्यं तस्मादसभ्यत्वात् प्रयोक्तुरप्यसभ्यत्वं दृष्टं।
एव दोषः। अयं चापरस्त्वाह। पुनरपि हीति। यदि हि कुलटादीनां मुखे जघनकर्म कुर्यात् तदा पुनरपि
जघनकर्मकाले रागवशाद् दशनसंसर्गो संस्पर्शे सति आर्द्रिः प्रतिपद्येत दुःखमधिगच्छेत्तद्विदालि

तोस्मीति स्वयमेवेति। न तत्र नायिकापि। वेश्याकामिनं रति। कुलटादयो वेश्याविशेषास्तत्कामिनः
नायकस्य दोषोयमिति समयविरोधादित्ययं दोषोपि न भवतीत्यर्थः। पत्न्यास्त्वौपरिष्टकादौ दोषो न सु
खेषु मे हेतेति। यदाह वसिष्ठः यस्तु पाणिगृहीतायां मुखे मैथुनमाचरेत्। पितरस्तस्य नाश्नंति दशव
र्षाणि पंच च। अन्यतोपि परिहार्येति असभ्यत्वात् इदं न संसर्गोत्वात्त्वासभ्यत्वमात्रस्येत्ययं दोषः प
रिहार्यः। तस्यावल्कभक्षणाद्यकस्य विहितशप्रवृत्तिरदोषत्वाद परिहार्येत्यपिशब्दात्॥ उभय
मपि देशप्रवृत्त्यादर्शयन्नाह। न तस्मादिति यतश्चैवं तस्मान्नसंसृज्यत इति संबंधः। यास्त्विति वेश्या
स्तु औपरिष्टकमाचरंति मुखे जघनकर्म कुर्वंति न ताभिः संसृज्यं नैसंप्रयुज्यते मा भूदिदं न संस
र्ग इति अन्याभिरदृष्टविषयत्वात् न संसृज्यत एवार्थोस्य। ग्राम्या अंगात्स्वैरेण वेश्याभिमुखेन नसं
सृज्यं नेत्यत्र हि लक्ष्य भवान संसृज्यं ते अदृष्टमपि तमपि औपरिष्टकं नानुसंभाव्यत इति साके

टी

ता आयोध्यकाः नेनिरपेक्षाः वेश्या। तां संप्रयोगे सुखकर्मणि च शौचाशौचविकल्पाभावात् नागर
काः पाटलिपुत्रकाः संप्रयुज्यंते वेश्याभिर्न तु स्वयं सुखे जघनकर्म कुर्वंति मा भूद्वदनसंसर्ग इति प्रयो
जितास्त्वाचरंति वदनसंसर्गं कर्तुं। सर्वमिति संप्रयोगमौपरिष्टकं सुखकर्म च अविशंकया इति सर्वे शु
चीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। शौरसेनाः कौशांब्या दक्षिणतः कूले ये निवसंति शंकायां हि स्वभार्यास्वपि प्रना
स्युस्तमेव दर्शयन्नाह। एवं हीति शीलं स्वभावं शौचमशुचिद्रव्यविशेषणं आचारस्तत्परीकर्मानुष्ठानं च।
रितं कुलक्रमागतां स्थितिं प्रत्ययं विश्वासं वचनं चलितं वाक्यं श्रद्धातुमर्हतीति परमार्थतः प्रत्येकं नै
वेत्यर्थः कुत इत्याह। निसर्गादेवेति। आत्मलाभादेव नान्यस्मात् मलिनदृष्टयो मलिनबुद्धयः प
ह्लोकशास्त्रविरुद्धमप्याचरंति न परित्याज्या एवं भूतापि पुरुषार्थहेतुत्वात् तस्माद्व्रतविधौ स्मृति
त एव शौचमन्वेष्टव्यं। लोके स्मृतेः प्रामाण्यात् तां स्मृतिमाह एवं हीति आह स्मृतिकारः सुख

वर्जनीयः सर्वतो मेध्येत्युक्तं प्रस्रवणकाले तु मुखं शुचि। उच्छिष्टं स्त्रीरमपि स्वयमशुद्धिः इत्यन्तं येदि
त्युक्तं मगग्रहरणफलपानकाले तु स्मारत्व। शुचित्वात् फलं मांसं च शुचि। तथा रतिसंगमे स्त्रीमु
खं लतौ परिष्टकमन्यद्वा मेध्यं अन्यदा सर्वोऽशुचिनिधानत्वात् तरत्वर्थः। अस्मिन् स्मृत्यर्थे सर्व
त्र भुंवनप्रसंग इति सोरसेनमतं दर्शयन्नाह शिष्टविप्रतिपन्नेरिति। शिष्टानां प्राव्यानह छत्रनाग
रकारगां विप्रतिपत्तिर्हि दृश्यते। यथोक्तां विरुद्धा च विगीता च दृश्यते। दृष्टकारणा स्मृतिर्निःश्रुतिमूला
स्यात् स्यात्कथ्वेषासंभव इति रिक्तिप्रत्रोत्तरमाह। सावकाशत्वादिति पत्नीमेवाधिकृत्योक्तं स्त्रीमुखं र
तिसंगम इति। यो यस्मिन् देशे आचारस्तदनुरूपं प्रवर्त्तेत देशाचारस्मृतत्वतानां प्रामाण्यात्। इति प्रत्य
यानुरूपमिति यथा सौमनस्यं यथा च विश्वासः। तथा प्रवर्त्तेत न शास्त्रैरोपकेवलेनेति रहं स्त्रीविषय
मसाधारणम्भो परिष्टकमुक्तं स्त्रिया एव कर्त्तृत्वात्। उत्कृष्टविषयमाह। प्रमष्टवुं इत्यादि इति उज्वलेकुंउ

टी ल्येषामिति नेपथ्योपलक्षणं गृहीतं नेपथ्यारम्भार्थैः पुवानः आसक्तत्वात् कर्त्तुं कुशलाः चेष्टस्वरूपाः

परिचारकाः नान्ये दोषात्। यथोक्तं प्रजातश्रमस्रवः श्रेष्ठा विश्वास्या मुख्यकर्मणि योज्याः गृहीतनेपथ्या नेतरे श्म

६० श्रुदोषवनरतिः केषांचिदिति। ये मंदरागा गतवयसो यात् स्त्रिषु लब्धरंजयः रदमपुपसाधारणा कस्मे

लत्वात्। हनोः कर्तृकत्वात् धारणं पदाह। तथेति ति। नागरकायेनागरकत्वावधिकृताः केचिदिति

योषाज्ञायाः हितैषिणः विस्रब्धिसुखकारित्वात्। रूढविश्वासा मे त्या परस्परपरिग्रहमिति। ममता

वः कुरु पश्चात् व्यपकरिष्यामीति युगपद्वादेह। स्पत्यासेनसमागास्कालमनपेक्ष्य मारणविति हि। विध्वंसा

धारणं रक्षणपलक्षणं स्त्रियोपि कुर्वंति। यथोक्तं। अंतःपुरस्यताः काश्चिद्दासभांडकाः स्त्रियः नरोह न्यो

न्यविश्वासा कुर्वंति मुखचापलं। तथा स्त्रीश्चिति यथा स्त्रियः पुरुषेषु न तथा स्त्रीषु पुरुषाः परिचारकाना

यिकाश्च केचिद्गृहेषु रेवनकर्म कुर्वंति क्लिष्टेति संभावनायां तस्य चेति पुरुषकर्तृकस्येति व्यासः प्रकारः

मुखचुंबनवदिति। कन्याचुंबनेनेति मित्तादिनाऽन्यत्रसमादिग्रहणेनयो विधिः सोऽस्यापियथासंभवं वि
ज्ञेयः तत्रपरिचारकेकर्त्तव्ये साधारणं नायकेपितुसाधारणंमपिसंभवति। तत्र युगपत्परिपाद्यावानत्रयु
गपत्कथमित्याह। परिवर्त्तितदेहाविति पार्श्वसंपुटे पुमान्स्त्रियाम्रवौः शिरो निधत्ते स्त्री च पुंस इति
युगपत्संप्रयुज्येते एकस्मिन्काले मुखेन परस्परोपस्थेंद्रियग्रहणात्। काकिलः स्मर्यते रति स्त्री पुमान्
च काकइव काको मुखेनामेध्यग्रहणात् तौ विद्येते यस्मिन्कामरतिविशेषादिषु द्रष्टव्यं। ककनंवा काक
लोल्परतिधानुपावान्रात द्विधानयोः स्त्रीपुंसायारितीनप्रत्ययः लोल्यात्पादन्तेजरूति न्नवयोषितोः
परिवर्त्तितदेहयोर्व्यत्ययात्॥ तत्र साधारणयोरसाधारणं ज्ञेयः ततोऽपि परिचारिकाविषयं हि परलर
तं संसर्गादिपरिशिष्टं दर्शयन्नाह। तस्मादिति। तस्मादितो गुणवतोनां पकयुगलयुक्तान्स्वचतुरान्लो
कयात्राकुशलान्त्यागिनोदानम्रान्नवरान्नत्राभिजनाधुपेतान्रवलेपुनीचेषुतानेवदर्शयति॥

टी

51

दासहस्रिकादिष्विति। रज्यंतर इति स्वभावाख्यानं। अविशिष्टधर्मादिचरणाद्यान्तेषु रक्ता अपरतमपि
प्रकाशयंति। नत्वेतदिति। नैवं वेश्याभिः कारयेत् ब्राह्मणो विद्वान् श्रुतिस्मृतिअर्थवित्त्वतः मंत्री राज
नरेश्वरः प्राधान्येन योराज्यं संवाहयति। समासोनोत्रानित्यत्वात् न भवति। अन्योवाकश्चित् गृहीतप्र
त्ययो लोकविश्वास्यः तामुक्तिप्रमाणं लोके लब्धसमाख्यातं गौरवं आवर्जयति अतो माभूदिदनसंस
र्गदोषो असभ्यतादोषप्रसङ्गदुर्निवारो नैनतरेषामविवक्षितत्वात् ननु च व्यासस्तन्मुखस्त्वं वनगदिधि
रितिशास्त्रे ऽभिहितत्वात् साधारणस्यापि प्रयोगप्रसंग इत्याह। नशास्त्रमिति अभिधायकं शास्त्र
मस्तीति नैतावत् प्रयोगे कारणं यत् शास्त्रार्थानिति। आलिंगनादेरर्थस्य रसोपदिकत्वात् सर्वानेव
कामिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् प्रयोगानेकदेशिकान् कस्यचिदेवार्थस्य शिष्टैः प्रवर्तनात् अयंच
न्यायो ऽन्यत्रापीत्याह। रसवीर्यविपाकादिति। रसो मधुरादिः वीर्यं सामर्थ्यं विपाकः परिणामो मधुरा

दिःस्वमांसस्यापिकीर्त्तितादृतिव्यापित्वंरसादीनांभक्षणीयं विचक्षणैरितिएकदेशित्वं यद्येवंशिष्टप
रिहृतत्वात्।इहोपदेशनानर्थकमित्याह।तादृशीइतिसंति उच्चयस्त्रिषु येनिर्विकल्पादेशास्तथावि
धाःलाटसिंधुविषयादयःकाल्याश्चौपरिष्टकसात्म्यास्तपायन्तायदाजीविनादयः।प्रयोगाइति।मु
खतुवनेचविधेयंतस्मादिति यतश्चैवंनस्मात्साधारणस्यासाधारणस्यवा।यथास्वंदेशकालौसं
वीक्ष्यप्रयोगमुपायंचप्रयुज्यते नेतिशास्त्रमभिधायकमात्मानंच कतरन्मेप्रयुक्तमिति।न्वाप्रयुं
जीतोभयमपिविद्वान् स्वमात्मानंसंवीक्ष्य।।अथवातार्थंपुरुषादिनियमः इत्याह।अर्थस्येति।औ
परिष्टस्यरहस्यमिवत्वात् चित्तस्यास्थिरत्वाविशेषतो रागसंयुक्तस्यकः कुर्यात्किंवानितरोवेतिकदा
किंमत्तावस्थायांरतरस्यांचेतिकिं कुर्यात्साधारणम्।साधारणं लौकिकंसंप्रयोगमितिकुतोहेतोः
किंरागाद्वेशप्रवृत्तेर्वेतिकोज्ञातुमर्हतिनैवेत्यर्थः औपरिष्टकमष्टादशंप्रकरणं।इतिश्रीवात्स्यायनीयका

री
52

सरस्वतीकायां जयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशो
धरेणैकत्र कृतसूत्रभाष्यायां सांप्रयोगिके द्वितीयेऽधिकरणे औपरिष्टकं नवमोऽध्यायः
९ आदितश्चतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमौपरिष्टकांतं रतमुक्तं तस्यारंभेऽवसाने च किं प्रतिपत्तव्य
मिति तदूर्ध्वं रतावसानिकमुच्यते। अत्र यद्यपि द्वीति विशेषानंतरं तारंभिकं प्रक्तं रतावसानि
कं च रहै चतथाप्यतत्वादनुष्ठानक्रमस्येति। तथापि तथापि द्वीति संबद्धत्वादालिंगनादीनां
तदभिधानं तदनंतरं च प्रकीर्णकन्यायेन सर्वेषां तयोः रतारंभः तत्स्रतिवद्धालापावसानिकं। त
त्र पूर्वमधिकृत्याह। नागरक इति। नागरक इत्यनाविधिलक्षितमित्रजनेन पीठमर्दादिना परिचा
रकैः तांबूलदायकसरककर्मांतिकादिभिः सहोपक्रमेतेति संबंधः। उपोपहारः पुष्पप्रकारः
रत्नवासरतिः। रत्यर्थो आवासो वासगृहं तत्र हि शयनीयं प्रकल्प्य रत्यर्थं वासगृहसंस्कारः

स्त्रियादिविधः स्नानं नेपथ्यग्रहणं चेति शरीरसंस्कारः असंस्कृताया दर्शनमपि प्रतिषिद्धं। उक्त्वा
पीतामिति मनःसंस्कारः नायतिपीतां विश्रम्भकरत्वात् पानमस्या विदधत इति प्रथमं सान्त्वनैः प्रिय
वाक्यैः कुशलप्रश्नादिभिः उपक्रमेत् पुनः पानेन मरकः पीमतामिति तत्र दाक्षिणपार्श्वे अस्याउ
पविशेत्। येन दक्षिणहस्तेन चषको वामेन बाहुना परिष्वंगः तत्र प्रथमं केशहस्तादिष्ववलंबनं सं
स्पर्शनं ततः सर्वेन वामेन परिष्वंगः अनद्भुतरतिप्रयानो हि जते सर्वमुपक्रमणं संवद्धेरिति अति
क्रांतेन प्रस्तावेन सूक्तैः स्मरसि सुभगे यदा वयोस्तत्र तत्र परिहासो नु रागाद्वासीदित्येवं वचोभि
रनुवर्त्तनं। ग्रहदासीलानां चेति। यच्छृद्ध दुर्बोधं अश्लीलं ग्राम्यं लोके प्रतीतं वस्तु गाथास्कंधकादिषु
वद्धं तस्योभयस्यापि द्विभुक्तायां समस्यया संक्षेपेण परिभाषणं परिकथनमित्यर्थः॥ सन्दंशम
न्तत्तं वागीतमिति॥ यानि तत्समर्थगीतार्थमांगिकादि अभिनयेन प्रकाशयीत चासीनन्तं संसादि

टी तरस्यागीनमेवलंबादित्रमिति। नागरकेन वसनानीरणमादाय नचान्यस्यासंभवात् कलासुसं
कथाशेषास्वालेरव्यदिषु कौशलख्यापनार्थं एवमावर्ज्य उनः पुनः पानेन छंदनं प्रोत्साहनेन जातरागा
53 यांत्वयथोक्तानुष्ठानेन तां स्वलदानसंग्रेरुस्तोपायः शेषजनामित्रपरिचारिकायथोक्तैरिति निरतात् शय्
क्तानियानिउस्थ्येत् उत्क्षेउहर्षेणयोजयेत्। यथा शयनीयं प्रतिपद्यते यतद्रतिउत्तरकालेश
यनगतानायानीवीविश्लेषणमोपक्रमेतरतिः प्रभृतिवाहंपुरुषोपसृप्तिमिति। रतावसानिकं च
स्यतरतिशेषः रागमतिवाह्यरतिमनुभूय असंस्तुतयोरिवेति अपरिचितयोर्यथा व्रीडातद्वत्
व्रीडयोरविनयाचरणात् एवं परस्परमपरपतोस्तदवस्थदर्शनाद्वैराग्यमपि स्यात् अतः पृथ
क्पृथगाचारभूमिगमने नैकत्र शौचभूमौ शौचं कार्यमित्यर्थः प्रतिनिवृत्य चाचारभूमेर व्रीडाय
मानयोरेकांतेनापरिसृक्तलज्जत्वात्। उचितदेशस्तदाशयनीयमपास्यान्यदेशः तां तूलयहरणं

तदीनोमुखस्याशीकत्वात्‌ वैरस्यघ्नत्वं तन्त्रवृत्तीगणधा नः धातुत्वात्‌ शरीरस्य संहणं वा समाभ्यंतरं
च तत्र वाह्यं ग्रीष्मकाले अत्यौहत्तं चंदनमन्यद्वाकालौपयिकं स्वयमित्यनुरागरत्वापनार्थं निवेशये
त्‌ लेनतस्मात्मनन्द्रतस्यर्थः अभ्यंतरं पानादि तत्रापिपरिरंभ्यालिंगपञ्चषके मद्यभाजने सांत्वयन्‌ प्रिया
त्‌ लि चुंबन्‌ पाययेत्‌ जलानुपानं वा खंडरवाय कं वृंहणीयत्वात्‌ अन्यद्वा तिलगर्भोल्करादि प्रलति
सात्म्य पुरुकं उभाव पुपपउंजीयातां अक्षुरसमरवमिति पर्वं द्विविधं मांसनिर्दहं ग्री हि निर्दहं च वृंह
णीयत्वात्‌ मांसनिर्दहे रसिकं रूषमखमनुपउंजीयातां अम्लयवागूं मांससिद्धां वृंहणीयत्वात्‌ श्रं
मांसं भर्जितं नदेवोपदेशो येषां या नकानां चुतफलानि पकानि मिश्रकां मांसं वृंहणीयत्वा त मातु
लिंगबुक्रकानीति वीजपूरमीषदपनीतत्वकं खंडशः कृतं शर्करायुक्तं हृद्यत्वात्‌ यथादेशसात्म्य
मिति। यस्मिन्‌ देशे येन सात्म्यं तत्रेति भक्ताद्युपयोगे अनुरागरत्वापनार्थो विधिः विदश्य विदस्य चेति।

टी॰ उपलक्षणं चैतत् रदनदंशस्पर्शमिदं च मित्साखाद्यास्वाद्यपानमपि तत्र उपहरेत्॥ हर्म्यतलस्थित
54 योर्वेति। यदि वासगृहतापस्थितयोस्समेतापश्चंद्रिका च उदितास्तदानेड परिसौधस्थितयो रूहं
योश्चंद्रिकालेवनार्थमासनं तत्क्षेवनं च तापापनयनार्थं यदि वतापनं तत्रतां हृलग्रहलाघनुष्ठितं
तदानीं रहाउरेयं तत्रेति हर्म्यतले भुक्ते विरसत्वात् कामस्य हेतुहरणानंतरं कामजननार्थं तदनुकूलाभिः
कथाभिः अनुवर्तेत तदंकसंलीनायाश्चेति। आसीनस्य नायकस्यांके न्यस्तदेहाया नियतं गगनत
लेदृष्टिः तत्र चंद्रमसं नयनानंदजननं यस्यां गमनं गान्नक्षत्रपंक्तिव्यक्तीकरणं ज्ञायः स्त्रीणां नक्षत्रपं
क्तिषु परिचयात् दृश्यमरुंधती भगवती स्त्रस्मायए तां न पश्यति स षण्मासात् म्रियते। ध्रुवं ध्रुवादिवि।
स्तारः यद्दर्शनाद्दिवसगतं पापं व्यपैति एते च सप्तऋषयः पंक्त्या स्थिता इति संदर्शयेत् द्वियमप्यधि
कृत्साह। अवसानेपीति। आरंभेवसाने चोभयत्रापि तदृश्यमाणकं भवति। अवसानेपीत्यपिशब्दा

तत्र आरंभे प्रीतिः प्रीतिः स्त्रियाः पुंसश्च स्नेह उपचारैः स्रग्गंधादिभिः पानादिभिश्चोपस्कृतेति। अभिवर्द्धिता
सविश्रंभकथायोगैरिति सविश्रंभाभिः सविश्रंभासैश्च योगैः रतिर्विस्रब्धित कुलां पराम् उत्कर्षं जनयते का
रणस्य तथाविधत्वात्। तत्र विस्रंभयोगमधिकृत्याह। परस्परप्रीतिकरैरिति स्त्रीपुंसयोस्तदंते सुखकरैः
केलिरित्याह। आत्मभावानुवर्त्तनैरिति। आत्माभिप्राये तया निजमनुवर्त्तमानानि आलिंगनादीनि अनुवर्त्त
नैरभिरिति कृत्वा कृत्रिमक्रोधपरत्वैः कृत्रिमप्रीतिविलोकितैरिति। अंतरा प्रणयकलहात् कृत्रिमक्रोधेन
यानि परिवर्त्तनानि पुनः प्रसादात् कृत्रिमयानि लोकनानि तैः स्नेहो वर्द्धते रतिश्चेति पदं योज्यं। हल्लीस
कक्रीडनकैरिति। हल्लीसकक्रीडनं ये पुंगीते पुत्रयोक्तं। मंडलेन च यत्र स्त्रीणां नृत्तं हल्लीसकं तु तत्। नेता
तत्र भवेदेको गोपस्त्रीषु यथा हरिः। लाटरासकैरन्योन्यदेशीयैः स्वच्छत्वात् गीतविशेषणमेतत्। रागलोला
दुन्नयगैरिति रागेन चंचलानि सवाख्यानि वचनानि येषु गीतकेषु अन्येन रक्तकं वत्संदर्शयति चंद्रमंडलवी

दी करोतीति मनोहारिवस्तूपलक्षणं। एतेनानुवर्णनादयो विप्रलंभयोगा विस्तारेण प्रदर्श्यमानत्वात् विप्रलं-
भकथामधिकृत्याह। आयदरति प्रथमे मनोरथाः कदाचन यान्ति नवासंगमोरसादयः पुनर्वियोगे संगत-
55 योर्दुःखमसाध्यं। कीर्तनां तेचि ति।उ।न विप्रलंभयोगस्यावर्णनमिति दर्शयति। नैसर्ते रिति। अत्रैनौ रति-
विप्रलंभयोगैः भावसंपूर्त्तैः प्रनामितेकशेषनिर्देशात् स्तनोपुवत्वाद्वारेणारंभावसानिकमेकोनविं-
शं प्रकरणं॥ आरंभावसानयोः रतावयवत्वात् तत्प्रहणे यथा रतेऽवस्थं तथा स्वाभाविकादिविरग-
भेदादपि विशिष्यतेरत्यनोरतविशेषाउच्यंते रागवदित्यादिना। स्वाभाविक आहार्यः कृत्रिमो दर्प-
जो विप्रलंभजश्चेति विशेषाः तद्भेदात् रागवदादयोपि रतविशेषाः एषां लक्षणमुपचारमाह। संदर्श-
नादिति प्रथमदर्शनात्प्रभृति चक्षुःप्रीत्यापयवस्थावशात् प्रवृद्धरागयोः प्रयत्नकृते समागमे ह्रत-
संप्रेषणादिप्रयत्नात् कृते समागमे यद्दानं यच्च प्रवासात्संतागमने विरहिरतेकृतांतितयोर्यश्च

णयकलहे प्रशांते प्रसन्नयोस्तं रागमवद्धतं स्वाभाविकरागस्यातिशयेन योगात्। यावदर्थमिति प्रवृ
द्धरागत्वात् न किंचिदुक्रमते। केवलं स्वाभिप्रायशात् तयोर्यावत्प्रवृत्तिः। मध्यस्थरागयोरिति। इच्छामा
त्रस्योत्पन्नत्वात् चक्षुःप्रीतिरेव न मनःसंप्रयोगादयोवस्थारत्यन्तो मध्यस्थो रागः तयोर्यदारब्धमा
रंभकेन विधिना अनुरज्यत इति पश्चाद्रागेण संश्लिष्यते। कारणेन कार्योपचारात्तन्मिथुनमेवर
तमित्यक्तं कृत्रिमाहार्यरागं तत्र रागस्योत्साद्यमानत्वात् चातुःषष्टिकैरिति आलिंगनादिभिर्योगैः सात्म्या
नुविद्धैर्यस्य यः सात्म्यं तदुत्पन्नरागमिच्छामात्रमात्मनः स्त्रियास्वमौदीप्य प्रवर्त्तेत। कार्यहेतोरिति त्र
यपदिश्य प्रतीकारस्थानरागात्। अन्यत्र सक्तयोर्वेति अन्यस्मिन्पुंसि स्त्री सक्ता उमानप्यन्यस्यां स्त्रियां
तयोर्यदनुरोधारब्धं तत् कृत्रिमरागं उभयत्रापि स्वाभाविकरागस्यानुत्पत्तेः समुच्चयेनेति न विकल्पेन द्व
योर्योगयोरन्यतरयोगे स्वाभाविकरागस्यानुत्पत्तेः तस्मात्समुच्चयेन सर्वैरेवालिंगनादिप्रयोगान्प्र

टी योगकाले प्रयोजयेत् तत्रापि शास्त्रतः तदुक्तं कालस्यानेकस्वभावानपेक्ष्येत्यर्थः अन्यत्रसक्तयोषित
स्य विशेषणमाह । उरुकर इति । योन्यत्र सक्तोप्यसंभावितसंतानः तस्याः परस्या अपि राग उत्पन्न एव स्वा
56 भाविकत्वात् । तन्नुच्यते । यस्तु भावितसंतानः सोन्यस्यां न रमते । रम्याभावात् । यदा तु तामेव हृदय
प्रियाभिरूपां मनसाभिध्याय चेतसि रागमुत्पाद्य प्रयोगात्प्रभृति रतिं यावत् व्यवहारान् प्रवर्तयेत् । तदा
तद्व्यवहितरागमित्युच्यते हृदयप्रियपारागे सव्यवहितत्वात् । एवं योपि दृष्टपि हृदयप्रियं निधायेति
योन्यं त्र च समुत्पादयन्योषादित्स यमेवोपचारः स्वाभाविकाहार्यलक्षिमरागभेदात् त्रयो नायक
नायिकाश्च तत्र समदृशसंप्रयोगे लिङ्गयानि विषयेषु द्रस्कीर्णानि । तत्र संकीर्णेनेवोपचारान्
योजयेत् एतत्सर्वं समानप्रतिपत्तोः स्त्रीपुंसयोर्हीनाधिकयोर्दृष्ट्वा विशेषमाह । अन्यनायां तु कुंभ
दास्यामिति । अधमायां कुंभदास्यां परिचारिकायां वन्यनायां नसमायां चंडापीटस्थैव पत्रलेखा

यं। यावदर्थं यावदिति ःपोटारतमिति उभयथं जनापोटानुं मेकं। तत्रोपचारान्नाडिय नेतस्यामिव
उपचारान्नालिंगनादीन्नाद्वियेनरंजनीयत्वात् केवलं दर्पादुत्पन्नोरागोपनेयः। तथेति। यथा
नायकस्यामात्यस्य संप्रयोगः। वेश्यायाश्चेति। गणिकाया रूपाजीवाया यानकुंभदास्या अभिप्रेतमल
भमानाया दर्पोद्भूमीरोन कर्षकादिना संप्रयोगः खलरतं ग्रामीणस्य खलत्वेन विगोपनत्वात् ग्रा
मव्रजन्रतं तयोर्विड्गिश्च नागरकस्य तथ्याग्रामादियो विड्गिर्नागरकस्य पत्तनवासिनो दर्पोद्याव
दर्थं संप्रयोगः खलरतं न पोटारतं विगोपनस्याविनत्व संभवात्। तत्र ग्रामयोषितः कर्षकादि
स्त्रियः व्रजयोषितो गोप्यः प्रत्यंतयोषितः शवर्यादयः। विस्रंभरागाद्वयमाह। उत्पन्नविस्रंभयोश्चे
ति चिरकालसंप्रयोगात्तज्जातविश्वासयोः। परस्परानुकूल्यादिति। आनुकूल्येन पुमान्भजेत्तत
दनुकूल्येन च स्त्री अयंत्रितं रतं यंत्रणाभावात्। तथैव चित्ररतं पुरुषायितादिभेदात्त्वनेकविध

टी मिति बहुवचनेन दर्शयति। रत्नानीति। इति रत्नविशेषा विंशतिसंख्यकरणम् प्रणयकलहं वसामः य
था ज्ञात विस्रंभयोरयं त्रिविंतं रतं तथा प्रणयात्कलहोपीति प्रणयकलह उच्यते तत्र कलहकारणमाह
57 वर्द्धमान प्रणयास्तित्विति यथा विश्वासो वर्द्धते तथा मदनमध्याधिमात्रेण न मर्षयेत्तरस्तर्थः प्रायश्चैनाय
को विप्रियकारी तन्न लक्ष्यकलहं दर्शयन्नाह। नायकेनेति। नायकस्य विप्रियकारणं वाचा। क्रियया
वा तत्र वाचा सपत्नीनामग्रहणं तदाश्रयरति प्रार्थना त्वे वनाम सपत्नीसंबद्धं गुणसूचकमाला
पं गोत्रस्खलितं तन्नायिका ज्ञानं नायकव्यलीकमिति। सपत्न्या गृहगमनं तां दृष्ट्वादि प्रेक्षणं
योगादिकं नायकस्यापराधं न मर्षयेत् क्रियया विप्रियकरणमेतत् अमर्षेन वा ऽनुष्ठानादिसा
हनत्वेति। सपत्नीनामग्रहणादिषु अनुष्ठानं वाचा क्रियया चात्र याचा कलहः स्तु न्ये शोतीवम
हान् पुनर्मैवं कार्षीरिति। क्रियया रुदितादिः आयासः शरीरवेदनाकंपादिकः अवलोदने विध

नमंग्रहणेनमात्मनः अन्यैश्शिथिकस्पर्शिसेकहावलंवनंग्रहणनंचेत्याहुः। मस्यामिति। यतः पतिता
नदुःखोत्पत्तिः मात्स्मभूच्चरणयोरर्चिनध्वर्यैर्मा रुरुंसागः भूमौ शय्याचनेनते नमहशायनंमनाय
कोपिसापराधत्वात्किं प्रतिपद्येनेत्याह। तत्रेति। तस्मिन्ननुशानेस्मान्मेतिप्रियवचनेन तस्य उत्क
तापरस्य विशेषात्पादपतनं। नायकविशेषान्तप्रसन्नमनाः इति अप्रदर्शितविकारः माभूत्कृते
त्वार इति। नामिति भूमौ स्तुमां अनुनयन्प्रसादयन् प्रक्रमोत्थापयितुं शयनमारोहयेत्प्रसी
देति एशयनमध्यास्यतापितिनस्य च वचनमुत्तरे योजयंती विहृद्दकोधा मसकन्चग्रहमस्पासमु
न्नमय पादेनवाहो शिरसि वक्षसि दृष्टेवासकृद्धि स्त्रिहन्यात्द्वारदेशं गच्छेत् तस्य चेतसनुनयतः वच
नमुत्तरेण योजयंतीत त्कालोचिते न विरुद्धकोधा पुनः पुनरपराधस्मारणात्सकचग्रहमस्या
स्यं मुखमुन्नमय्य किं नु ज्ञावं नेतितात्तु समरुद्वहत्याद्दि स्त्रिरिति कोधवशात्त्दानीं शिरसि पादताडनम

टी पिमदोपाय। सौभाग्याधिक्येन दितिनागरकवृद्धाः तच्चैतद्द्वारदेशे अश्रुकरणमश्रुमोचनं तन्मूर्खो
58 वहिर्दोषवत्त्वात् प्रयोगमनस्य कोपव्याजेनान्यत्र रागमनाशंकोत्पन्नभेदं तत्कचग्रहणं पुज्जांघे। तन्मत
त्याज्यमिति विद्वत्त्वात्तत्र नत्रेति अश्रुकरणे पादताडनं कोपस्यावधिरितिमन्यमानो यायकः पुनस्तां प्रत्या
नुनयेत। मानेन पुष्टि नोऽनुनीयमाना पादपतनप्रसादनोपायस्यावधिरितिमन्यमाना प्रसादमा
कांक्षेत। ततः प्रसन्ना नायकेनालिंग्यते तथापि सकलत्वैः सार्धं देवीकोरे वनायकं नुदेत। व्यथ
येति प्रसन्नरतिः प्रसन्नादतिमाकांक्षमाणा। अन्यथानपदिरभ्येनतदातिमूर्मिं गतां कोपान्नायको
प्यप्रसन्नरतिः। मतोऽयं कुलयुवत्याः पुनर्भूवेश्यविधिः। वेश्यायाः परपरिगृहीतायाश्च विशेषमाह।
स्वभावनस्याल्विति निमित्तात् स्वेर्षाकृतात्कलहितेति कलहः संजातो यस्याः प्रालृत कलहे त्वया
त्विकममर्षणमेतत्। कायिकमाह। तथाविधैश्चेष्टितैरेवेति यमस्त्यामूर्त्वकेः उर्निरीक्षमं।

गादिभिः नायकमुपगच्छेदिति तस्य समांपे ढौकितेत्यर्थः। तत्र तस्मिन्कोपानुष्ठाने नायकप्रपुच्छे

त्तस्याः प्रत्यानयने ऽनुपशमितरोषा मामात्मातैरेवानुनीतासादयतनेन नायकेन वहिःस्त्रीषु पादपता

वेस्याप्रतिविद्धत्वात्सहैव गच्छेत्तस्य गौरवोत्पादनार्थं तत्र च व सेन्नापकमवनायकभवने तां

रात्रिं स्नेहसंदर्शनार्थं। एवमित्यधिकरणार्थमुपसंहरति। चतुःषष्टिमालिंगनादिकां वाभ्रव्ये

न पंचालेन वरस्त्रीषु तद्विजानासु सिद्धिं गच्छति सौभाग्यमाप्नोति। तस्माच्चतुःषष्टिरालिंगनादीनां शा

त्वया। अन्यथाशास्त्रपरिज्ञानेपि न केवलसिद्धिं नाधिगच्छति अन्यथापि नासर्थं सज्यते। अस्मात्तु

परिज्ञाने अन्यशास्त्रपरिज्ञानेपि केवलं सिद्धः। रज्यप्रयायणीसादिदिति दर्शयन्नाह। ब्रुवन्नापीति

अर्थशास्त्रप्रयोगेनस्वकथयन्। विद्वत्संसदीति। त्रिवर्गप्रतिपत्तौ येऽधिकृताः विद्वांसस्तत्सभायां कथा

स्वपि त्रिवर्गस्य। अन्यविज्ञानैर्वशीकरणादिशास्त्रपरिज्ञानैः अनयेतिचतुःषष्ट्या अलंकृतः प्रयोगतोऽ

५९

री र्येतत्स्वज्ञातत्वान्नगोप्यां अप्रासनं वंध्येअन्यशास्त्रं नाधिक्रियते कथाम्नु कामं मन्त्रस्याख्यं विगाहते अथ
णी भवतीत्यर्थः ननु चतुःषष्टेरप्यत्वात् कथं ज्ञाताविहत्स्वं सदितृभ्यन्तर इति चेदाह। विद्वद्भिस्त्रिवर्गवे
59 दिभिः स्त्रीरत्नोपायत्वात् प्रजितां खलैरपि सुप्रजितां वसुनस्तु याविधत्वात्। प्रजितां गणिकासु धैर्जी
वकोपायत्वात्। एवं च सत्त्वानंदिनी उच्यते इत्याह नंदिनीमिति नंदनं नंदः प्रजा सा विद्यायस्या इति य
थे यमनु गतार्थसंज्ञातत्वान्यापीत्याह। नंदिनीति। सुभगा सर्वैः गृहीभिरनुष्ठीयमानत्वात् त्रिद्वावि
द्येव वशीकरणी। सुभगंकरणी स्त्रीपुंसयोः सौभाग्यकरणात् तन्नारीप्रिया विशेषतः तत्सुखकरणा
त्। एयमनेकार्थसाधिका कस्मान्न प्रजयेत् अतो ज्ञातापि नयोगात् प्रभ्योनायिकानामित्याह। कन्या
भिरिति पुनर्भूः परयोषित्स्वैरिणी भर्तृत्यासैव विधवा पुनर्भवतीति। वेश्येति वक्त्रयोग्गणिका गृहणं यो
षिदपि चतुःषष्टिविचक्षणेति दर्शनार्थं। भावतन्त्रेति। भावेन हेतुना नहु मानेन गौरवेणश्रण्पक

लहो द्वाविंशं प्रकरणम्॥ श्रीः॥ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधायां विद
ग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेन्द्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां सांप्रयोगिके
द्वितीयेऽधिकरणे रतारंभावसानिकं रतविशेषाः प्रणयकलहः दशमोऽध्यायः १० आदितः पं
चदशोऽध्यायः १५ समाप्तं चेदं सांप्रयोगिकं द्वितीयमधिकरणम्॥ चतुःषष्टिविज्ञ स्त्रीणः कन्या
दिभिर्भावतो वीक्ष्य मा स्त्रीणो पि न समागमं विना संप्रयुज्यत इति तत्समागमोपायश्चापायउच्यते अस
मंतादवाप्यं तेन स्त्रियोऽन्येनेति तत्र कन्यायाः प्रधानत्वात् कन्यासंप्रयुक्तकमुच्यते अत्रोपायाश्चत्वारो वि
वाहा ब्राह्मः प्राजापत्य आर्षो दैवो गांधर्व आसुरः पैशाचो राक्षस इति तत्र सर्वे च त्वारो धर्म्या इति तदर्थं
वरणविधानं प्रकरणमुच्यते किमर्थमेव मनुष्यैकन इति चेदाहा सवर्णायामिति ब्राह्मणादीनां य
था स्वं सवर्णायां च अनन्यपूर्वायामिति। मनसा वाचा कर्मणा वान्यस्मै यानदत्तान्त्र तत्र हियत्र यसम

दी 60

यत्सं तदस्मै देतिस्मरत्सर्थः। शास्त्रतइति शास्त्रोक्तेन वरणपूर्वेण परिणयनविधिना ऽधिगतायां स्वीलिता
यां सवर्णायां धर्मः पत्नीप्रयोगाख्यः स्यादि प्रवर्त्तनं च अर्थो यौन कलाभाज्ञाई स्याप्नुमानानाधा उचाहश
इत्यार्थो संबंधः सहैकभोजनादिहेतुः परुद्धिरिति स्वपक्षस्य वृद्धिः पदांतरलाभात्। अनुपरस्कृता
रतिरक्तविमावित्रामातिशययोगात्सयतस्तैवं तस्मात्कन्यां शीलयेदिति संबंधः। अशीलितायां वरण
संभवात् तत्र शीलमभिजनतः सनाथतो वयसः कुलाचारतो ऽनुरागतो रूपतः शीलतो वाल्लक्ष
णतश्चारोग्यतश्चेति। यथाक्रममाह। अभिजनं कुलं मातापितृमती त्रिवर्षादिति वर्षत्रयात्प्रभृ
तिन्यूनवयसं नैकेनद्वाभ्यां समधिकवयसं वा। श्लाघ्यः स्पृहणीयश्चाचारो यस्मिन् कुले धनधा
न्यादौ संबंधिश्रेयस्य अनुरागिणि परुवति सर्वेधिभिराकुले प्रभृतमातापितृपक्षामित्यनेनातिस
नाथतामितिदर्शयति रूपं शरीरस्य शोभनो यो वर्णः संस्थानं शीलं सुस्वभाव तालक्षणमवैधा

त्वादिस्वत्वकं अन्यस्मै नेति तत्स्वत्वे कं यो ऽन्यं यथा संभवमन्यूनमनधिकमविनष्टदंतादि यस्याः स्वय
वरूपेणापि पुष्कलमित्यर्थः कन्याया दंतादीनां प्रधानावयवत्वात् अरोगिणी ग्रस्तनि शापस्मि मिति स्वभा
वतो न रोगावकुष्टशरीरं यस्याः इत्यर्थः तथाविधा एवेति अभिजनाद्युपेतः अन्यथा स्वगम्यारावस्यात्। वि
शेषमाह श्रुतवानिति गृहीतविद्यार्थः शीलयेन्मनसि स्मारेद ध्यात् शील समाधाविति धातुपाठात्॥
गृहीत्वा परिणीव इति नेऽकुन्तार्थे न च समानैः ऋतमनेनेति श्रुतज्ञीर्वरणसंधानं घोटकमुखस्य
हणमधिकरणमाशीरणरख्यापनार्थं वरणं द्विविधं पौरुषेणा देवेन च विधिना तत्र सर्वमधिकस्याह
नस्याहति। शीलितायां वरणे याचनेन नायकेन मातापितरौ मित्रजनमभिधायन्ते रितोऽयन्तेया
तां वरयितुं पुरुषप्रेरणेन संबंधिनो येनायककुलेसंबंधकनवतः मित्राणि च नायकस्य शपतेर
न्निसेवगृहीनवाक्यानि तद्वचनस्यानतिक्रमणीयत्वात् उभयकुलसंबद्धानि मातः संबंधेनपि

टी त्सं बंधेन च। तानि। मित्राणि अन्येषां मिति नायकादन्ये च वरयितारः वरईप्सायाग दंतश्रोरादिकः
प्रत्यक्षान् दोषान् विरूपकान् कुंवादीन् आगमिकान् सामुद्रोक्तान् आगमिकानिति पाठांतरं भावि
६। नः स्मृर्थः आवयेत्वस्मयाः पितराविस्यर्थात् कौलान् कुलेभवान् शील शौंडीर्यादीन् नायकगुणान्
पौरुषेयान् पुरुषकारनिष्पन्नान् शास्त्रकलाग्रहणादीन् अभिप्रायसंवर्द्धकांश्चेति पित्रोः कन्यादा
नाभिप्रायं संवर्द्धयंति यो विशेषतः कन्यामातुर्ये अनुकूला भवंति ते वास्यवयस्यादयः तदात्वाय
तिक्तानिति वर्त्तमानेन आगागतेन च कालेन फलदानांत्संयुतान् तत्कालस्तु तदात्वं स्यादायतिः
कालनुत्तरः स्मरः। दर्शयेयुर्मित्राणीसेव दैवमधिकृत्याह दैवं श्चिंतकरूपश्चेति सांवत्सरि
कव्यंजनो नायकप्रहितः शांतायां दिशि रटतः काकादेः शकुननिमित्तस्य तज्ज्ञातादेः शुभग्रह
णां लग्नादुपचयस्थाने सुस्थितानां यद्बलं दिकालस्थानस्वभावैस्तस्यादर्शनेन लक्षणस्य शंख

चक्रांदेर्दर्शनेनभविष्यंतमनागतंत्र्यर्थसंयोगमनायत्याः थस्यपत्तनादिलाभंकल्याणमिति।कल्या
णहेतुत्वाद्धर्मानुबंधमित्यर्थः।अपरइतिदैवचिंतकरूपाच्चस्यनायकस्य अन्यतरतियतोद्रियते
कन्यानतोऽन्यस्माद्विशिष्टेनेति।अमुष्यसेनापतेरर्थरूपवतीमुमहिमाचास्यैकर्तुमिष्यते।येनव
यंसेनापतिनाश्वस्तनेनरूचसंयोगंदृष्टरत्नेनकल्यामातृ रमुत्साहयेयुः।अनुरंजयेयुः।ये
नानुरक्ताउद्दिहितरंदद्यात्तादैवमिति।दैवमुच्यते अस्यानुकूल्येनषट्कोष्ठकादियोगाभावात
किमियमूढाकल्याणकरीनेति शास्त्रोक्तं।निमित्तंशकुनरुद्धाभ्यकार्यानिदर्शयेचोपश्रुतिग्रीह
तेषामानुकूल्येनवरणयद्दीयमानामीसेनदद्यात्कन्यापक्षः।केवलमानुषयेतिकेवलंमानु
षंयस्यांपरक्षायांअभिजनसानाप्यादिकमस्तीतिनैवान्येभ्यावरयेद्द्याच्चेत्यर्थः।घोटकमु
खइति।परमतमभिमतमप्रतिषिद्धत्वात्।वरणकालेकन्यांदृष्टानिमित्तं।पश्येदितिदर्शय

टी न्याह। सुप्तामिति। शयनमल्पायुष्यं सूचयति। रुदितां दुःखभागिनीं गृहान्निष्क्रमन्तीं गृहत्यागिनीं दृष्ट्वा
62 वरणकाले वरयित्वा वर्जयेत्। अप्रशस्तनामधेयामिति भंगिकाविचित्रादिकेति। गुप्तामप्रदर्शितामा
शंकमानदोषत्वात् दत्तामित्यनन्यपूर्वामित्यस्य। घोतादयश्च लक्षणसंपन्नामित्यस्य स्यापत्यं चावस
स्थागार्थः। तत्र विनतां स्कन्धदेशावनतां दुःशीलां विकटां असंहतोरुं दुःखभागिनीं विमुण्डां दृढत्वला
टां पतिघ्नीं मृत्युच्छिद्रवितां पितुर्मृतस्य दत्तोल्कां क्रियया न प्रशस्तां सांकरिकीं पुरुषद्वितां तस्योप।
त्नीयोगेन धर्मः। राकाजातरजःसंरजसाद्रुतयोनित्वात्फलिनीम्लकां संव्यवहारवाह्यां मित्रां मित्र
त्वेन गृहीतां अगम्यां स्वानुजामिति त्रिवर्षात्प्रभृति न्यूनवयस्कमिति समानामित्यस्य शेषः। सुप्तना
पश्चाज्जातामित्यर्थः। यथोक्तं। चतुर्थादष्टमं यावत्कनिष्ठा वत्सरे वरात् कन्यां परिणयेद्धन्यां
नेतरां तिवयाश्रया वर्षकर्णी स्त्रियं कर चरणं पतिघ्नीं। नक्षत्राख्यां अवरणादिशास्त्रामित्येवमा

दिनामगंगायमुनेत्यादिहरूनाम हरूनामवंरूः प्रियंगुरित्यादि।लकाररेफोपान्त्येतिलका
ररेफावं नारूरसमीयेनाम्नियस्याः कमला विमला चारुतारुचेति मनस्मृत्युक्तोनिवंधनमि
तिकेषांचिन्मतं।यस्यामभिजनादिसज्ञावेपिमनः संगः चक्षुः प्रीतिश्चोभयमपरमस्तिनस्यां
पत्न्यांमनस्यां सिद्धिः त्रिवर्गप्राप्तिरित्यापस्तम्बः पद्रुः नेतराम्मिति।यस्यानास्तिनतामाद्रियेत
त्यधमः केवलस्य भिजनाद्यपेक्षां वरयेतपूर्वीमादरेणेति विशेषदाबोधुमनुकं स्मृत्यन्तरनिवंध
नोत्सवेत्यस्मत्रापिदोषाणांगुरुत्वादेवं परीक्ष्यमिति।।कन्यापक्षे वरस्तां निमित्तं संविधानमाह
तस्मादिति।यतः स्नुशायद्यपिकन्यानद्रियते तस्मात्प्रदानसमयरतिउपलक्षणमेतत्वाद्वरण
कालेपिप्रसाधितांस्थापयेत्कन्यापत्नीयः आपराह्निकमिति प्रदानात्प्राकृत्य पराह्णभवंवि
धिं स्थापनेपुः रस्तेव।नित्यमिति।सखीभिः सहक्रीडारथ्याचत्वरादिषुपन्नविवादिषुगम्यदीयो।

ह्र
६३

टी श्रुतदनुजननसमवायेष्विति जननाः संभूयद्रवंतिपेभ्रमनिज्रुद्गुद्भः क्षुः इति शापत्निकस्मितिप्रयत्न
63 साध्यं परिचाराधिष्ठितत्वात् कौतुकेन लोको यत्नेन न घोत्मवेषुव संतकादिषु जन संद्रावे षुश्राय त्वि
कं। पलपसधर्मित्वादिति विक्रेतव्यतुल्य कौतुकेन हि लोको पत्नेन प्रवृत्तिः। न दृश्यमानाप्रपराय वस्थ्रि
येन। वरपित्र्ल्लभंलक्षण मुपचारं चाह वरलार्थमिति अहीनांगत्वात् मंगलाचारप्रभृत्वात्। प्र
दक्षिणवाचरति अत्र कूलवाचः तत्संबंधिसंगतानिति यत्सात्तंकमित्वात्ति संबंधिनश्चेति तैः स
हेत्यर्थः मंगलैर्दध्यक्षतादिभिः प्रतिगृह्लीयात् कन्यापत्नीयः। अन्यापदेशो नेति अन्यकार्यमुप
दिश्य निरूपेत्यदर्शयेत् दानस्यानिश्चितत्वात् दैवपरीक्षणं चेति याव प्रदानं न निश्चीयते। ता
वदेव प्राज्ञापत्याधीनमिति परीक्षणं च मित्रस्वजनैः सह निरूपयाम इति अवधिं स्थापयेयुः। अ
न्यस्त्वाह गोवमीताह दर्शस्मरणानैरिणदेवताचतुःपष्यत्रमतिंडैः कुर्याद्दैवपरीक्षणामिति।

स्नानादिषु निमुज्यमानाः कन्याप्रतीयाः वरपित्रारक्षति यैस्त्वेति सर्वमिति स्नानादिकं भविष्यति
प्रजापत्नावनुकूलेन तद्दहरेवेति। तद्विवसं स्नानादिभिर्नागीकुर्युः। देशाचार इति सा त्र्याहेति। य
स्मिन्देशे या प्रवृत्तिः सदानुकूल्यादिस्वर्थः। ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवतानामिति। रक्षां धर्मत्वादन्यत
मेन। तथा चोक्तं। सहृदाहूय कन्यांतु ब्राह्मे दद्यात्स्वलंकृतां। सह धर्मं चरत्वेवं प्राजापत्यो विधीय
तो वृषगोमिथुनं दत्त्वा विवाहस्त्वार्ष उच्यते अंतर्वेद्यांतु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते शास्त्रनरति
गृह्योक्तेन विधिना वरणसंविधानं त्रयोविंशे प्रकरणम्॥ अभिजनादिभिः शीलिनायामपि
अनिश्चिते संबंधे वरणाभावात् संबंधनिश्चय उच्यते। समस्यायाइति संभूय क्रीडामादिं कृत्वासे
गतानि संख्यानि। ताहशैरिति समानैस्तुल्यजात्यभिमतजनइद्धायतित्वात्। तेन समानधर्मोत्तम
संबंधिभेदात् संबंधस्त्रिविधः तस्य कार्यद्वारेण लक्षणमाह। कन्यामिति। गृहीत्वा परिणीय यत्रेष्ववत्

टी

64

भर्त्तस्वर्गेवत्तद्व्यापत्यभावात्। नच संबंधमिति अधिके न च संबंधितैः येन तु नैवं ते कुर्वन्ते वा स्वामिव
दिति कन्यां गृहीत्वा प्रभृ वह्निं चरेत्तद्व्यापतितमत्वात्। बांधवैः श्वशुरश्यालकादिभिः ऽश्लेष्मतैः परिहृत।
श्लाघ्यरत्यश्लाघनीयस्तदनुरूपलोकाचाराभावात्। साद्भिरिति व्यवहारदक्षैः। वरपक्षस्य च कन्यापक्ष
स्य च सुखवानुभवोय स्यामन्यतरप्रयुक्तायां क्रीडायां विशेषयन्ती चान्योन्यं प्रयुज्यते यस्मिन्संबंधे स
संबंधो विधीयत इति सद्भिः क्रियत इत्यर्थः। सर्वैस्तु न विधीयत इत्यर्थोक्तं। न योरपि कः श्रेयानित्याह
रूल्वापीति। ज्ञातिषु सन्नमेदिति। ज्ञातिगृहे त्वयं पायात् न श्वसुरगृह इत्यर्थः। न त्वेवं तस्येकां नेन प्रति
षेधः संबंध इति श्वयरं तिच तुर्विंशं प्रकरणं। इति श्रीवात्स्यायनीय कामसूत्र टीकायां जयमंगलाभि
धानायां विदग्धांगना विरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्र कृत कामसूत्र।
भाष्यायां कन्यासंप्रयुक्तके वरणविधानं संबंध निश्चयः प्रथमोध्यायः १ आदितः षोडशोध्यायः १६

एवं अधिगताप्यविस्रम्भासिभानप्रयोगार्हेति कन्याविस्रम्भणमुच्यते। तत्र विवाहानंतरं मंगलाचा
रमाह। संगतयोरिति परिणयानस्था समागमयोश्चित्रिरात्रमिति त्रिरात्रग्रहणं रात्रिविकल्पप्रदर्शनार्थं अधः
शय्यानूर्मोशयनं नखदायां ब्रह्मचर्यं यावत्। चतुर्थिकाहोमो न क्रियते दिवा मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वात्
क्षारः क्षालितगुडादिः लवणं सैंधवादिः तद्वर्जं भोजनं मधुक्षीरघृतेन संस्कृतप्रायं तच्च नक्तं स्नानं त्रि
कर्मवर्गपवित्रत्वात्तथा स्नानमाहारमिति। यथाऽप्यहं तद्धर्ममपराणिसमानीत्यर्थः। अहरहर्गतं विनकर्म
प्रदर्शनार्थं सवाद्यं समंगलं सगीतं स्नानं च प्रसाधनं मंडनं सह भोजनं चेति एकस्मिन् स्थाने र
वैत्रापि किंतु व्रतस्थत्वात् क्षारलवणवर्जनं नं च तदिति प्रेक्षासंबंधिनां नटादीनां दर्शनं स्वजनं
च गंधमाल्यादिभिः सार्ववर्णिकमिति। चतुर्ष्वपि ब्राह्मणादिवर्णेषु भवंभवंतमविरुद्धत्वात्
एतच्च लोके दशरात्रिकमित्युच्यते। तथा चोक्तं। कन्यावेश्मनि निर्वर्त्य राजवद्दशरात्रिकं। सभार्यः

टी

65

स्वगृहं यावत्स्थितेर्वा कुलदेशयोरिति। विस्रंभलोपायमाह। तस्मिन्निति दशरात्रके कन्या हि वि
धासंसर्गयोग्याइतरा च सर्वस्या विस्रंभनं रतापेक्षया। द्वितीया याभयलज्जापगमापेक्षया पानि
शिमंदसाध्वसत्वात्त्रिविजने कौतुकगृहे लज्जापरमा तन्मृदुभिरुपचरेदिति अनुद्वेगकरैरालाप
स्पर्शनादिभिः किमर्थमुपक्रम्यतइत्याह त्रिरात्रमिति स्तंभमिव मत्कं निश्चेष्टं तत्र निर्वचनं पश्यं
ती। निर्विद्येत मत्केन यथास्मेन वाहृतमिति परिभवेच्चेति। निश्चेष्टत्वात्पुंस्कमिति तिरस्का
रबुद्धिं तत्र कुर्यात् अस्मिन्नुपक्रमे सर्वस्याविशंकया करणेप्याने प्रतिषेधमाह उपक्रमेत। यथान
तिषिद्येत विस्रंभयेच्च यथा संप्रयोगेनानुकूला भवति न तु ब्रह्मचर्यमतिवर्त्तेत अनुकूलाया
मप्यकाले व्रतखंडनस्याधर्मत्वात्। उपक्रममाण इत्यादिना मृदुभिरुपचारैरित्यस्य प्रपंचः। न
प्रसह्य किंचिदिति। स्पर्शनमपि नाभिमृश्य कुर्यादित्यर्थः किमर्थमित्याह। कुसुमसधर्माण इति कु

सुमतुल्या योषितरति सर्वा एव। विशेषतः कन्या सुकुमारोपक्रमा इति मृदुरूपक्रमस्पर्शनादि
लक्षणो यामुपचारैर्नाधिगतविश्वासैरिति लब्धविश्वासैस्तु प्रसह्योपक्रमेण दोषाय। संप्रयोग
द्वेषिण्यः जाता निरुत्सुकत्वात्॥ तस्मात् सान्त्वेति मृदुना सर्वोपचारारम्भ यं प्राथमिको विधिः
तत्राप्यलब्धप्रसरस्योपचारयोगासंभवात्तदुपायमाह। युक्त्येति। कयाचिदर्थयुक्त्या तत्काल
भाविन्या यतः प्रसरमिति तत्सख्यो महसंभाषणे क्रीडनाद्यात्मनोऽवकाशमुपलभेत तेनैव संभा
षणेन क्रीडनेन वा बाह्यरेखामनुप्रविशेत्। ततो लब्धप्रसरस्य प्रथममुपगूहनेनोपक्रमः तथा हत
स्त्रियो लोतिकर्यं तत्स्त्रियमिसाहनातिकालत्वादिति। यद्दृष्टानन्तरमेवोपनीयते तस्यास्तुद्वेजकत्वा
त्। पूर्वकायेनैवेति। तस्या योनाभेरूर्ध्वभागः तेन प्रथममुपविषह्यत्वादिति। तेनोपक्रमः शक्य
ते सोढुं नावरकायेन उद्वेगकरत्वात् दीपालोके। कौतुकगृहवर्त्तिनि। विगाढयौवनाः सर्वसंस्तु

टी तयोर्भयलज्जाभावात् बालाः सर्वयोर्लज्जाधिक्यात् विगाढयौवनाकाराऽपि अन्यस्तु भलक्षणयो
गाढालिङ्गनलक्षणत्वात् वदने तां चुम्बनमिति स्वेनमुखेन चुम्बनस्थानेऽभिप्रेतत्वात्। तदप्रति
66 पद्यमानामिति तां चुम्बनमगृह्णन्तीं साधनवाक्यैः प्रियाभिधायिभिः शपथैरिति मत्कुशीरेणशपामी
ति प्रीतियावितैस्त्वमेतन्मे देहीति पादपतनेन वाऽशं साऽवस्यायां ग्राहयेत्। चेतस्त्रियाक्रीडा स्याज्ज
ने क्रोधापनयने च न पादपतनादृष्टमुपायोऽस्ति। सार्वत्रिकमिति न कन्यायामेवान्यस्यामपि।
मद्दिति यत्र ग्रहणं नास्ति तस्योद्वेजनाद्विशदं स्पर्शं करं च कालहरमशब्देनलज्जितः स्यात्।
तत्र सिकं चुंबने नानुकूलां मालापयेत्। यथा ब्रवीति। अत्रोपायमाह। तच्छ्रवणार्थमिति। आला
पश्रवणार्थं यत्किंचिदिति। दृष्टं श्रुतं वा। तदानीमत्याकुत्तराभिधेयं। सुकथनीयत्वात्। अजान
न्निवेति। अन्यथा विहायवतीति जानीयात् निष्प्रतिपत्तिं तूष्णीं स्थितां। सांत्वनायुक्तं। वाङ्मु

कं। निर्वध्नीयादनेनैव क्रमेणानिर्वाधितया त्रिरस्युत्तरतिचेदाह। सर्वाल्वेति। प्रयुज्यमानमिति। पु
नः ३ नरुच्यमानं विषहते। आविर्भवन्मन्मथत्वात्। लघुमिश्राम पीति। कतिपयाक्षरामन्यार्थ
स्मिग्धमपि नवदंति। लज्जापरतंत्रत्वात्॥ अत्राकन्यायाश्चालापोपायमाह निर्वध्यमानेति।
शिरःकंपेनेति। किमिदं जानासीत्यवबोधः शिरश्चालनेन जानामीति तिर्यक्छिरश्चालनेन योज
येत् धार्ष्ट्यपरिग्रहार्थं कलहेत्विति। अस्यामवस्थायां यदि कदाचिदर्थप्रत्याप्रेरणप्रतिप्रेरणा
दिलक्षणो वाक्कलहो जातः तस्मिन्किं न्कुपितासि नेति प्रश्नेन शिरः कंपयेत् कोपख्यापनार्थं
च कलहेत्वेह हेतुजिज्ञासामालापयोजनमाह। इच्छसि मां नेच्छसि वेति वार्त्तमानिकः प्रश्नः
किं नेहं रुचितो न रुचितोऽस्मि वेति परिणयात्सर्वकालिकः प्रश्नः चिरं स्थित्वेति संकटः प्रश्नो यदि
सर्वपदक्रमाश्रयेयं तदा धार्ष्ट्यं लाघवं चरतरं चेन्नैपुण्यमिति निर्वध्यमानायकेन संकटप्रश्ने

टी

67

किमनुतिष्ठास्यतीति तस्या निर्बध्यमानाया उभयपक्षाश्रयणमेव युक्तमित्याह। नदानुकूल्येनेति। द
र्वेपक्षोत्तरपक्षानुकूल्ये न नु भयथापि शिरःकंपयेदित्यर्थः। प्रपंच्यमानात्विति। अनिश्चितार्थप्र
काशनान्नायकेन वितार्यमाणा विवदेत कोपख्यापनार्थं विरुद्धं वदेत न मे रुचितोऽसि नेच्छामि त्वा
मिति। संस्तुताचेति यदि परिचितानदालापयोजने विधिमाह। सखीमिति। सखीनां मध्ये याऽनुकू
ला विस्रब्धा उभयतः रतिद्वयोरपि विस्रब्धा विदितसर्ववृत्तांतत्वात्। तामंतरा हृत्वा अवधाय
कथायोजनं नायकस्य तु सर्ववृत्तांतकथां योजयेत् किमहमरुच्यो रुचितो न वेत्यर्थः। तस्मि
न्निति यदैव तस्यां क्रीडायां परिचयो भवेत् न एव प्रवृत्ति रुचितास्मीति सख्याकथने क्रियमाणे
अधोमुखी लज्जया विहसेदेवमिति तदिति ख्यापनार्थं नायिका। तां चेति सखीमतिवादिनीमि
त्यनुरागातिशयं तामधिक्षिपेत् विवदेच्चेत यास्य हकल्पयेत विवदेच्च॥ मात्विति सखीअननुम

तमपि नायिकाया ब्रूयात् अथैव पालिंगस्कौतिसाधु भवतीति तत्रेत्यनुरक्तकथने अनवसि
नार्थमरूपणां अस्पष्टत्वात् ब्रूयात् मुग्धत्वख्यापनार्थं नायकं च विहसंती कदाचिदंतरां तरापरि
चयवशात् कटाक्षैरनुरक्तवाप्रेक्षेत अनुरागातिशयख्यापनार्थं एवं। आलिंगनतांबूलचुंबा
नालापैर्जीतपरिचया अनिर्वदंती गृह्णातीति याचितं नायकेन निदध्यात् स्थापयेत् तथा युक्तामि
ति निदधतीमेवावघ्नीमाकुरितकैनखैर्वौक्तैनस्तनमुकुलयोरिति। मुकुलग्रहणमतिस्पर्शीनिष
स्पर्थं बालत्वात् वार्यमाणश्चेति स्पार्शं न स्थितावव्यवस्थया परिष्वजेत्। स्पृशतीमाह त्वमपीति आ नाभि
प्रदेशादिति नाभिप्रदेशं यावत् प्रसार्य निवर्तयेदिति वीक्षार्थं तां त्वर्थैः क्रमेणेति न सहसोत्संगमा
रोपयेत्। अधिकमधिकमिति नखदशनपदैः प्रतिपद्यमानामधिकोपक्रमं भीषयेत्। कथमित्या
ह। अहमित्यात्मन आस्यं हत्वादंतपदं नखपदं च किमसौ प्रतिपत्स्यसे सखीजनो नवोढास्वेहिता

टी

68

दन्यत्वेसेनहालभाषितंअस्मिन्वचनानुसारेणेनुन्नाहमेवंकरिष्यामीतिबालप्रत्यायनमर्थोक्तंश
नैरंनांप्रसारयेत्कार्याभिमुखीकुर्यादिति। एतत्प्रथमायांरात्रौविस्रंभणम्॥ तस्मात्किंचिद
धिकंद्वितीयस्यांचहस्तेनयोजयेदिति। ऊरुजघनेषुहस्तशसंवेधिनीकुर्यात्। हस्तेनयोजनोपाप
माह। सर्वांगिकमितिललायनादिषुविचुंब्यमानाव्याकुलासर्वमभ्युपगच्छति। हस्तयोजनविधि
माहानुवेंरिति। तत्रायंक्रमः प्रथमंसर्वेकायस्यसंवाहनक्रियातस्यांसिद्धायांक्रमेणऊर्वोरुपरि
न्यस्तहस्तः ऊरूसंवाहयेत्क्रमेणोरुमूलमिति। तच्चेत्सूरुमूलेव्याकुलयेत्कुंचयेच्छुरितकैस्तवे
तियत्सर्वाभ्युपगतेसंवानेंतत्त्वस्थिरीकुर्यात्तदानंतरंतत्रेत्सऊरुमूलसंवाहनेसिद्धायांगुह्यदेशाभि
मर्शनंसंवाहनव्यपदेशेनरसनाविवियोजनाद्यपिकुर्यात्। पुनरूरुमूलेसंवाहनग्रहणमपरि
त्यागार्थंगुह्यस्पर्शहेतुत्वात् एतदतिगुह्यस्पर्शनादयोव्यापारास्तस्मेतियकस्यअन्यापदेशादइति।

त्रिरात्रादर्वागन्यमपदिश्य कर्मण्यानन्तुष्ठतरं तुनमधिरूढस्येत्यर्थः । उक्तं यत्रांश्च चातुर्थिका होमा
दूर्ध्वं रंजयेदिति रंजनमनुद्वेज्यमुखेत्स्यादनमनुशिष्यात् चातुःषष्टिकान्योगाशिक्षयेत् आत्मा
नुरागं च दर्शयेत् । इंगिताकारमभ्यो मनोरथान् पूर्वकालाननुवर्णयेत् ये येत स्याम धरपानादय
श्चिंतिताश्चायत्यामित्यनागतकाले तदानुकूलेन प्रवर्त्तिजानीयात् यद्यहमभवतीनन्मया वि
धातव्यमिति सपत्नीभ्यः साध्वसमवछिंद्यात् यमधिविन्नास्यात् कालेन च गच्छतामुक्तक
न्याभावायुवतीमनुद्वेजयन्नुपक्रमेत तदाप्ययमेव क्रमः । उक्तमुपसंहरन्नाह एवमिति चिता
नुगाइति चिन्तानि प्रायं बुध्वा उपायेनेति युक्त्याप्रसाधयेत् विश्वासयेत् किमेवं स्यादित्याह तत्पे ।
ति सुविस्रब्धास्यात्तनुरक्ता प्रजापत इति योज्यम् ॥ तत्राधिविशेषमाह । नात्यंतमिति । सिद्धिं सूक्तं तत्र
दानुलोम्येन प्रवृत्तौ सर्वोत्तरकालमपि मार्गः स्यात् ततश्चास्य स्वेच्छाविधानादिविषयासिद्धिः प्रातिलोम्येना

टी

69

तिप्रवृत्तौतु तदानीमेवाविरक्तत्वात् कथंनहिविषयासिद्धिः तस्मान्मध्येमनोपायेन साधयेत् विस्रंभणे किंफल
मित्याह। आत्मन इति वर्द्धनमित्युपचारस्य तथाविधत्वात् कन्यामिति वक्तव्ये योषिद्ग्रहणं प्रथमसमागमे
सर्वविषयमिदमिति दर्शनार्थं। तत्परिज्ञाने फलमाह। प्रियो भवेदिति। अनिलज्जाचित्ते वं अस्मात्कारणात्
कन्यानोपेक्षणीयाग्रनेन विरक्तं निर्वेधनं पशवंतीनिर्विघ्नेन परिभवेद्धेतस्य प्रपंचः सहसेत्यनेनापिन
प्रसह्य किंचिदाचरेदित्यस्य प्रपंचः उपक्रांते त्वपसर्पिनाभयं यतो दर्शनयथे पिनतिष्ठति विज्ञांसं नत्
स्मरणात् शरीरविधूननं उद्वेगं भोजनादिभ्यो व्याहतिं प्रीतियोगमप्राप्ता लज्जान्विते त्वपेक्षितत्वात्। उद्वे
गेन दूषिता सहसोपक्रांतत्वात्। पुरुषद्वेषिणी सर्वान् पुरुषान् द्वेष्टि सर्वोप्येवंविधः रतिद्विष्टप्रीतियो
गमप्राप्तत्वात् ततश्चान्यं तं मुक्त्वान्यं पुरुषं गच्छतीति। इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां ज।
यमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतकाम

सूत्रभाष्यायां कन्यासंप्रयुक्तके तृतीयेऽधिकरणे कन्याविस्रंभणं द्वितीयोऽध्यायः २ इति कन्यावि
स्रंभणं पंचविंशं प्रकरणम् आदितः सप्तदशोऽध्यायः १७ वरणसंविधानपूर्वकमधिगतायां
विस्रंभणमुक्तं प्रातुक्रियमाणे न लभ्यते तत्र गांधर्वादयश्चत्वारो विवाहाः तत्रालाभकारणा
न्येव तावदाह। धनहीनस्त्विति अभिजानादिगुणयुक्तोपि दरिद्रः कन्यां न लभते। मध्यस्थगुणो हि
नापदेशो वेति मध्यस्यास्त्रूपगुणाभिजनः प्रधानं तदभावात् हीनगुणत्वव्यपदेशः। सधनो वा
प्रातिवेश्य इति। स्वगृहसमीपवासी सीमासंबंधेन। कलहादिजनकत्वात् धनगर्वी न लभते माता।
पित्रोर्भ्रातृषु च सत्सु परतंत्रो न्यप्रधानः स धर्मोपि न लभते। बालशक्तिरूक्षितप्रवेशो वेति। दोलाडीक
वदृश्यते सोऽनिषिद्धगृहप्रवेशोपि परिभवान्न लभते यदि न वरयेत्कथमधिगच्छेदित्याह। बाल्यादिति
अनुरंजयेत् अनुरक्ता हि स्वयमेव गांधर्वेण विवाहेन पाणिं ग्राहयति। यतः स्वयंसंयोगे गांधर्व इति त

टी तस्मादनुरंजनार्थं बालाया मुपक्रमाद्दानेकप्रकारा उच्यंते। यत्र देशे प्रायेणोवंविधा वृत्तिः तमधिकृत्याह। त
70 था पुष्कलेति धनहीनत्वादिप्युक्तः दक्षिणापथे इति। तत्र हि मातुलदुहिता परिणीयते वियुक्तः पित्रोर्म
तत्वात् परिभूतकल्पो मातुलयुक्तः अन्यस्मै वा सर्वं दत्तामदत्तां च अन्यामपि वाह्यामिति मातुलदुहि
तानभवति पित्रोः संबंध वासांतामपि स्पृहयेत तत्र कर्तुः क्रियया पाणुमिश्रतमत्वे न विवक्षितत्वात्कर्मत्वं
अनेनान्यस्मिन्नपि देशे विधिरयमिति बाल्यात्प्रभृति धर्मार्थाधिगमे वा नार्या धर्मार्थमधिगमे संदर्शना
लापलक्षणो सति संवननं वशीकरणमनुरंजनलक्षणं श्लाघ्यमन्यथादर्शनात् कथं संवननं स्यात्॥
धर्मश्च गांधर्वविवाहाय यथोक्तं तत्र पूर्वे धर्माश्चत्वारः षड़ित्येके। उपक्रमिता हि विधो बालो युवा च तत्र पूर्वमधि
कृत्यानुरंजनमाह। तयेति बालया अवचयं उच्च पादपात् ग्रथनं उध्मापणं ग्रहकं का पूम यंत्रकन्यायं वा स्व
त्वं दुहितृकात्तत्रदारवीदिमयी भक्तपानकरणमिति परिचयस्य वयमभ्येति। आत्मनः स्वल्पमधिकं वा परि

चपेबाल्यं ना रूप्यं वा। वयोऽनुष्ठातदनुरूपमाचरणेनोत्क्रमित्येवाथाकर्ष क्रीडा शशाक क्रीडा। पट्टेकाथ
धमं। चुल्लिदृतं प्रसिद्धं। कुतूहलकृतं तंतवंसमयादि। मध्यमंगुलिग्रहणमिति। अंगुलि विपर्यासे गोपितमध्यमां
गुलेर्ग्रहणं। बहुपाषाणमिति यत्र बहुपाषाणानि हस्तस्य क्रोडे नाक्षिप्य एवे न ग्रहंते। आदिशब्दादन्यानि
चदेश्यानि पंचिकाघस्तकादीनि तत्तान्यादितिपत्रनायिकाया अभिनिवेशस्तदानदासचेटिकाभिरिति
तस्यायेदास्यश्चेटिकास्ताभिः क्रीडंतीभिः सहानुक्रीडेत। ततोऽलं च प्रसरस्तया च स्वेङ्गितकानि चेतियेंगव्या
यामास्तान्याह। चक्षुर्निमीलितिकां यत्रैकस्य कश्चिन्नेत्रे निमीलयति शेषाः प्रच्छन्नेषात्मानं गोपयित्वा
तिष्ठंति ततो कुन्मीलितनयनो पञ्चलाति। तस्य नेत्रनिमीलनमिति। आरब्धिकां लुम्पकलक्रीडां ल
वणवीथिकां लवणहट्टइति प्रतीतां। अनिलताडितकां यत्र परुवद्धान प्रसार्यचक्रवद्भ्रमणं। गोधूमपुंजि
कामिति गोधूमग्रहणं। क्षीरपलपहरणं यत्र बहूनामेकः प्रत्येकं रूपकानादाय क्रीडि उद्दिश्यासमिश्रनावतो

टी ७१

भागानकरोतिअतोलि।यथेच्छामेकैकंभागमादायरूपकमनिष्यंतेनतत्रयोनलभतेसोन्य ई हानिश्चंग।
लिताडितकामितियत्रैकंनिमीलितनेत्रमन्यैर्ललाटेआहत्यकेनाभिहतोसीतिप्रश्नः।अन्यानिचदेश्या।
निमंदूकिकैकपादिकादीनिक्ष्वेडिकादीनिगणितेप्रायशोवालस्योपक्रमामूलस्तुयेप्रायशस्तानाह।
यामिति।अस्यामिति।नायिकायाविश्वासं।निरंतरंत्रविच्छिन्नांप्रीतिंकुर्यात्।सापिहिधात्रेयिकावल्ल
र्यंकरिष्यतीपरिचयाश्चावबुध्येतप्रीतिंकिमस्यायमेपिकरोतीतिधात्रेयिकांधात्रीदुहितरंप्रियंव
दात्वमुरवकरंहितमायत्तां।अधिकोपग्रहेफलमाह।साहीति।प्रीयमाणास्निह्यमाना।विदिताकारा
पीतीनायकमिच्छतीति।ज्ञाताभिप्रायाप्यप्रस्तादिशंतीतमितिनायकंप्रस्तावज्ञानाणा।तच्चेति।नायि
कांमयलज्जायपनयनेनप्रतार्यंयोजयितुंशक्नुयात्।अनभिहिताप्रस्तावायेकमितिसंयोजनेत्वा
माचार्याभवेत्तेनतत्प्रतिनायकेनअनुरक्तापिसतीयोजयितुंशक्नुयात्।अविदिताकारापीति।य।

दा विनायकस्य विषये धात्रे पिकानुरागात् । यत्र यत्र चेति । प्रतारणाप्रकारेण तत्तदनुविशेषेति विज्ञाय सा
धयेदिति संपादयेत् क्रीडनकद्वयालिव दर्शयति । अन्यामामिति कन्यानां विरलत्वेन बाहुल्येन अयत्नेन संपा
दनसामर्थ्यं दर्शयति । क्रीडनकद्वयाख्यायाह । केडुकमिति । अल्पकालोत्तरितमिति कौतुकं च वंधाम्बुयग
मार्थं अन्यदन्यदन्यजनानां वैसादृश्यात् । दारु । काष्ठं । गवलं । शृंगं । उहितत्काः । पुत्रिकाः । संदर्शयेदिति सेव ।
मधूच्छिष्टं सिक्थकं माहानसिकस्येति महानसिकस्य विषयं माहानसिकमिति । उक्तं भक्ष्यहरणा
पत्नरूपणार्थं भक्त्यादिपाकार्थस्य कर्मणः तत्तत् शास्त्रोक्तेन विधिना दर्शनं स्त्रीणां प्रधानविद्यात्वात् । सं
युक्तयोरिति एककाष्ठघटितयोः स्त्रीपुंसयो मेढकयोः विद्युयोगार्थं दर्शनं अजेडकानां कामयानानु
पलरूपणार्थत्वात् गवाश्वादीनां चर्मदार्वंशविदलैः काष्ठैर्वा निर्मितानां देवकुलानां देवगृहाणां च शुका
दिपंजराणां मदादिनिर्मितानां तत्र मदनसारिका प्रवर्तिजलभाजनानां शंखशुक्तिखंडानां वीलिकास्व ल

टी वीणांपिंडोलिकायत्रदुहितृकाःस्याप्यंतेपट्टोलिकायत्रप्रसाधनंविधीयते।पक्षःश्यामवर्णिकंराजावर्त्ते
चूर्णंचित्रकर्मोपयोगिपत्रालितांहूलस्य।कालपुष्कानामिति।यस्मिन्कालेयेनार्थिनीतत्रतस्यदर्शन
72 मित्यर्थः।शक्तिविषयइतियस्मिन्प्रछन्नःस्वयंप्रवेष्टुंसामर्थ्यंतत्रदानंकुंकुमादीनामप्रकाश्यत्वात्प्र
काशद्रव्याणांकंदुकादीनांप्रकाशदानंनैरेवकल्पनीयत्वात्सर्वाभिप्रायसंवर्द्धकमितिसर्वाभिला
षस्वर्वकंयज्जन्मनरेसितंनत्संपादयतीति।दीपमानञ्चयथाप्रिछन्नमर्पयेत्वीक्षणेचेतिदर्शनानि
मित्तंप्रछन्नेदृश्यमानानिःशंकमुपचर्यते तथाकथायोजनमिति।अन्यसरवेनसंवर्द्धनार्थंचकथां
योजयेत्प्रछन्नस्यतुकारणमुभयंतत्त्वात्मनोगुरुजनाद्भयंस्थापयेत्तत्रपितारोरुष्यतइति
अनेनस्टहणीयश्चमनोप्येतद्दृष्ट्वास्टहयतिततश्चश्लोयादितिअन्वयीभिःस्वयंयुक्ताभि।
दृशाकुंतलाराजदारिकाकथाभिश्चित्तहारिणीभिः।अनुरागयुक्ताभिः।।प्रसन्नमानामितिअथये

शुभसक्तिं यातान्कलासु पत्रच्छेद्यादिषु । गीतप्रियामिति कलांतर्गतमपि पुनर्गीतग्रहणं प्राधान्यार्थं
प्रायेण हि गीतप्रियो लोकः । आश्वयुज्यां जागरेऽग्रहए मे चंद्रके मार्गशीर्षे बहुला एम्यां तत्र हि दिने मुयोष्यो
दिने चंद्रमसि नुम्यते । कौमुद्यामिति । सामान्यो पादानेपि यत्र कन्याभिर्मौत्त्वां मंडलकपूजा सा चर एआ
सा कार्त्तिक्यां भवति उत्सवे पुरं दमहादिषु पात्रायां देवतायां ग्रहणे सूर्याचंद्रमसोर्ग्रहचारेण ग्रहमागतायां
आपीडादिभिर्विस्मापयेत् । इति संबंधः नोचेद्दोषकराणि तद्दानेन यथात्मनो पापं न पश्येत् । अन्यपुरु
षविशेषाभिज्ञतयेति । अन्येभ्यः पुरुषेभ्यो मम विशेषं धात्रेयिका जानात्विति पुरुषप्रवृत्ताभिजातसं
प्रयोगामन्यथा कथं विशेषमेवेति । तत्रहगोपदेशेनेति । धात्रेयिकोपदेशद्वारेणेति कौशलमिति त
त्रज्ञातां अनुपहतदर्शनेति तस्यो पापन उदारत्वं तथाभूतं च रहस्य भावं कुर्वतीमनुरागं चेतसि
जनयंतीमिंगिताकारैर्लिंगैर्विघातकिमित्यनुपहतदर्शने स्यादित्याह । पुवतयेति । जातयौवना । सं

73 स्वयं जातपरिचये ऽभीक्ष्णदर्शनेन सदा स्वरूपमात्मनं कामयंतं रक्षतीति नाभिप्रेतं मन्यते। कथं चित्तज्ञानार्थं युक्त्यावा
लापानुपक्रमात् षष्ठं प्रकरणम्॥ भावं च कुर्वतीमिंगिताकारैः सूचयेत् तत्रेंगिताकारैर्विद्यादित्यु
क्तं तेषां सूचनं प्रकाशनमुच्यते यदाह ताभिंगिताकारान्वक्ष्याम इति तत्रेंगितमन्यथावृत्तिराकारोऽनु
नयनरागः तदुभयमुक्तं रतेयथायोगं योज्यं संमुखं न वीक्षत इति लज्जया पराङ्मुखी तं तु नायकं वीक्षते
नायकेन तु क्रीडां दर्शयति। अधरे मुखीमत्वा कल्पमति मनोहरमात्मनो लिंगं स्तनबाहुमूलादि। अन्याप
देशेनेति प्रावरणव्याजेन तमनवहितं प्रच्छन्नमेकाकिनमतिक्रान्तं द्वारगं। दृष्ट्या येत्किंचिदिति ना
यकेन सस्मितमित्यादिना। अनुरागोऽन्मुखता क्रीडाचारव्यापते। तत्समीप इति नायकसमीपे परि
जनमित्यात्मीयं सवदनविकारस्तथा ऽंगकदाचित्तं देशमिति। यत्र स्थिता तं पश्यतीति तत्रैव यत्किंचि
दृष्ट्वा विहसितं करोतीति तिर्यक् स्पृशंती तत्र कथामनुबध्नातीति संरंभोत्साभ्रवालस्य इति लाडीकस्य

स्वांकमारोपितस्य चुंबनावगूहनेन च संक्रान्तकं परिचारिकायास्तस्यास्तिलकं रचयति नायकं प
श्यन्ती परिजनानवकृष्येति परिजनक्रीडापाश्रयातान्ताश्चेति केशविरचनांगवलनविजृंभादिका
स्तन्निमित्तेषु विश्वसिति स्वभावं प्रकटयति वचनेनैव बहुश्मनं कुरुते तदनुरूपानुष्ठानात् त्परिचार
कैर्नायकपरिचारकैः एतानितिपरिचारकान्तेष्विति परिचारकेषु कस्यचिदन्यस्य कथयतो सं
कथयतां धात्रेयिकाचोदिता प्रविश्यावरति तदुदवसितं गृहं तत्राहूतेति धात्रेयिकां व्यवधानीकृत्य
नायकेन सह रत्नादिभियोजयितुमिच्छति सरव्याहस्तन्तरानिलज्जयानतद्धस्ते ददाति नित्यं धारयति
श्लाघ्यमानां तत्संबद्धैरिति अन्यसपरपक्षैः ॥ प्रकरणद्वयमुपसंहरन्नाह । दृष्टेति । एतानितिआकारा
भिंगितानि चेति लिंगानि परिणागेन योन्यंभावसंयुक्तानीति अनुरागसंगतान् संप्रयोगार्थमिति सं
प्रयोगो वसमागमलक्षणो गांधर्वो ज्ञेयः योगान् अभियोगान् त्रिविधा कन्याबालानकृणीत्रो दा चेति

टी यथाक्रममुपक्रममाह। वालक्रीडनेति वत्सला प्रौढा यस्मात्स्याद्विश्वास्यस्तदुपग्रहात् स्त्री कर्तव्या। इंगिताका
रसूचनं सप्तविंशं प्रकरणं २७ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधायां विदग्धां
74 गनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां कन्यासंप्रयुक्तके तृती
येधिकरणे तृतीयोध्यायः ३ आदितो दशमोध्यायः १० शास्त्रकारण व प्रकरणसंबंधमाह। उपायत
इति। उपायाएवाभियोगाः ते चासहायस्येत्येकपुरुषाभियोगाः उच्यंते न सहायस्यापि किंचित्संभवंति
ते द्विधाः बाह्या आभ्यंतराश्चेति। तत्र पूर्वानधिकृत्याह। पूर्वतरइति। विद्यमानो वाल्यहं कुर्वन्साकारं पा
णिमवलंबेत। यथावगाढेदमनेनोदेति। स्पृष्टकादिकमिति स्पृष्टकं विद्धकमुद्घृष्टकं पीडितकमिति
चतुष्टयमवसरप्राप्तत्वात्तयथायोग्यं विदध्यात्। पत्रेति स्वाभिप्रायस्य सूचकं संप्रयोगस्य सूचकं हंसा
दि मिथुनं एवमिति अन्यदपि यन्मिथुनं भवतीति तिलकादिकं साकारं विरलशरेति सनतदर्शनेहि।

यामस्य तासं भवात्कौतुकाभावाद्विजनेति। स्पष्टं चैनामिति निमय एवं नवैवो न्यस्तेतनापि कामसमीपे। न
वेति। नवपत्रिकादिसंदेशकश्री उत्सुसविशेषभावनिवेदनमिति। स्वर्वालके नैवस्वाभिप्रायसूचकेन पत्रछे
द्यादिना। आत्मेति। आत्मदुःखस्य चकथनं न जाने किं कृता मम चेतसि पीडेति तिनत्राप्यनिर्वेदे न भूयो
भूयः प्रधानकार्यत्वात्कथनं अन्यापदेशेनेति। तत्तुल्यरूपया सहोपमानः स्वस्त्रेमाभूदिति कथनं स्व
जनसमाजः स्वजनगोष्ठी समीपेति नायिकायाः रत्यर्थः॥ अन्यापदिष्टं एम न्यमुद्दिश्य स्पर्शेनेमिति अपा
श्रयः तरंगे स्वांगस्थापनं ततरति। तस्माल्लिडाडु नरकालेशनकैः। कियत्कालमतिक्रम्य अभिस्पर्शेन
पादांगुष्ठेन नखायाणि घट्टयेत् चालयेत्। नत्वेति तत्रसिद्धेन रता अयमपि नेपदात्सदमिति स्यानांतरंग
धवोक्तमिति वादिकं स्पृष्ट्वोपानकमेण कांक्षेत्सान्तार्थमिति सहनार्थमित्यर्थः तदेव यत्स्वामिमुपयान्तं
श्रांतमनधिकृत्याह पादइति। पादधारणं ददत्याः स्वपादांगुलिसंदंशेन पीडनं ततो विकारस्वति

टी इव्यस्याक्शीकलादेः गृहगतोऽर्थे लोवासनस्पर्शोर्थे लंदानं वा साहचर्येत्तत्सीनः स्वख्यातिं कुर्वीत तिन्नस्वस्पर्शादि
नातत्काले लज्जाभावात्तरनन्नेति आसने शयने च यथार्थभावनिवेदनमाकारेणन वाचा प्रत्याख्यानभयात्
75 अत्र क्षेजयनरति । यथा नोद्विजते । यदातागतदा विधिमाह । विविक्ते धेति । किंचिदस्ति कथयितव्यमिति एनावद्
त्क्वं किंतदिति तयोच्यमानं निर्वचनं इत्यादिस्यादि तस्यैः ततो वाग्युपन्यासानंतरं भावं संप्रयोगाभिलाषं क
थमित्याह । यथेति तत्र प्रवृत्ताभावपरीक्षां वक्ष्यति । इंगिताकारैः स्वयज्ञावबेदनं तदनु रागमात्रवेदनमिति
विदितभावस्याभ्यंतरमभियोगमाह । विदितेति । व्याधिं शिरःशूलादिकं कृतकं उत्काः । विश्वासस्येति ।
शिरःपीडनेरति शिरो मे दुःखयति मीडयत हस्तेनेति नियोगः । औब धेति । यथाजानात्यस्मत्कृते व्यसना
वस्थेति । त्वयैवेति त्वयात्माधिनं सिद्धिदं भवतीति । अनुबंधं पुनरागं नव्यमित्येवं रूपम् । अस्य च योगा
स्येति । कन्यासाध्यं त्रिरात्रं त्रिकं ध्यं प्रयुक्तिः प्रयोगः एतन्निर्देशे फलमाह । अभीस्रगेति । गोष्ठीमिति ।

ति। विवाहे कन्यागृहे गोष्ठीसंभ्रमपानभोजनं देवताभिगमनं इत्युमनुस्मृता ना कुर्यात्। अन्यथास्वैरिणी
त्याशंकेत। सर्वक्रीडासु चेति पदस्य अर्थः आदिषु लोके प्रकृतासु तज्जितानुविधानेन प्रवृत्तिः पश्चात्संवे
शनं शायितस्य नायकस्य सर्वमुत्थानेऽनुत्थितान्नायकात् अहनियावतनप्रतिबुध्येत॥ महानसं
गुप्तं स्यात् यान्तः उपरि कोनविशति दर्शनीयं चांधकाराभावात्। नायकापचारे खितिनायकापराधेषु
किंचित्कलुषी धीरोदात्त त्वरव्यापनार्थे निर्वेदेत पुनर्मीकाधीरिति तत्रापिनातर्थं माभूदैलक्षण्यमेसे
तिमित्रजनमध्यस्थं यदि कार्यवशात्वाधिक्षेपवचनमुपालम्भेन न च मूलकारिका स्यात् सत्स्वपुरा
रेषु शुक्तिमाह। न सहरति मूलकर्मणत्र अप्रत्ययकारणं। अविश्वासकारणं गोनर्दीयमतमनुमतम प्रति
षिद्धत्वात्। क्रुध्योहृतं डुमं स्थितं। उनिरीक्षितमस्निग्धवीक्षणं चान्यतोमंत्रणं तिर्यग्प्रेक्षणं लत्वा भाषणं।
एतत्त्रितयं वैराग्यजननं। द्वारदेशावस्थानं गृहद्वारस्थितिः निरीक्षणं च। तदुभयमयत्नसाध्यसूचकं

टी 73

निकुटेष्विति। गृहवाटिकायां गतस्कपाल्वित्सह मंत्रणं। विविक्तेषु निर्जनेषु गृहप्रदेशेषु चिरमवस्थानं
स्निग्धताजननकं भवेत्। स्वेदादीनबुध्येनअपनयनार्थं दंतपंकोद्वर्तनमलः। विरागकारणमिति वैर
ग्यजननकं भवेद्वर्णैः। नानावर्णी कालवशात् यथाहिराजत्वे चरणेतस्तुपादेयमिति। आभिगामिको नाय
काभिगमनप्रयोजनः। तदाहि बहुमध्यमणादिभिः कालोपयिकेन चरक्तवाससा भासाधिता मनोहरे
ति। प्रतनुस्रस्तरणं असंस्कृतं परिमितं शोभते बहुं परिमितं कर्णयोर्ग्रीवायां च नात्युद्धतं वर्णमिति। आश
ध्यां चेति वैहारिके यात्राक्रीडाविहारप्रयोगः॥ व्रतं नियमं स्त्यं चत्र करणेनानुवर्तनं तभक्तिरव्यापनार्थं
वारितायां नायकेन व्रतोपवासाभ्यां नाह मत्रनिर्वधनीया निर्बंधनीये तिवाक्येन वापकवच्च मोनिव
र्तनं भक्ते नायार्थे। मृद्भांडं घटादिद्विदलभांडं पिटकादि काष्ठभांडं पीठरत्व इत्यादि। लोहभांडं ताम्रादि
मयं कालस्वरूपयोगकाले तत्रापि समर्थं आप्यते। लवणं तैलं धवादि स्नेहास्वतनैव सा मज्ञानः।

धद्रव्यं तगरादिः कटुकं तुंब्यादिः। औषधं द्विपंचमूलादिः उर्लभायेन तत्र त्यात्र पितुः खेन लभ्यं ते।
प्रकृष्टं निधानं यत्र तानि भवंति तिन छिन्नस्पंति वा। मूलकादीनां च बीजग्रहणं। एर्वारुकः कर्कटीका। अला
बुरलाबुं वी। सूरणः कंदः। शुकनासा हस्तयं गशाक पिंडः तिलपर्णिका काश्मरी श्री त्रिमं योऽनेनैव नाम्नाप्र
सिद्धः पलांडुर्लशुनाकारो लोहितः। सा रस्या द्रव्यस्य परिम्योनाख्यानं धनाद्युवी। गृहमे कार्ये इति वचनात्
मर्तमं त्रितस्य च नाख्यानं नास्तामी डिन्नरहस्येति। आत्मनोधिक खरव्यापनार्थं तदनुरूपं त्र्या यानुरूपं
कालयापनार्थं शाद्यतकरणमिति। यत्नादिषु ब्राह्मणान्न भोजयित्वा पदव शिष्टं तस्माद्धेतकरणं मथि
तं चापरं भवति तैलगुडयोः करणं सरिषपेक्षुकांडपीडनात् कापीसस्य पशु वेधनार्थे बल्लूकलस्य
रज्वा यर्थे संग्रहणं कुर्वंनं धान्यानां खंडनं तंडुलानां तपो रेवे फलं परिदृणां परीक्षणेन त्र्या वातमस्य मे
उस्य पानार्थं चटिकादिषु पयोजनं तुषाणां राधनं लेपादिषु करणं तुइं तंडुलानां कुक्कुटादिषु कुटीनां

टी तंडुलपरागाणां गोमेवादिषु अंगरागरणां महानसाडंतस्नानां लोहितनां उककरणादि स्रमत्सायेवहिरंतःक
74 र्मसु निबद्धाः तेषां वेतनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा योनिबंधमरणं प्रतिदिनं भयकं तयोर्ज्ञानं देशकालक
र्मवशेन लब्धिपक्षपालनं चिंतेति कर्षणवापनरोपणादि प्रसवेक्षणं प्रसहायवत्वं यत्स्थापिंडीकरणं म्र
एकीकरणमिति विंघादितिष्टनकरणादि। तज्ज्ञघन्यानामिति। नायकोपभुक्तानां तैः संचितैः स्वतक
र्मणामिति येः कर्म कृतं मानार्थेषु चेति मानण वार्घ्यायेषां ते तेहि नैर्देन्यैर्मानिता भवंति। अन्यच्च वेति। दी
परत्वीदिषु। स्थापनमिति। प्रच्छन्ने तदुपयोग इति। कार्यवशात्सुरादीनामुपयोजनं क्रयविक्रयोस
मर्थमहर्घतयाश्रायव्ययौ अल्पमहत्वात्तयाः प्रवेक्षेत। नायकमित्राणां स्रगनुलेपनधूपतांबूलदानैः
रंजनं। न्यायतरतिगुणज्ञातिवयोपेक्षया रंजनं स्वीकारणार्थं परिचयधर्मार्थं च तत्सारतं त्र्यंनदवना
नुष्ठानात्तत्र अनुत्तरवादिताजयोः प्रत्यक्तरं नदेयं परिशिलिसाप्रचेडालापकरणमिति तयोरयतः स्वलं

ष्टउ च बद्ध्यात् अनुच्चैर्हासस्तत्समीपे। तत्प्रियाप्रियेष्विति। ततो निश्चानि श्चेषु प्रियाप्रियेषु वृत्तिः यथा।
आत्मनः प्रियाप्रिययोर्न भवतः परिजनलोकस्य सर्वदा दाक्षिण्यमुपसंग्रहार्थं अनिवेदनकस्मैचिद्दानं
स पुत्राया अपि स्वातं अपरिहारार्थं स्वकर्मस्विति। यो यत्र निपुणः तत्र तस्य नियमनं कर्मसंगो निपातना
र्थं। अस्येति भर्त्तुर्जनस्य स्नानपानभोजनादिना एकचारिणी इत्तं दासीं संप्रकरणां एकचारिण्याः
संनिहिते नायके रक्तमुक्तं। प्रोषिते तु तद्वतशेषभूता प्रवासचर्या आरभ्यते। वार्त्तायां स्थितेति। नाय
कवार्त्तान्वेषणपरेत्यर्थः। गृहानवेक्षेतेति। तस्यान्न कर्माण्याह। गुरुजनमूलं रात्रि। श्वश्रूजनसमीपे
शयनमात्मविशुद्ध्यर्थं। तदाभिमतेति। गुरुजनाभिमतस्य कार्यस्यानुष्ठानमानुकूल्यख्यापनार्थं। अ
र्जने प्रयत्नं रति। नायकस्य ये अभिमतान्न च तेषां नार्जितास्तेषां। नित्यं कर्म अशनोपादानादि नैमित्ति
कं कर्म वार्षिकोत्सवादि उचितो व्ययो यावता विधिः संपद्यते नायककल्पितो वा। तदारब्धानामिति

टी नायकारब्धानां देवकुलोद्यानादिकर्मणां समापनेन मतिर्येन प्रकारेण निश्चयते तेन तथा कार्यमित्यर्थः॥
ज्ञातिकुलस्येति। विगृहस्यानभिगमनं कारणं विना। तत्रापि व्यसनोत्सवे नायकपरिजनाधिष्ठिताग
75 मनमात्मविशुद्ध्यर्थं नातिचिरकालमवस्थानमिति चिरकालमवस्थाने श्वश्रुरकोपभयात्। गुरुजना
नुज्ञातानां करणं स्यात् तच्चापरिहारार्थं। क्रयविक्रयकर्मणेति वाणिज्यधर्मेण। सारस्याहरणं द्रव्यस्या
भिवर्द्धनं। तनूकरणं चेति लघीकरणं। शक्त्या व्ययानामिति कार्ये वशाद्यदि व्ययस्समहती स्यात्
तदा कृशं सारं कुर्यादित्यर्थः। आगते चेति। प्रवासात् प्रत्यागतेन नायके। प्रकृतिस्थायाइति। प्रवासवेश
स्यापायः। वश्यमनसौ दर्शनं स्यात्स्वरूपख्यापनार्थं। न पुनरागतः त्वात्मानं प्रसाधयेत्। दैवतपूजनं
सह परिजनेन उपहारिणा स्वपयाचितकानां आहरणं दानं देवताभ्यः। प्रकरणद्वयोपसंहरणार्थ
माह। सदिति। न कपटेनानुवर्त्तनमिति दर्शनार्थं। अस्मिन्वृत्तेनाधिकारद्वयमधिकृत्याह। कु

लयोषेति। अन्यैर्वोढा कुलयोषिदित्युच्यते। इत्यानुवर्त्तने फलमाह। धर्ममिति। स्थानं। प्रतिष्ठानं निः
सपत्नं निःकंटकं रतिप्रवासचर्या द्वात्रिंशं प्रकरणं। इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंग
लायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्र कृतसूत्रभाष्यायां।
भार्याधिकारके चतुर्थेधिकरणे प्रथमोध्यायः १ आदित एकविंशः॥२१॥ सैव यदा सपत्नीभिर्युज्य
ते तदा कथं वर्त्तितव्यमिति सपत्नीषु ज्येष्ठावृत्तमुच्यते। तत्र सापत्नककारणमाह। जाड्येति। जाड्यं।
शाठ्यं दौःशील्यं चारित्रखंडनात् अप्रजानुत्पत्तेर्वंध्यत्वात् अभीक्ष्णापेन दारिकोत्पत्ते सततमादादित एवा
त्मनो भक्तिशीलवैदग्ध्यख्यापनेन यथाक्रमं जाड्यादित्रयं परिहर्तुमिच्छेत् नायकचापलं वैदग्ध्या।
ख्यापनेनैव। प्रजानुत्पत्तौ तु स्वयमेव सापत्नके चोदयेत्। प्रजानुत्पत्तौ स्वयमेव यस्मान्न यथा तेन कर्त्तव्या
भावे कुरु विवाहमिति। दारिकोत्पत्तावप्ययमेव क्रमः स्त्रीपरिग्रहस्य पुत्रफलत्वात्। अधिविद्यमानेति

टी 76

सापत्नेनदुःखमानानत्वधिविन्ना। यावच्छक्तीति यावती शक्तिस्तदपेक्षया आत्मनः स्थितिं कारयेत् अधि
कत्वेनेति पत्न्याः सकाशादधिकत्वेनेत्यर्थः। अधिविन्ना तु किं कुर्यादित्याह। आगतामिति। नायकविदि
तमिति यथा नायकोऽजानानस्तया कारितमिति। प्रादोषिकं प्रदोषभवं संस्कारं। अतियत्नादनिच्छं सा
अपि रतिनिस्यां स्नेहरक्षार्थं परिचारिकया कारयेत्। भर्त्तरीति भर्तृविषये प्रमाद्यंतीं प्रमादयं
तीमुपेक्षेत अनेनैव स्वबलितदोषेण दौर्भाग्यं स्यादिति। यत्रेति यस्मिन्प्रमादे मन्येत नायकसंभोगा
र्थं रयं कृता सपत्नी स्वयमेव प्रतिपत्स्यते प्रमादो मा भूदिति। तत्रैनां स्नेहख्यापनार्थं आदरतोऽनुशि
ष्यात्सु न मीकार्थीरिति। नायकसंस्तवे चेति नायकस्य श्रुतिगोचरे सति रहसि च यत्रान्योन स्पृशतीति
विशेषानिति कलाविशेषात् अधिकानिति। येनायकस्य न दर्शिताः तद्दर्शिना दर्शने हि उभाव
पि स्निग्धनः तदपत्येष्विति चापुत्रया सपुत्रायाः दर्शयितव्यां परिजनवर्गे रति सपत्न्याः अधिकानु।

कंथायथस्मौनायकस्याप्यनभिमतः मित्रवर्गइतितस्या अधिकोयोमित्रवर्गस्तस्मिन्प्रीतिस्वीकारा
र्थं। आत्मनोज्ञातिषुनात्यादरः स्वजनीयत्यापरिहार्यर्थं॥ वह्वीभिस्त्वधिविन्नासपत्नीभिरध्यवहि
तयेत्स्वनंतरयाकनीयस्यासंसज्येतविदितशीलत्वात्। यांतुतास्तुनायकोऽधिकंविकीर्षेतकर्तु
मिच्छेत्भूतपूर्वसुभगयाइतिनायकस्यप्रस्तानानुभयाप्रोत्साहिताभेवसौभाग्यवीजोपन्यासेनचत
येवकलहयेत्। ततउत्तरकालंअनुकंपेतकलहितंप्रच्छन्नेसमाश्वासयेत्। कलहवर्द्धनार्थंताभि
रेकत्वेतिसपत्नीभिरेन्याभिरेकत्वेनेतिरेकोनसंगधर्मेस्थितावितर्थः एकाभावेपिसैवसौभाग्यवी
जोपन्यासहेतुं। नायकस्यापनोऽर्जनीकुर्वीत येननायकस्यतस्यामगमबुद्धिस्यात्। दृष्टेहिवहुभिः
सकलस्याह्रियमाणः तत्रापिसयमविद्यमानामध्यस्यासती। नतत्रयोगइतिस्थापनार्थंनायकेनतु
कलहितामेनांपरूदौर्जन्योपन्यासेनपरुषयानावलंवनोपरंहितामिति। नञ्जगोपवृंहितांदापित

टी प्रत्कृतत्रमात्मास्वामयेत् कलहं च वर्द्धयेत् नायकेन सह यस्मात्तदर्थत्वात्तद्विषमानंतत्पल्लव्यक
लहं संधुक्षयेत् यथा न मंदीभवति यदि नायकस्यानपायि विप्रानुनयरतिमन्येन स्वयमेव संधौ प्र
२२ पतेतेति यद्ययमेकांते नास्यां निरंजनयस्तदा तिबल्वस्मद्विधैवमेनामवमन्यस्वेति प्रस्तादयेत् इति
ज्येष्ठावृत्तं चतुस्त्रिंशं प्रकरणं ३४ कनिष्ठापि भार्यीकथं वर्तेतेति कनिष्ठावृत्तमुच्यते। कनिष्ठा।
त्विति मातृवत् मास्वरवत् ज्येष्ठां न्ताति दायमपि तस्याश्चाविदितं नोपभुंजीत अंगार्पेरुगोपाय
एषः आत्मवृत्तां तानिति। आत्मनि प्रतिषिद्धत्वात् व्यवहारान्तत्तदधिष्ठितान् ज्येष्ठास्वामिकान्
अनुस्तानान्ज्येष्ठया धर्मज्ञानेधिशायनेपतिमधिशायीत न वा तस्यावचनमन्यस्याः कथयेत् ज्ये
ष्ठावचनं सदसद्वा अश्येन कथयेत् कलहपरिहारार्थं तदपत्यानि स्वेभ्योऽधिकानि पश्येत्
ज्येष्ठान्यज्येष्ठानि च॥ रहसि शयने अधिकमुपचरेत्। येनापमन्याभ्यस्तस्यामनुरज्येत।

सपत्नीविकारजं सपत्नीपरिभवजं नात्मनः परस्माच्च ज्ञातस्वयं कथ्यमानं नायकोन प्रतीयात्। अन्येनतु
कथयेत्। पत्युः सविशेषकामिति। अन्यतरभार्याभ्यो विशेषकीर्त्तनां पत्युः सकाशादप्रकटं लभ्यमिवे
त्। अनेनत्विति। सविशेषेपामानेनपथ्यदानेनशावत्रभृतेनजीवामि। तन्मानं साघयाविकत्थनेनरा
गेण चेति सपत्नीक्रोधेन वहिस्सामान्यजनस्यनाख्यातं। दोषमाह। भिन्नरहस्या हीति। अवज्ञातिर
स्कारः। ज्येष्ठाया भयादिति। अन्यथा सविशेषं मानं पश्यन्ती कुप्येदनर्थं वा चिंतयेत्। गोनर्दीयमतमनु
मतमप्रतिषिद्धत्वात्। अनुकंपेत संभावयां किंपुनामिति। च्यात्मसाधुत्वख्यापनार्थं प्रसन्नत्वेनामिति
दुर्भगामनपत्यां ज्येष्ठं कमज्येष्ठं ज्येष्ठाकनिष्ठयोर्मध्यवर्त्तिनीनां सर्वांपरापेक्षया ज्येष्ठाकनिष्ठात्तं
योज्यं। इति कनिष्ठावृत्तं पंचविंशं प्रकरणं २४ पथा कन्या भार्यातथा पुनर्भूरिति पुनर्भूवृत्तमुच्यते।
पुनर्भूर्द्विविधाक्षतयोनिरक्षतयोनिश्च। तत्राक्षता संस्कारार्हत्वात्कन्यायामेवे॰ वांतर्भूता। यथोक्तं

टी पुनरकृतयोनित्वाद्दृश्यते यायपाविधीति द्वितीयायां न संस्कारः स्वीकार एव । सा च लोके अपरु
द्धिकेत्युच्यते। सा चैवं विधा शास्त्रेऽप्यनुज्ञातैव यथाह वसिष्ठः मनोदत्ता वचोदत्ता या च मंगलह्याचि
78 का उदकस्पर्शिका चैव या च पाणिगृहीतिका। अग्निं परिगता चैव पुनर्भूः प्रसवा च या इति अक्षतत्वो
षड्कृतयोनयः प्रसवेति कृतयोनिरित्यर्थः। तामेवाधिकृत्य सूत्रमाह विधवेति। मृतभर्तृका इन्द्रियदौ
र्बल्यादिति इंद्रियाणि यं तु मसमर्थितत्वात् आतुरा कामेन बाध्यमाना भोगिनमिति उपभोगसंप
न्नमिति। नायकगुणैर्युक्तं या पुनर्विंदते द्वितीयं लभेत सा पुनर्भूर्भार्यात्वेन पुनर्भवतीति कृत्वा भो
गिनं गुणसंपन्नमिति गोनर्दीयमतमेतद्भविष्यति॥ यदि तु स्वेच्छया पुनरपि निःक्रमणं निर्गुणोऽय
मिति तदान्यं कांक्षेदिति वात्स्यायनः यतस्त्विति भर्तृगृहान्तरात् स्वेच्छया निष्क्रान्ता पुनरपि यतः पुरुषात्
स्वेच्छया निःक्रमणं स्यात् निर्गुणोऽयमिति निःक्रमणोपायः संरक्षार्थं नीतिविषयपरिभोगादि

नीकिलेतिवितर्केसुखसाकल्यमितिगुणासुरतपरिभोगसुखयोःसमवायात्तत्किमितिनिःक्राम
तिपतञ्चैवंतस्मात्ततोनिर्गुणोभोगिनोविशिष्यते।गुणवान्भोगीयात्पुनःपुनर्निःक्रामतिअसौ
वेश्याविशेषेतर्मेवति।आत्मनश्चित्तानुकूल्यादितिस्तत्रापिभोगिनिगुणवतिचित्तंचेन्नानुकूलंतथा
पिनसुखसाकल्यंतस्माद्यमपरोविशेषः।तेनोक्तलक्षणादगम्योन्योदर्शयति।सेतिविधवाबांधवैः
स्त्रैर्णीयकात्यत्कर्मणालब्धुमिच्छेत्तत्रापानकंसपथगोष्ठीउद्यानंपुष्पफलोपपिकंस्त्रह्वादानंय
त्स्वह्यादीयतेमित्रस्वजनादीतिआदिशब्दात्स्वजनंचवस्त्रादिनाएतेषुकर्तव्येषुयपयंसह
तेकर्मनतुयासाच्छादनमात्रमितिरयसुत्तमप्रकृतेर्लिप्सा।आत्मनःसारेणवेतिमध्यमाधमसा
वधानीस्यथायपयेदिस्पर्धः।प्रीतिदायेष्विति।प्रीतिदत्तेषुनियमोधारणंप्रति।स्वेच्छयेतिनायकेदे
यातेनगृहान्निर्गच्छतीति।प्रीतिदादन्यन्नायकस्तंलोहहूरेजीयेतदाप्येतसिति।जगमिषुःप्रभवि

टी स्तुरिवस्वामिनेवनायकगृहंस्वीकुर्यात्अथनंतमपिकालेनिजास्तुकिंकुर्यात्तस्याह।कुलजास्त्वि
ति धर्मोढास्तुप्रीत्यास्नेहेन।परिजनेसर्वत्रकुलजानांनायकस्यदाक्षिण्येनवर्त्तेतसपरिहासाः
79 कविकाराःकलासुकौशलंदर्शनीयंअधिकस्यनायकाविदितस्यज्ञानेदर्शयितव्यंकलहस्या।
नेच्छेति।उपचितच्छेदःस्वैरिणीसंसर्गोद्विरागमनंवासमकालिःक्रमशांचेत्यस्याःकलहस्याना
निते षुस्वयमुपालभेत॥रहसिचेति।नायकंशपनागतंकलयेति।आलिंगनादिभिःपुरुषोपस्र
सांतैःसपत्नीनांकुलजानामुपस्कुर्यात्।उत्पन्नेप्रयोजनेआभरणंमंडनकादिस्वामिवदुपचारः
तेषांकुलसंततिहेतुत्वात्मंडनकानिदुष्यानुलेपनादीनिपरिजनस्त्यात्मीयेविश्वारानेरति
दानं।समाजेतिगोष्ठीशीलताआपानशीलताउद्यानविहारशीलताचरतिपुनर्भूरेवंतेषुद्विसंप्रक
रणं वृद्ध आसांभार्याणांदुर्भगापिकाचित्संभवतितयाकथंवर्त्तितव्यमितिदुर्भगावृत्तमुच्यतेदु

र्भगात्विति सापत्न्यपीडितेति दौर्भाग्यफलं तासमिति सपत्नीनां मध्ये या पत्यौ चरेत् अधिकमिवेति।
नायकेनाधिकृतेन या त्वधिका सापत्न्यपविनानां कृतरामेवाश्रयेत। नामाश्रित्य प्रकाश्यानि कला
विज्ञानानि पत्रच्छेद्यादि कौशलानि दर्शयेत् दौर्भाग्याद् हस्या रागमभावः वैदग्ध्यख्यापनं हि दौर्भाग्य
निवृत्तिकारणं धात्रेयिका नित्यमभ्यंजनोद्वर्त्तनस्नपनादीनि। तन्निमित्तानि चेति नायकमित्राणि
चोपगृह्य प्रियहिताभ्यां नैरिन्द्रकपरिग्रहीतैर्भक्तिमात्मनः श्रावयेत् आसाध्यख्यापनार्थं धर्मकृ
त्ये पुत्रश्राद्धादिषु पुरश्चारिणी प्रारंभिका स्यात् व्रतोपवासयोश्च। नायकेन क्रियमाणयोः पुरश्चा
रिणी परिजने नायकस्य दाक्षिण्यमानुकूल्यं दर्शयितव्यं न चाधिकमात्मानं पश्येत् सपत्नीभ्यः
परिजनेभ्यश्च दौर्भाग्यहेतुत्वादिति। वाह्यमेतदन्तं श्राभ्यंतरमाह शयने रतिस्तत्सात्म्या। नेति ना
यकानुकूल्येन पर्ययेव नायको भिपुंक्ते तथैव श्यनिछंदतः पिच्छात्मनोऽनुरागमात्मलिंगं प्रत्यानयेत्।

टी ४०

न चोपालंभेतेति। न चाहमप्रियेति। वामतां प्रातिकूल्यं। अंगगूहनो न दर्शयेत्। यया हि पत्या कलहितः
स्यात् तामावर्त्तयेत्। अभिमुखीकुर्यात्। कामम् इति सम्प्रयोगे। अन्येनापि प्रकारेण ममाभिमुखः स्यात्॥
पांशुच्छन्ना रहसि यं कामयेद् अनेन दूतीकर्मणा तां संगमयेत्। कामम् इति स्वैव गोपयेच्च। इतरस्मै नाच
क्षीत। यया च पतिव्रतां हमस्यादं नायको मन्येत तथा प्रतिविदध्यादिति। अनुतिष्ठेत्। नाश्यदौःशी
ल्ययोः प्रायेण दौर्भाग्यं स्यात्। इति दुर्भगावृत्तं सप्तत्रिंशं प्रकरणं ३७ यथा भार्याधिकारस्तथा भार्या
यां नायकस्यापीति स समीसमासोक्तिर्द्रष्टव्यः। अन्यथा नायकेन संगताप्यवर्त्तितान संपुन्ने
त। तत्र नायको द्विविधः राजन्यकोऽन्यनपदस्थात् तत्र सर्वमधिकृत्यांतःपुरिकमुच्यते। अंतःपुरे
भवं वृत्तं सेपध्धे प्राचामिति वृत्तं न तु च यथा राज्ञो वृत्तं तथांतःपुरिकाणां वक्तव्यमित्याह। अं
तःपुराणां चेति नत्स्या श्रीणामेवाभिधानं। एतेन चैव प्रकरणेषु लक्षयेत् तत्रापि एकचारिणी

कल्पानामाख्यायिकानां वाचनेन तदासक्तां विरंजयेति श्वेदित्यर्थः। अन्याभिरिति नाभिविश्वासनं कार्यमिति हेतो
रिति भावः। नत्विति। तत्र दोषमाह। दूरेति। अत्यर्थं जातविस्रंभोऽपि न सिध्यति बहुशोऽभियोगापेक्षणीयत्वा
त्। कन्यानां घोटकमुखग्रहणं सज्जार्थं तन्मः तस्याः प्रतिषिद्धत्वात्। यदात्विति। वहुभिर्ह्नां वहुभिरभियोगैः
/ कार्येन्नुखीमुपक्रमेत। तत्र कालमाह। प्रदोषेति। प्रदोषे रात्रिप्रारंभे निशि रात्रौ त्रियामलक्षणायां
तत्राप्यंधकारे प्रतार्य सर्वस्त्रीप्रतिपत्त्यर्थं मंदसाध्वसाः कैश्चिद्दृश्यमानत्वादज्ञानवत्यः संप्रयोगाभिला
षिण्यो न निषेधति। तस्मात्कालमिति। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। योग्या वांछितकार्येषु एकेति विप्रकृष्टत्वा
त्स्वयमेकस्याभियोगो न संभवति सहायमपेक्ष्यते। गृहीतार्थयेति। नायको विनायिकां समीपमान
यितुमिच्छतीत्येतद्रूपार्थज्ञानवत्या अस्यामंतर्भूतया नायिकायां प्रभवंत्यात्तादृशीं तु धात्रेयिकां स
खीं वा अर्थं नायकयामेवगमनरूपं अनिर्वदंत्या अन्यापदेशिन्येत्यर्थः। ततो यथोक्तमिति। द्यूतक्रीडन

टी केषु विवदमानाः इति यथासंभवं श्वैर्वोक्तं योग्यमित्यर्थः स्यामिति। सहायार्थमिति भावः यत्नेति यत्नाद
76 यो लोकव्यवहारहेतवः तत्र तत्रेति अन्यत्राप्यनुक्तेरित्यर्थः परीक्षितभावामिति तिने यं शुल्कप्रतिग्राहिणीहि
धान्यतमानसा वा किं तु रतरेति उपक्रमेत गांधर्वेण विधिनेत्यर्थः दृष्टभावाः उपलब्धभावाः दृष्टेऽभि
प्रेते काले यत्नादि काले प्रदोषादौ वेति एक ऊरुकामियोगाप्रशस्तविंशप्रकरणम् ॥ २८ ॥ यथाधनहीन
त्वादिषुक्तः कन्यामलभ्यत्वात्स्वयमेवानुरंजयेत् तत्र कन्यापितया विधा कैश्चिद्दाससमाना
स्वयमुपावर्त्तेत स्त्रियो ज्यस्योपावर्त्तनमाह। उपावर्त्तनमभिमुखीकरणं कथं न ध्रियत इत्याह मंदेति।
मंदापदेशा ही नाभिजनागुणवत्यपि सातैरदासमाना वा धनहीना कुलीनापि समानैस्तुल्याभिज
नैर्धनिभिर्मातापितृभ्यां पितृव्यादिषु क्ता या अनाथत्वाद याच्यमाना प्राप्तयौवनेति प्रत्येक योज्यं स्वयं ईसे तत्।
दानीं स्वयंवरस्याभ्यनुज्ञानात्। यथोक्तं त्रीणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यनुमतामति ऊर्ध्वं तु कालादेत

स्मादिं येन सदृशं पतिमिति। ताहृशपतिज्ञानोपायमाह। सात्विति गुणवंतं नायकं प्रयुक्तं शक्तं बुद्धा
दिशुमसुदर्शनं रूपवंतं वा लेति। वाल्ये क्रीडायां या प्रीतिस्तया प्रयोज्यया कन्यासा तथाभियुंजानः सिद्ध्य।
तीत्यर्थः। गुणांतरमाह। यं वेति। अस्य समीरूपेति मातापितृभ्यां भ्यां ममम मार्गयित्वा स्वेंद्रियाणि नियंतुमसम
र्थत्वात्। एवं मन्येत तन्मयि योजयेदिति संबंधः। प्रियहितेनेति। प्रियोपचारायेन दर्यं सुखं कुर्वेति। आवर्जे
नमभिमुखीकरणं। मातान्वेनामिति सा न जीवति चेत् तनकमाता वा सखीभिः सह लब्धा पगमार्थे
उपचारैर्बाह्यैरभ्यंतरैश्चेति शेषः। तत्र सर्वमधिकृत्याह। पुष्पेति। तदुपस्थानं नायकसमीपगमनं कौ
शल्यप्रकाशनार्थं चौचित्यदर्शनं सहसा नप्रतिजानीयात् अनुबंध्यमानमनुकुर्यादित्यर्थः। प्रयोज्यस
सात्म्यप्रश्नाः। प्रयोज्यानुकूला बालायां येनायकः सोपक्रमा उक्तास्तेषु यथोक्तं समाचरेत अंतरा प्रीतिका
मपरस्यापि न स्वयमभियुंजीत। आचार्यग्रहणं स्त्रजार्थं तन्मतस्याप्रतिविरुद्धत्वात् स चेदभियुंजीत अप्रति

टी ह्लीयात् तन्त्रयुक्तानामिति वाह्यानामभियोगानामानुलोम्येन येन न विमुखी भवति। आभ्यंतरमधिकृ
२२ त्याह। परिष्वक्तेति। न विकृतिमिति। मात्तासीन्नायको मामुद्दिश्यामिति हेतोरित्यर्थः। आकारमिति। ना
यकस्याभावसूचकमाकारं प्रतिगृह्णीत न त्वापि। अस्पष्टमस्फुटं क्रियाविशेषणं चेत्। अजानतीवेति धा
र्ष्ट्यपरिहारार्थं बलात्कार इति। तथा कार्यं यथाह गद्गदनं च ह्लीयादित्यर्थः। रतिभावनामिति। आत्मनो
नुरक्तिं नायकेन यदा साभ्यर्थ्यते स्पृष्ट्वेत्यालिंग्यासेन न तदा लब्धा नायकगुह्यस्पर्शने तत्रापि विशे
षमाह। नातिविवृतेति भावो गम्यतां गदर्शने इत्यर्थः। तत्र हेतुः। अनिश्चयेति। यदाल्विति। न व्यावर्त्ति
ष्यते न मां त्यक्ष्यति अभियुंजाने प्रच्छन्नप्रदेशे बालभाव मोचनाय गांधर्वविधिपूर्वकं लौमा र हरणा
य त्वरयेत्। विश्वास्येषु सखी। धात्रेय्यादिषु गांधर्वे विवाहे नाहमनुष्ठेति प्रयोज्यस्योपावर्त्तनमित्येकोन
त्रिंशं प्रकरणम् २१ यथा प्रयोज्यमुपावर्त्तमाना वक्तुभिरपि युज्यते तदाभियोगतः कन्यायाः प्रतिपत्ति

कल्प्यते। अभियोगादृष्टा कन्यायाः अनुष्ठानमित्यर्थः। कन्येति। आश्रयमिति। आश्रियत इति कृत्वा सुख
मिति वाह्यस्योपभोगसुखस्य आंतरस्य चरमसुखस्य हेतुत्वात् तच्चानुकूलत्वं तच्चित्तानुविधायिनं वश्यं यथो।
क्तकारिणं मन्येत तस्तस्य प्रतिग्रहं कुर्यात् सोपि तथैवाचरेदित्यर्थः। अनपेक्ष्येति। यस्मिन् स्वयं वरे गुणा
न न पेक्ष्य तदभावात् धनवानेवलं सापत्नकेष्वपि न केवलमसापत्नकेषु प्रायेण धनिनां बहुदारत्वा
त्। तत्र स्वयं गुणकगुणं स्वल्पगुणं शक्तं समर्थं वत्सवदर्थिनं एकांततोऽर्थिनं न प्रतिलोमयेदप्याकुर्यात्
यु यस्तु धनवान् बहुपत्नीकौ गुणवान् पितमभियुंजानं न प्रतिलोमयेदिति दर्शयादि निदर्शयन्नाह।
वरमिति। आत्माधारकः कुंडं वधारक। बहुसाधारणो बहूनामेकः। यस्तु धनवान् कृतपरिग्रहो गुणवान्न
र्थः। सन्नप्रतिलोमयेदित्यर्थः। यस्तु न वश्यस्तत्र दोषमाह। प्रायेणेति। अतरवधनवान् गुणवान् बहुदारा
न्यतिरक्तानि विशेषतः ता अस्य निरवग्रहाः निरंकुशाः तत्र कारणं वाह्येरति। आसनादुपभोगे न वहिः सु

टी

रवाः निर्विस्रंभाः ग्रांतरेण रतारव्य मनुरक्तेन वर्जिता रत्नार्थः ५ नीचोऽधर्मजातिः श्वर्व गुणेभुक्तो विपलि।
लोष्टः सद्यः प्रवासी इयमहञ्च येति स्वेच्छाभियोगशीलः वलात्कारेणेतिभावः व्याज वहु लोदंभः स्ता।
सत्त्वस्था। सपत्नीकः सापत्यस्य परिणीत भार्या प्रकृत्स्त दपत्सवांश्च रएकनरवान्धावरय स्तु तारशो संयोग

मर्हतीवेत्याह। गुणेनेति। यथोक्तगुणानां साम्येन एको वररति द्वियं तत्र रतिवरणः सवैणवाभियोक्तारः तेषां
वरएको वरपिता वरणसाधुः वरइंसा यांसाधुंकारिणि तस्मिन्नभियोक्तरि तत्वाविशेषेष्वेपिता न
स्यानुरागात्मकत्वात् ८ अनियोगतः कन्यायाः प्रतिपत्तिस्त्रिंशंप्रकरणं २० इति श्रीवात्स्याय
नीयकामसूत्रटीकायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रक
तकामसूत्रभाष्यायां कन्यासंप्रयुक्तके तृतीयेधिकरणे चतुर्थोध्यायः ४ आदितएकोनविंशः १९
एवमनुरंजियांस्वयंवरप्रयुक्तांच गांधर्वेण योजयेत विपरीनमासुरादिभिरिजिविवाहयोगाउ

ख्यं ते तत्र गांधर्वेण च। यशोदत्तस्तेन स्यास्तावत्सहाय माध्यविधिमाह। प्रचुर्ये णेति धात्रेपि कां पुरुषत्रस्तां
मित्स्यर्थाउपन्यस्य प्रियहिताभ्यामुपसर्पेत्तस्याः समीपे निसृष्टार्थं प्रेषयेत् सा चेति। सा च उप। सर्पितानाना
यकस्य। विदितभर्त्ताकृतकप्रयोगपरिहारार्थं तस्य नायकस्य गुरोः तस्याश्चेति अभिप्राय विरुद्धानि।
ति। यथा नेच्छति स्वानि यंतये त्वर्थैः गुणानभिज्ञतां तु स्थितां चेति। अगुणज्ञोतनचपितरौ तु ध्यौच येन शरणं
तमपहाय स्वं धनिनं निर्गुणं गवेषयंत इति नानुरूपोयं ममेति स्वबुध्या वधारणं न पित्रोरिच्छया। तथा
कर्णयोश्च कुंतलादिकृताः कथाः कथयेत्। कौशिकस्य तपोविघ्नार्थमिंद्रेण प्रेषितामप्सरसं मेनकां दृष्ट्वा जा
गरागश्च क मे सा च न दीयं ग्रहणात् तत्रैव कन्यां प्रसूय त्यक्त्वा चारण्ये दिव जगाम सा शकुंतपासं पातमध्य
गतां च कन्यां कण्वर्षिः करुणया आश्रममानीय वर्द्धितवान् यथार्थं च शकुंतलेति नाम च। के समा काले तस्या
स यौवनाभ्यागयोः प्रसंगादागतं दुष्यंतं राजानं दृष्ट्वा स्वबुध्या पाणिग्राहितवतीति। आदिपदाड्डानदारिका

कन्यां निर्दिशेत्॥ महाकुलेष्विति। महाकुलेषु च लोभ च लोभात्पित्रादिना नियतं सापत्नकैवोध्यं तेन त
75 च्छविहिंस्राः परिजनस्याचरित्वका।स्मत्तो दुःखिता रस्यं तरं निदर्शयेत् आयतिं उत्तरभाविनमर्थं। भविष्य
तिवेत्य कन्यारितायामिति एकपत्नीत्वे सुरतमनुपहतं वर्णयेत्। सापत्न्यदुःखाभावात् नायकानुरागं चे
ति समनोरथायामिति। अस्त्येवायमस्या मनोरथः दोषान्यत्र पत्नीकृते स्याह अपायमिति विनाशं कृतञ्चि।
त्साधुसंस्थं मंत्रकजनाद्व्रीडां परिजनेषु हेतुभिरुपायैर्दर्शनैरपनयेत् हूतीकत्वं च पारदारिकेव त्वमालं
प्रतारणकारणं त्वामजानतीमिवेति। अजानतीमिव बलात्कारेण ग्रहीष्यतीति तदानन्तरदोषः। तथेति।
तेन प्रकारेणानुगृहीतं स्यात् प्रतिपन्नामित्यभ्युपगतां एकांतदेशवर्तिनी। योजयेति तत्राग्नेः संस्कृत
त्वाद्भिरथैः यथास्मृति समगृह्योक्तविधिना त्रिः परिक्रमेत् अग्निं भ्रमयेत् प्रकाशयेत् प्रतिविधिनाययथा
नायकेनोढेति निवर्तते रतिनान्येनोह्यमनरतिदर्शयति धर्मविवाहेष्वग्निसंनिधानं कार्यमिति। दूर्षवित्वे

ति। अभिगम्येत्यर्थः। नोढा हि तन्मात्रां शनैः सज्जनेन प्रकाशयेत् न तस्या आत्मीकरणार्थं यदा पितरौ न प्रात
या विधानमपि प्रयच्छतः इति तदा हि तद्बांधवा इति। नागरिकाबांधवाः नायको परिगृहीते त्यंगदोषं परिहरंतो
यदि तस्मै न प्रतिपादयेत् तदा कुलं दूष्यत इति दंडभयाच्चेति। एवं चानुशीयमानं यदि राजानमुपेयात्तदा
दंडं पातयेदिति। तस्मै एव नायकायैव। अनंतरं चेति। आंतरस्यामधिकृत्याह। अप्रतिपद्यमानायामिति।
स्वयं पाणिग्रहणम् कुर्वीत्यां अत्र तस्या आरिणी कन्यां उपगृह्यानंतरं गांकुलस्थितियं श्वर्वसं वहंपित्रोः सोऽजन्ये न।
ग्रीयमाणां नायकस्यो परिगृह्येति द्वयोरप्यनीरूत्वविषयमिति गम्यं अन्यं कार्यमपदिश्यानायये तत्प्रलि
धिना। समानं स्वैरेणेति। श्रोत्रियागारादित्यादि स्वैवदित्यर्थः॥ तदनुमतेव मातुरभिप्रायेण तस्याद्वयोरगो
परिगृहीतादनुशयाद्भयं तस्याद्वयोरपरिगृहीतत्वादिति प्रातिवेश्यास्वभवन्येइति द्वितीयः। अस्याः श्रातरं तुल्यवय
समेकांतप्रसक्तं अनुचरेणकष्टसा। ध्येनदुःसाध्यस्त्रीसंपादनादि प्रियोपग्रहैरिति सामदानैरन्यैवे तेन नुरं

टी जनविधिः स्वाभिप्रायमिति। खड्गिनीं परिरोद्धुमिच्छामि अन्यकार्यादिति ल्यब्लोपे पंचमी अन्य
कार्यमुद्दिश्येत्यर्थः। तथापि नायिकामानयेदिति तृतीयः। सुप्तप्रमत्तोपगमात्पैशाचमधिकृ
80 त्याह अष्टमीचंद्रिकादिष्विति। अष्टमीचंद्रिकादिषु तत्र दिवसस्वापोत्सवजागरः सर्वरात्रिजागरणं आ
चंद्रोदयमनस्कां धात्रेयिकां नायकप्रसक्तां मदनीयं सुरादिकं पाययित्वा किंचिदात्मनः कार्यमिति
अंगुलीयकं विस्मृत्यागतास्मि तत्र गच्छेत्यपदिश्यानयेदित्यर्थः तत्रेति। विविक्तदेशे चेतनां संज्ञां दूष
यित्वेति दूषयित्वा चैनां शनैः स्वजनेषु प्रकाशयेत् तद्बांधवांश्चेत्यादि पूर्ववदित्येकः प्रकारः॥ सुप्तां चै<
कचारिणीमिति। अंकसुप्तेति द्वितीयः। अत्राग्न्याहरणादिकं न्यास्त्यधर्मत्वात्तरति। प्रसह्याहरणाद्रा
क्षसमधिकृत्याह। ग्रामांतरे इति अस्माद्ग्रामादन्यग्रामं संवृत्तसहायः रतिसुसंभृते निर्गमन्तद्वह स
हायः रक्षिगणः कन्यासंरक्षकान्वित्रास्यते यथा ते त्यक्त्वा पलायंते इह त्वावापहारैः कन्यामपहरेत् स

वदुक्तिर्लौ॰ अत्राप्यधर्मत्वान्न्याय्यमाहरणादिवाहयोगाः गांधर्वादीनां विषयः अशस्तानां विवाहानां मध्ये कि
येदृशाकस्य प्राधान्यमित्याह। पूर्वैः पूर्वइति। धर्मसंस्थितेरिति। धर्मतो व्यवस्थानादित्यर्थः नच पूर्वैर्धर्मा
श्चत्वारः अस्मिन्दर्शने गांधर्वो ब्राह्मादयः प्रधानं तत्रापि केचिन्नरतमभेदेन पूर्वैः पूर्वैरित्याहुः गांधर्वो
स्यासुरात्षडिति एतएकस्मिन्नपेक्षावपि धर्म्यौ किंतु यथा पूर्वैस्तथा परतः यथाच गांधर्वोनतथासुरइ
ति। केचिदासुरोपि पैशाचात्तथा पैशाचात्तथा। धर्मत्वात्पैशाचो अधर्म्योपि राक्षसात्प्रधानं। राक्षसस्य
माह सकर्मत्वात् योयउत्तरउत्तर इति। अन्यगत्वात्रयपरस्तावुरु॰ १ गांधर्व एव प्रधानमित्याह। व्यूढाना
मिति व्यूढानामिति रूढानामनुरागः फलं अन्यथा नुरागाभावे निःफलः स्यात् मध्यमोपि हि षडि
त्येकस्मिन्नपेक्षे सयोग इति शोभनो अनुरागात्मकोस्येति तेन च सयोगेन गांधर्वेरत्यच्यते २ एवं चतु
त्वास्य प्राधान्यमित्याह। सुखत्वादिति सुखहेतुत्वात्। अवडुक्ते शास्त्रापेति प्रायशोनयत्वमाध्यायस्य

टी र्थः। अवरणादरणसंविधानाभावात्॥ विवाहयोगास्त्वेकत्रिंशं प्रकरणं ॥२१॥ इति श्रीवात्स्यायनीयका-
81 मसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधानायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेन्द्रपादाभिधानेन यशोधरे-
णैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां कन्यासंप्रयुक्तके तृतीयेऽधिकरणे पंचमोऽध्यायः। आदितो विंशतितमः
२०। समाप्तं चेदं कन्यासंप्रयुक्तकं तृतीयमधिकरणम्॥३॥ कन्यापुरुषेण प्रवृत्तात पाउंसि कथं
वर्त्तितव्यमित्यतो भार्याधिकारिकमुच्यते। तत्र कन्यासंप्रयुक्तकशेषभूतं अन्यथा विशेषाधिकाऽनंतर
रानात् संप्रयुक्तापि संप्रयुक्तकस्यैव स्यात्। भार्या च द्विविधा। एकचारिणी सपत्निका च। तत्र प्राधान्येनै-
कचारिणीवृत्तमुच्यते। भार्येति। रूढविस्रंभा ऽरतरस्याः कपटव्यवहारः संभावितत्वात् भर्त्ता तु देव-
तास्त्रीणामिति न्यायात्। आनुकूल्येन चित्तानुविधाने नैव वर्त्तेत संतर्भावितोऽर्थः। शारीरस्थितिविषय-
मेतद्वृत्तं सूचयति। तन्मतेनेति। यदा तु नायकेनानुमाता कुटुंबचिंतां गृहचिंतां वा स्वयमेव विषयमे-

तत्र वतंसत्वं चयति आत्मनि सं निवेशयेत् आत्माधीनं कुर्यात्। यथायोगं योज्यं तत्र गृह प्रति वद्धता
द्द जनस्य चिंतामाह। वेश्म चेति। कुर्यो दितस्तनेन संवंधः सुसंमृष्टं सुशोधितं। स्या नेषु विरंचितानि विप्रकी
र्णानि विविधानि कुसुमानि यस्याः अवलग्नभूमितलमिति। मसृणभूतं। हर्यंस्य यत्प्रियं दर्शनं यस्याः वि
षवर्णत्रिसंध्यमाचरितुं कारितं वलिकर्म यत्र देवतायतनं देवगृहं तत्र स्थजितेयास्मिन्। अतोन्यादिति
। यत्रोपवर्णित वेश्मन च्छित्तयाहतं मनोहारि। जोनर्हीयदति षड्जार्थमधिकरणेऽधिकृतत्वात्। तत्र व
त्तद्द्रयं दर्शयन्नाह। गुरुष्विति। स्वश्वशुरादिषु नायकभगिनीषु ननांदृषु तत्पतिषु ननांदृपतिषु यथा
र्हं प्रतिपत्तिरिति यथा यस्यां प्रतिपत्तिः वाक्कायाभ्यां मनुष्ठानात्। परिजनेषु चेति पवित्रेषु हरि
ते धन्या कार्ईकादिशाकं पालंक्या दिवाएषां वप्रान् केदारान् इक्षु स्तंवान् जूटवि टपान् जीरका
दीन् शतपुष्पा पर्यंतान् कारयेत् तत्राजमोदो ऽनेनैव नाम्ना प्रतीतः तमालगुल्मान् तमालविट

टी पान्।कथकादीनांगुल्मान्॥तत्र नगरः पिंडीनगरः जपा ओड्रपुष्पं बहुपुष्पनिभेरं पुष्पंति।बाला
कोशीरयोः पातालिकाकेदारस्थंडिलानि अवपृदिकानि।वापीमसचतुरस्रांपुष्करिणीदीर्घिकामा
४२ यतचतुरस्रां खातनपेत्र वरत्नु वशात्।भिक्षुकी भिक्षुणी शीलाश्रमणा रूपणा प्रव्रजिका रक्तपिटि।
का सकुलटाया प्रच्छन्न खंडितचारिणा कुहका कौतुकारिकाई क्षणिकाविप्रश्निकामूलकारिका
यशीकरणेन मूलेन या कर्म करोतितां च न संसृजेत नर्कुर्विकल्पहेतुत्वात्।भोजने चेति।भो
जनकाले कस्विनानिर्विघात् किं कृत्यमिति आदेश्यमानकार्यस्यानुष्ठानउद्यासज्जा सावधाना
भवनमध्ये अंगारगके।परिचारिकामिति।पादप्रक्षालनोद्यतां अपनयेत् अपास्य।संदर्शनश्रुति
अयतो न तिष्ठेत्।कृतशरीरसंस्कारम्भद्दष्टवैराग्यमपिस्यात्।अतिव्ययं उचितव्ययादधिकं।अस
द्व्ययं यद नर्थजने प्रतिपाद्यते।रहसि बोधयेत् लोकमध्ये हि लज्जित एव स्यात्।आवाहेवरगृहे

ज्येष्ठादयः संतीति ९ यज्ञोलं।रान्तस्तु ९ यगुच्यते माल्यानुलेपनमित्यादिदेवीभिः प्रतिहृतमिति
तमादायेत्यादि अनुरागख्यापनार्थं। अलंकृतश्चेति। गृहीतनेपथ्योऽराजाऽऽएकध्येनेति एकधाशा।
श्वाङ्गावेपत। यथार्हं चेति। यथास्याः कुलवयोपेक्षयास्थानं नियोगः मानं १ जाच्या आभ्यामनुवृत्तिः
कार्याः सपरिहासाः सर्वाकाराः कथाः परिणीताश्चिदं वृत्तं तदनंतरमितिपरिणीतादर्शनानं
तरं उनर्मेव स्तथैव पश्येत एकधेन तथास्थानमानानुवृत्तिश्च। ततो वेश्याभ्यंतरिकाश्चांतः
पुरिकानटकीयाश्च नाटकहिताः तथैव पश्येदेवाता सामितिपुनर्भ्वादीनां यथोक्तकन्याणी
तिमध्येदेवीनां स्थानं ततोः बहिः कदे पुनर्भूगात ततो बहिर्वेश्यानां ततोपिनाटकीयानामिति भो
त्सवाभ्यामंतरीपं स्वयस्याः प्रत्यपस्थितः ततस्परिचारिकानुगताइति तिस्रणामपि देवीनां याप
रिचारिकाताभिः अनुगता वासकपालः। दिवाशय्योत्थितस्सभुक्ताऽपरायिनो सितसतनाभ्यांमिति

टी यस्याश्चनीतोयस्याश्चकृतः अंगुलीयकांकमितिमुद्रितं अनुलेपनंसंबंधिनः स्यापनार्थवास
कंकमशान्तंश्चनीतंवाशृजुचंप्रत्यक्षपरिस्थितं ।। तत्रैतिनिवेदितेयम्हल्लीयादिति । यदीयमंगुली
४१ यकं अनुरूपेण४जेतिकुलवयोनुरूपाश्चापानकंचताभिःसहवहिरनिःक्रमः अप्रवेशश्च
तिनाहृपधाशोहृत्वात्तानान्यत्रयोजयंतिश्चपरिल्किःएश्चकर्मयोगश्चतिरतोपचाराश्यकदर्पितः
स्यादिसंतानःपुरिकमश्चविशंप्रकरणं ३० यथाराज्ञोवध्यःस्त्रियःतथाजनपदस्यापिभवतीति
पुरुषस्यवहीषुप्रतिपत्तिकथ्यतेनत्रमामान्यमाहपुरुषस्त्विति समोभवेन्नैकत्रस्नेहेनवर्त्ते
तः नचावज्ञांचरेदितिगुणरूपरहितास्वपितिरस्कारंनकुर्वीतव्यलीकानपराधान्नसहेतत्र
न्ययास्वांतेषुऽनःकुर्युःपुत्रंवामकशप्ययापागंतरंइतस्त्यासुनकीर्त्तयेदितिस्त्रीणांरागपुहे
तुत्वात्पफसरंनदयान्नकलहपरिहारार्थंमापत्यकारणमितिमापत्यसंबंधिनिसत्यपिनि

मित्त्रेत थेवतनप्रकारेण निःसरतपी पलभ्यमानांपुरुषमेवोपेक्षितमिति दोषैस्तामेवयोजयेत
तवैवदोषेन तस्याः इति प्रत्येकं प्रतिपत्तिमाह। रहसि विश्वासैर्यो लज्जावती प्रत्येऽकृष्टजनैः या
सपत्नीषु पंक्तिमिरुक्ति बहुमानैर्योमनस्विनी। उद्यानगमनैर्यातच्छीला भोगैर्यापरिभोगलालसा
तल्पा तिष्ठजनैर्या ज्ञातिषु कर्त्तव्यद्भिः रहस्यैरहसिभवैर्यारतिप्रिया। अधिकरणार्थानुष्ठानेफ
लमाह। एवमिति रतिजितक्रोधेति शास्त्रानुष्ठानेकारणं यथा शास्त्रप्रवर्त्तिनीति यद्यस्याः शास्त्र
मेकचारिणी हृत्तज्येष्ठादिहत्तं सपत्नीरधितिष्ठति अस्त्रिशी द्विस्यासामिति कर्मसंज्ञा इति पु
रुषस्य बह्वीषु प्रतिपत्तिरित्येकोनचत्वारिंशं प्रकरणं ३९ इति श्रीवात्स्यायनीय कामसूत्रटी॰
कायांजयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणै
कत्रकृतसूत्रभाष्यायां भार्याधिकारके चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः २ आदितो द्वाविंशः २२ स

८२

टी ४२

मासंत्वेदं भार्याधिकारकं चतुर्थमधिकरणं ४ कन्यापुनर्भूनायिकयोः समागमोपायः स
विशेष उक्तः तत्र वेश्यायाः कामरवपरदारेभ्योऽर्थकामाविति तत्समागमोपायदर्शनार्थं वै
शिकात्प्राक्पारदारिकमुच्यते। तत्र स्त्रीपुंसयोः शीलमनवस्थाप्य उत्तरव्यापारासंभवात्सुरूप
शीलावस्थापनमुच्यते परपरिगृहीतासु कामः प्रतिषिद्ध इति चेदाह व्याख्यातकारणा इति। प
रपरिग्रहगमनस्य सुखवृत्तव्यतिरेकेण कारणानि विशुद्धसर्वकानि नायिकाविमर्शे व्याख्या
तानीति स्मारयति। तेष्विति। परपरिग्रहेषु सत्स्वपि कारणेषु इदमादितएव परीक्षेतेत्याह।
साध्यत्वमिति साधयितुं शक्येति। अनत्ययमत्ययाभावात् गम्यत्वं कुक्षिन्सुन्मत्तापत्सभावात्
आयतिप्रभावं तत्संयोगाद्वृत्तिमात्मनोऽध्यत्यभिधानात् सुखमपि गमनकारणं यदा शरीरो
पघातं पश्येदित्याह। यदा त्वेति कांचित्स्त्रियं दृष्ट्वा संप्रयोगेच्छालक्षणः कामस्तु स्यात्तः तपदाव

यमं स्थानात्स्थानांतरं उत्तरावस्थांतरं प्रतिपद्यमानं गाढं तं परस्परेदनुभवेत् प्रतिसंख्यानेन निवर्त्तयि
तुमीशः स्यात्। तस्य कति स्थानानीत्याह। दश तु कामस्य स्थानानीति। दशेति। कामो हि उन्मादा
न्तम्प्रति विषयप्राप्त्यभावेनानुकूलप्रत्ययवशात्प्रतिरूपमनुपवर्द्धमान आरम्भात्त्यागे वर्त्तते। तस्यासाधा
रण कार्योत्पत्त्या व्यवहारार्थं दश स्थानानि सर्वाचार्यैरुक्तानि तानि क्रमेणाह। चक्षुःप्रीतिरिति
स्त्रियं दृष्टवतः संयोगेच्छालक्षणात्कामादनंतरं दृशौ प्रीतिर्भवतः। ततो विषये जाते मनःसंगः
तत्र मनसः सक्तिः। तस्मिन्सक्ते संकल्पोत्पत्तिः कथं प्राप्स्यामि। प्राप्य चैवमनुभातत्यमिति। ततः
संकल्पयतो निद्राच्छेदः। ततो निद्रामलभमानस्य तनुता शरीरकार्श्यं। ततो विषयेभ्यो व्यावृत्तिः
सर्वेषां तज्जनचित्तत्वात्तदन्यविषयानवलदनलप्रत्ययान्नोपपत्तिः। तेभ्यश्च व्यावर्त्तमानस्य ल
ज्जाप्रणाशनं गुरुभ्योऽपि निलक्षणत्वान्न बिभेति। विप्रणष्टलज्जस्य निर्भयस्य चोन्मादः प्रवर्त्तते

टी

83

ततोमूर्छाभवत्यस्याःसंज्ञिका ततोमरणंप्राणत्यागः तेषामिति। कामस्यानानांप्रतिपत्त्यर्थं
मेतेचक्षुःप्रीत्यादयोलिंगानिः तत्कार्यत्वात्। तत्रेति। तस्मिन्रागवशादभिगमनेशीलादिक
मेवप्राधान्येनत्तदुपेत्। आकृतिरितिशरीरस्यानेदृक् गुणतः शरीरस्यानचिह्नेनशीलंवक्ष
मारणकं सत्त्वं यथार्थवादितां शौचं चारित्रविशुद्धिम्॥ व्यभिचारादिति। सत्यप्याकृतियोगे लक्षण
योगेनावश्यं शीलसत्यशौचानिगम्यंतेसाध्यासाध्यसाध्यसाध्यतां चेङ्गमद्भवेगतां पुनर्गमयंत्से
व। कथंतर्हिलक्षयेदित्याह। इंगिताकाराभ्यामिति। बोद्धव्याशीलादिगुणे त्वर्थेः तत्रेंगिताका
रौकन्यासंप्रयुक्तकेभिहितौ प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः इंगितव्यतिरेकेणतत्त्वविभिरेवसत्यशीलशौचा
निविशेषात्प्रवृत्त्यास्त्रीपुंसयोः कस्याः किं शीलइत्याह। यमिति। स्वकीयंपरकीयंपुरुषंउज्व
लवणीवेषाभ्यांकामयते। संजातरागाभवति। पुरुषोपियोषितमुज्वलांदृष्ट्वाकामयते। अपेक्ष

यानकस्य चित्कार्यस्य प्रवर्त्तने द्वावपि संप्रयुज्येते तदुभयोरप्युज्ज्वलकामित्वं कार्यापेक्षित्वं वशी
त्वं। गोत्रिकापुत्रग्रहणं प्रावीण्यख्यापनार्थं। तच्चेति। तयोस्तु स्वशीलत्वेऽपि विशेषः प्रत्येकं विशेष उच्य
ते। न स्त्रीति। प्रवृत्तो धर्मः स्यान्न वेति नापेक्षते। न मो वहुलत्वात्कामयतरा वैनं कार्यपेक्ष्यानुना
भियुंक्त एवेति तच्चात्मनि च दोषदर्शनादिदं दृष्टदोषदर्शित्वं शीलं चिकीर्षत्यपीति नेन सहयोगं क
र्तुमिच्छंत्यपि व्यावर्त्तते। नायकाभियोगात्कारणापेक्षया यावदभियुक्तकामित्वं कारणापे
क्षित्वं च शीलं पुनः पुनरभियुक्ता सिध्यतीति भूयोभियुक्तकामित्वं शीलं धर्मस्थितिरिति निस्मृति
स्मृतिरहिता मरणं पर्यंत आर्ये। मम यं शिष्टाचारं दृष्टार्थं। कामयमानोऽपीति रुद्धत्यपि व्यावर्त्तनरा।
तिरस्कारदृष्टदोषदर्शित्वं शीलं। तथा वृद्धिश्चेति। धर्मस्थित्यपेक्षा आर्यसमयापेक्षित्वं च प्रवर्त्तते। अभि
युज्यमानोऽपि क्षिप्रं न सिध्यतीति अस्य दुर्बलमेव शीलं कर्तृकर्मभेदाद्भेदः निःकारणमिति मुखं

टी कारणांतरं चानपेक्ष्य अभिप्रजल्पतुर्नेनोभियुक्तो। कारणस्यासन्निहितत्वात्तरदंष्ट्रइदं कामिलंशी
९५ लंसिद्धायांच माध्यस्थ्यं गच्छतीति अतियुंक्ते न च संप्रयुज्यत इति उद्धकामिलंशीलंकुलभामवमन्यते
इ लेभामभिकोरुतइति वामशीलत्वं॥ न चेति स्त्रि पुरुषशीलावस्थापनेयानि ख्यावर्त्तनानिन्याव
र्त्ति कारणानि प्रकरणांतरइह स्क्रयते पत्यावनुरागो व्याहृत्तिकारणं प्रसन्यायामपी सायां। अपत्यापेति
सनंधयंममापत्यमिति अतिक्रांतवयस्त्वं परिणतवयोल्लज्जाने बलात्परपुरुषाणांमंगार्थलेने
ति। दुःखाभिभूताजातेच्छापि व्यावर्त्तते। विरहानुपलंभो भर्तुःसदासन्निहितत्वात्। वियोगेन पश्य
ति येन संप्रयुक्तेऽप्रवक्तयोपमंत्र्यते नादरेणाभियुंक्ते इति प्रपाक्कोधो व्याहृत्तिकारणं। अप्रतर्को
दुःख आह चित्तरतिं तस्मिन्वद्धमाना संकल्पवर्जनं मनो न संकल्पत इत्यर्थः। गमिष्यतीति निवि
रकालमनेन संप्रयोग इति अनायतिर्भविष्यत्कालाभावः कारणं। अन्यत्र प्रसक्तमतिरिति वाना

यतिस्तात्कालिकत्वात्। असंरतनाकारस्याकारसंवरणमकुर्वन्लोकेमप्रीतिकांकरोतीतिपरिभवादुद्वेगः
मित्रैरणविसृष्टिभावः तेचयदाडुस्तत्करोतीतीतिचेतेचापेक्षामपित्ववत्ताकुष्काभियोगिनिःकारणमभियुक्तर
त्वाशंका। तेजस्वीतिमाध्वसंमादावस्खलितोनार्थंकरिष्यतीति। मृगयाइतिमंदवेगायाः मृग्याश्चंडवेगेसमयोर्वे
तिअम्वरतिभयं। नागरकइतियोनागरकवृत्तावधिलतः कलामुच्चविवरुणोनागरकादन्यः व्रीडा। ग्राम्या
यात्रविदग्धायाश्चसखित्वेनेतिमित्रत्वेनमयायमनुपचरितः कथंपुनरेवंकुर्यामितिचव्रीडा। अदेशकालज्ञ
रत्वमस्त्यादेशकालयोर्नाभिडुंक्तइतिपरिभवस्यानानंचसत्वात्। ततश्चमरवीजनोन्योवामांपरिभविष्यती।
ससंयतेतितस्मिन्नवढुमानकारणंअभिप्रायंदर्शितोनावबुध्यतइतिश्चवस्तानविदग्धइति। म्याइति। चंड
वेगायाहस्तिन्याः शशोमंदवेगइतिचावज्ञा। मनोस्येतिमनिमित्तेनमामधिगच्छतोमाभूदनिष्टंशरीरतोर्थ
तोवेत्यनुकंपा। आत्मनिदोषदर्शनात्शरीरेवैराग्यादिकंवैरंगध्यादिकंपश्यंत्यानिर्वेदः। विदितास्वजनस्यविप्रति

टी यत्नेनेति तस्माद्बहिः कृतां भविष्यामीति भयं। पलितोद्भूतत्वनादरः। पत्याप्रयुक्त इति। पतिव्रतानेति ज्ञात्वा नि-
युक्तः परिकृन्तन्नति विमर्शः धर्मापेक्षाचकारणं। अस्त्येव हि काचित् स्त्रियाधर्मावपेक्षते॥ प्रतिविधा-
85 नमाह। तेष्विति। व्यावर्जनेन कारणेषु यदात्मनि कारणं लक्षयेत् ममेदं भविनेतीति तदादितएव परिहि-
येत्। परित्यजेद्यथा न भवति। उत्पन्नानि चात्मनि स्त्रियां वा परिहिंद्यादुपायैरित्याह। आर्यत्वप्रक्तानीति।
पत्यावनुरागोऽपत्यापेक्षात्यतिक्रांतवयस्ता दुःखाभिभवो धर्मापेक्षा चेति एतानि स्त्रीगतानि आर्य-
त्वयुक्तानि। रागवर्द्धनात् परिहिंद्यात् यथा तस्या रागो वर्द्धते तथा प्रतिविधेयं। विरहानुपलंभो नास्य मा-
भूदनिष्टमात्मनि उपायप्रदर्शनात्। अप्रतर्क्यो नागरकलासु विचक्षणः सर्वत्वेनोपचरितः प-
त्या प्रयुक्तः परिकृन्तन् स्वात्मगतानि वर्द्धमानकृतान् पतिपरिचयात् कृतेति परिचयेत् तस्यो परिमा-
णो विनाशयति। उक्ताभियोगी अदेशकालतः परिभवस्थानमाकारितोपि नावबुध्यते पलितस्त्वात्म-

गतानिनायकपरिभवलतानि।अतिशौंडीर्योद्दितिपरिभागप्रक्षालनात्।वैलक्षरापाच्चेति।शास्त्र
कलाप्रकाशनात्।अवज्ञयोपमंत्रयतेअसंवृतकारोमित्रेषुनिःस्वभावस्त्यात्मगतानितत्त्वासि
भवजानिनायकपरिभवजानिप्रणात्स्येतितन्नैकांतप्रसक्तयातेजस्वंचंडवेगःसमर्थोभवतिशशो
मंदवेगोविदितासनीस्वजनवहिःकृताभविष्यामीत्यात्मगतानिभयप्रयुक्तानिसमाश्वास।
नादितियथातननभयंतथाप्रतिविधानेनेति।इतिस्त्रीपुंसशीलावस्थापनंचत्वारिंशंप्रकरणं ४०
एवंशीलमवधार्यात्मनःसिद्धतांपश्येत्तत्रअन्यथाअभियोगासंभवादितिस्त्रीषुसिद्धाःपुरुषाउच्यं
ते।पुरुषास्त्वितिअमीवक्ष्यमाणाःप्रायेणनाकुलेनकामसूत्रज्ञःकथाख्यानेकुशलरतिद्वावपि
कामशीलत्वात्स्त्रीषुसिध्यन्तःवाल्यात्प्रभृतिरिति।योन्यस्मात्गृहादागत्यवाल्यात्प्रभृतिसःप्रव
द्धस्नेहत्वादस्याःसिद्धःप्रवृद्धयौवनइतिसहिवयःसामर्थ्यात्स्त्रीषुसिद्धःक्रीडनकर्मादिनेति।

क्रीडानव्यापारेणादिशब्दात्तत्रच्छेद्यादिनायकस्यांगतविश्रामः सन्तस्याः सिद्धः । प्रेषणस्य कर्त्रीयस्या
४६ वचनकरस्तस्याः सिद्धः । उचितसंभावणः अनियंत्रणात्सिद्धः । प्रियस्य कर्त्री यस्याः परश्च संभावय
ति मतस्याः सिद्धः । अन्यस्य भर्तृत्वदृष्टैहितः सर्वसंस्तुतत्वादस्याः सिद्धः इतियोन्यमा ॥ उत्तमयेति ।
अधिकपायः प्रार्थितः सन् रुतीयाः सिद्धतिसख्याः प्रच्छन्नं संसर्गः प्रच्छन्नं कामितस्तस्या रिचया
न्नापिकायां सुभगाभिख्यातः सौभाग्यख्यातिं अहापयन् स्त्रीषु सिद्धः । सहसं रक्षोपयायार कास्मि ।
न्निये मतस्याः सिद्धः । प्रातिवेश्यः कामशीलः सोस्या वचनमात्रसाध्यः नयाभृतः अपरिचारकः
स्वोमशीलः सोस्याः सिद्धः । धात्रेयिकापरिग्रहः धात्रेयिकया पतित्वेन योग्यहीनः तत्परिचयादस्याः
सिद्धः । नववरकरतियस्मिन् गृहे न वो जामातात्तत्रत्यासु स्त्रीषु सिद्धः । प्रेक्षोद्यानत्यागशीलः इति ।
मवादिप्रेक्षणशीलः उद्यानक्रीडाशीलः त्यागशीलः त्रयोपि कामशीलत्वात्स्त्रीषु सिद्धाः । इयमपरा निसि

दृष्टतापो व्यवायीति यो लब्धप्रतापः स स्त्रीषु सिद्ध एवास्ते । साहसिक इति नावम्रुव्यसहसायः प्रव
र्त्तते स स्त्रीणां वचनमात्रमपेक्षते ऽस्पृह इति । अकुतोभयत्वात् । परस्त्रियमवेक्षमाणो वा तिष्ठति पसु इति
शयीतेति यस्या भर्त्तारं विद्यादिभिरतिशेते स न तस्याः सिद्धः महार्हो वेषो उपचारो यस्य स कामशीलत्वात् । स्त्री
षु सिद्धाः पुरुषा इत्येकचत्वारिंशत्प्रकरणं ४१ यथा आत्मनः सिद्धतां परपेत एवं योषितो ऽपि अप्रयत्नसा
ध्याः योषितस्त्विति वक्ष्यमाणाः अभियोगमात्रसाध्या इति । या अभियोगमात्रमपेक्षते नाधिकं प्रयत्नं ।
साध्या इत्यपेक्ष्यते द्वारदेशावस्थायिनीति । पुरुषदिदृक्षया द्वारदेशे ऽवस्थातुं शीलं यस्याः सा च पला अ
भियोगमात्रसाध्या । प्रासादादिति । प्रासादमारुह्य राजमार्गावलोकनी राजमार्गे हि पुरुषाणां संनि
धानात् । सतरुणप्रातिवेश्यगृह इति । सतरुणाः पुमांसो ऽत्रेति । प्रातिवेश्यगृहे तत्र ताभिः सुभि
[illegible]र्वीयोजिनी सा चापल्यं द्योतयति । सततप्रेक्षणी चेति या सततं प्रेक्षते सा तस्या साध्या । प्रेक्षिते

८७

टी तिनापकेन पार्श्वविलोकनी या। पार्श्वमवलोकयति किमन्योनरस्तास्मीतिसा पिशाचपल्यं कथयति।।
निःकारणमिति। यानुद्दौःशील्यादिकं विनेतिसापत्माधिविन्नापुरुषमर्षात् परपुरुषमिच्छति। भर्त्त
८७ द्वेषिणीग्रणावंतमपि भर्त्तारमनिच्छंती विद्विष्टा चेति भर्त्तापां द्वेष्टि। द्वेष्यपि त्वंच लो। परिहारहीना निः
परिहारापरिहार्येषु। मास्वतएवव्यभिचारिणी निरपत्या भर्त्तुरपत्यमयश्यंती परान्वपैति। ज्ञातिकु
लनित्या स्त्रातिगृहे सदावस्थिता सा तंक्रीडिन्त्वस्तिः विपन्नापत्या। भर्त्तुर्यद्यदपत्यं तद्विपद्यतरति
परपुरुषापेक्षापत्नाभावाद्वा। गोष्ठियोजिनी स्वगृहे सखीगृहे वा। स्वायत्यंसुचयति। प्रीतियोजिनीये
न सह प्रीति योजयति तस्य साध्या कुशीलव भार्या न र्त्तकादीनां भार्या वेश्या जायाः। मृतपति
का बालेति। बाला चयाविधवां सा तारुण्ये निषिद्धमाना शीलं खंडयति। दरिद्रा वहूपभोगाने तं दा
तारमभिगच्छति। ज्येष्ठ भार्या बहुदेवरका प्रायशो देवरैरेवभुक्ता दिना। वहुमानिनी न्यून भर्त्त

केतिआत्मनिवृत्तमानो यस्याः न तु नष्टभर्त्रीसा न तत्र रमते। कौशल्याभिमानिनी। कलानां परिज्ञानाभि-
मानो यस्याः सा भर्तुर्मूर्खत्वेन मूर्खत्वेनो हि मानिपतं न तत्कुशलं मन्यास्यतीति। अविशेषज्ञया भर्तुर्विशेषज्ञ
लोभेन भर्तृकृद्धियास्तु यमनुध्यानं न तत्र रमते। कन्याकालदशेति कन्यावस्थायां यत्नान्नायकेन निहताक
र्यं चिदेव योगान्तवलब्धा ससने नोढेति। अभिप्रुक्तात दानीं यदा तस्य ख्यामा तदानीन स्मसाध्याशुर्वी
नु एगात। समानबुद्धिरिति नायकेन तुल्या बुध्या दोषयस्याः सात स्पसाध्यात त्र तु द्विर्वी धेतु शीलं स्वनावः
मेधाविद्याकलासु अग्रहणशक्तिः प्रतिपत्तिरनवज्ञानं देशमात्म्यं प्रकृतिसात्म्यं च प्रकृत्येतिरचभावे
नयं प्रतिपक्षपातो यस्याः सा तस्पसाध्या। अनपराधरतिः दोषं विना भर्तुः व मानिनापरिभूतानन्तत्र
सज्जते अन्यत्रिक्षति। तुल्यरूपाभिख्याधःकृतेति समानप्रतियत्तिभिः सपत्नीभिः पक्षसाचिरागा
दन्यमिच्छति। प्रोषितनयतिका ब्रह्मचर्येण भयाकयमन्योतरस्थेत योनिः कारणमीरूर्ष्ये तेन समीयो

टी। विधैः चिरमपहृतैर्वसतिशारीरसंस्काररहितस्तस्य भार्या कश्मलत्वाद्विमुखी भवति। वो न्तो नातिविशे
षः तद्भार्या वश्या जायाक्लीबोन उंसकः। दीर्घसूत्रः कार्येऽपमत्रग्रः तदा तेनारमते। काउकबः पेलवशी
४४ लः द्वयोरपि भार्या परस्यैव। कुब्जवामनयोर्विरूपायाश्चषुपादे तैकप्प मे दग्न कर्षणाद्दयोरपि भार्यास्वं
उितशीलापलिकारो मस्त्रीनां संस्कारः। तद्भार्या सदैव व्यभिचारिणी खंडितशीला यास्य भार्यानाग
रकस्यायत्नसाध्या स्यात्तदुर्गंधिः शरीरेयस्या दुर्गंधः स उद्वेगकरः रोगी यो दीर्घरोगग्रस्तः स्त्रौ
व्यवायासमः एवां भार्या व्यभिचारिण्यः उक्तरणत्रयार्थमुपसंहरन्नाह। इत्थेति। स्वभावतो पाकंचि
दुज्वलं दृष्ट्वा कामयत इति क्रियया योज्यं। परिचयाभियोगलक्षणया परिहृतं हितां वर्द्धितां उद्धिरिति।
श्रद्धया संशोधितो देशेति संप्रयोगोपाय। अप्रशस्तं तोउ देशाधुत्सामिः स्यात्तदुपायदर्शनेनाप
दर्शनेनापनीतो देशा सा चैवं विधास्यात् प्रमादनपायिनी स्यात्। स्थिरतामिति ततत्वात् किमहमस्याः

सिद्धइति लिंगानि रक्षास्त्वकानि रंगिताकारानित्यर्थः उन्नीयरतिस्तात्वाचारत्तिकारणंउछेदीरग

वर्द्धनादिभिः योषित्सुसिध्यतिश्चभिउंजानः फलंलभतइत्यर्थः इत्यपत्नसाध्यायो विनोदाचसारिं

शंप्रकरणम् ४२ इतिश्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायांजयमंगलाभिधायांविदग्धांगनाविरह

कातरेणगुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेनयशोधरेणैकत्रकृतकामसूत्रभाष्यायांपारदारिकेपंचमेऽधि

करणेऽथमोऽध्यायः १ आदितस्त्रयोविंशः २३ क्रिययापरिएंहितेस्कन्कंतांक्रियांदर्शयितुमाह।

कन्यास्वयमभियोगसाध्येति। द्विनापिकेकन्यापरपाविस्त्रचअभियोगोद्विविधआत्मनाद्दत्याचश्चा

चार्याणांमतंयथाकन्येति। कन्यानामसंप्रयुक्तत्वात्नानुप्रायेणभुक्ताश्चअभियोगास्ताश्चनायकेन

प्रयोक्तुंशक्यतेनदूत्याएवंतास्वेकउरुषाभियोगाउक्ताः सूक्ष्मभावाइतिप्रवृत्तसंयोगात्परउरुषंभव

तिकिमुतस्मिन्भावप्रदर्शनंप्रकाशनंदूत्यास्तुभयंसंभवतितस्माद्दूत्यैवसाध्याइति। सर्वेत्वेतिकन्या

टी नु परस्त्रीषु चेति शक्ति विषय इति यत्र स्वयमभियोक्तुं शक्नोति उपपन्नतरकं दूतीसाधनात् । तस्येति स्वय
मभियोगस्य दुरुपपादकत्वादिति यत्र दुःखेनोपपाद्यते । तत्र दूतीप्रयोगः । तत्र प्रायोवादेन दर्शयन्नाह
४३ प्रथमेति प्रथमं साहसं चारित्रखंडनं यासां तासु नायक एव समर्थो न दूती । अनिर्यंत्रणाम निबिडं सा
हसं संभाषणमासां । नायकेन सहायास्वपि किं दूत्येति । स्वयं प्रनायिदिति । स्वयमुपपन्नतरकत्वं प्र
दर्शयति । उपपादत्वमाह । नहि परीतारतिवकुशाः खंडितचारित्राणि यंत्रणसंभाविताः । ननु प्रथम
साहसायां गमनं प्रतिषिद्धं विषयस्याशुद्धत्वात् । शरीरोपघातं वा रणार्थमप्यशुभं । स्वयमभियोग
स्य न परिचयं विनेति परिचयकारणान्युच्यंते यदाह । स्वयमभियोगं कुर्वन् परिचयसंदर्शनं दू
तीश्र्वकं संदर्शनं च द्विविधमित्याह । तस्या इति । भवनसान्निकर्षे इति गृहसमीपे कचिदागताया द
र्शनं स्यात् । भाविकं न यत्नकृतं मित्रादीनां यज्ञ हंतत्समीपदर्शनं च । विवाहादिषु चतस्त्राय त्निको

गमनप्रयत्नसाध्यत्वात्॥ तत्र च द्विविधे संदर्शने परिचयकारणं द्विविधं बाह्याभ्यंतरं च। तत्र स
र्वमधिकृत्याह। साकारमिति। भावसूचकेन मुखनयनगतेनाकारेण सह प्रफुल्लत्वेनैश्चेष्टं कर्त्तव्यं। के
शसंयमनं केशानां बंधनं। नखाङ्करणं स्वांगे नखाङ्कितकं। आभरणप्रल्हादनं शब्दनं। अ
धरोष्ठविमर्दनं अंगुष्ठसंपुटेन परिघर्षणं। तास्सा चेति त्तेषु संवर्द्धनप्रधानाः कथाः वयस्यैः मि
त्रैः प्रेक्षमाणस्या मितिकायाः पश्यंत्याः तत्संबंधा रतिनायिकासंबंधाः परापदेशिन्य रतिनायिकाप
देशिन्यः स्वागोपभोगप्रकाशनस्पदात्तत्वभोगित्वख्यापनार्थं सरवधुरितिमित्रस्योत्संगे निषसस्स
सांगभंगमिति स्वांगस्फोटनं। विजृंभणं विजृंभिकास्यात्। एकभ्रूक्षेपणं निषसंसैव। मंदवा
क्यतागाढ्दवचनता किमु साकिंचिद्दक्षीति। नामितिनायिकां। बालेनेति तत्साश्चवार्त्तिनागर्भरूपेण।
जनेन चान्येन। अन्योपदिश्यइति। तन्मुखदाकृतानस्वयं कथेति। एकोबालेन संवृद्धोर्घीहितीयेना

यिकया। तस्यामिति। कथायां क्रियमाणायां स्वयमात्मनो मनोरथाऽऽवेदनं। अन्यापदेशेनेति। अस्मिन्नि
१० ज्ञीस्यामिति दुर्घटो मनोरथः। न किं भविष्यति न किं भविष्यतीति जाने। तामेवेति। नायिकां बालस्य चुंबन
मालिंगनं संक्रांतकं। जिह्वया च प्रसारितया। प्रदेशिन्या तर्जन्या हनुदेशघट्टनं कपोलयोरधस्ताच्चलनं
ताम्रुद्दिश्येति सर्वत्र योज्यं। वजदितन्यदप्येवंविधं यथायोगमिति। यदस्पृश्यते। स्पर्शनं समताडनं
वा। यथावकाशमिति। यथाप्रदेशं कक्ष्योः करसिष्टहे बालस्य विधेयं तस्याश्चेति नायिकायां अंकग
तस्य क्रोडस्थस्य लाडनं मर्दुता च सा बालक्रीडनकानां यानुकुट्टिकादीनां। तेनेति दानग्रहणसंबं
धेन संनिकृष्टत्वात् कथायोजनं कार्यं। तेन सह प्रीतिमात्मायसंयोज्य कार्येप्रयोक्तव्यमिति शेषः। त
दनुबंधं चेति। कार्यसंबंधं गमनागमनस्य योजनं येन। लोके च अनेन कार्येण स्वगमनागमनं ना
न्येनेति मन्यते। संश्रवे चास्या रतिः। यत्र मामस्मरणेति तत्र कामसूत्रकं कथा विज्ञात त्वरयापनार्थं तत्रा

विनामपश्यन्तानामेति। नकिलाहमेनांपश्यामीति। अन्यथानांपश्यतेः कथयन्ताउर्विग्यतास्मात्॥
आभ्यंतरमधिकृत्याहमस्त्तरति। प्रहृन्तेतु सर्वथो सन्नेपरिचयेन्मास्माः संस्थाप्याचिरकालथा
स्याः निक्षेपं यदल्पकालग्राह्यं प्रतिदिनं न्यासः प्रतिदिनं निक्षेपकं तदैकदेशस्तो। कःस्तोकेनग्र्हली
यात्तत देवयथाक्रमं दर्शयति। भोगं धिकं क्रुगं धिड्व्याप्तं समस्तः तहारेण प्रतिदिनं न्यासं निक्षे
पं च यदल्पकालग्राह्यं प्रतिद्रूतं चरश्यते। विसंभगो ध्यांदिविलासने ये निबध पनिमं आस्मा
भिः प्रछन्नेसमुपविश्यपानगोष्ठीकर्त्तव्येत्यभिधाय सदारैः सह तत्रयोजयेत्। विश्रुदर्शनार्थं वि
श्वासनार्थं विश्वाति। प्रतिद्रूतं दर्शनार्थे स्व पंत्र यतेति वच्यमाणेन संबंधः वैकटिको रत्नानांप्र
तिशोधकः नीलीरंजक कुसुंभरंजकौ प्रतीतौ। आदिशब्दात्लक्षकास्मकारादयः तेषां कामार्थिभ्यांस
त्वां आत्मवश्यैर्विधेयैः क्रुवर्णकारादिभिः तत्संपादनेमुवर्णादि कर्मसंपादनेन तदनुष्ठानं विर

टी सेतिसुवर्णादिकर्मस्वयमधिष्ठाय कारयतः संदर्शनयोगेन प्रच्छन्नयोगः स्यादपि तु दीर्घकालं लोक
स्याविदितोऽन्यथा लोकस्तं दृष्ट्वा सहसा विकल्पयति। तस्मिन्निति कर्मण्यनुष्ठीयमानेऽत्र समासेऽरकान्ये
७१ षां कर्मणामनुसंधानं कर्त्तव्यं मा भूद्दर्शनविच्छेद इति। येनेति। कर्मणा तु स्थूलेन रतिपरिचयका
रणानि त्रपञ्चत्वारिंशं प्रकरणं ४३ तेंगिताकारण्यां निर्भिन्नमसज्जा वा यामिति प्रकटितसंभ्रमा तमा
वा यां सत्यां समुपभोगव्यतिकर इति तदीयानि नायिकावस्तूनि स्वयमुपयुंज्यात्। सातिशयतामुपयो
जयेत्। तत्रेति परिवर्जमाने महार्हो गंधमत्संतसुरभिउत्तरीयं कुसुमं वात्मीयं स्यात् स्वीकुर्यादस्य
र्थः अंगुलीयकं च महार्हं स्यात्। तद्हस्तान्नायकहस्तात् यदि तया तांबूलं गृहीतं गोष्ठीगमनोद्यत
स्येति। कर्त्तरि षष्ठी। केशहस्तः केशकलापः तत्र तु पुष्पयाचनं तेद्दकरमेतदिति। स्वयं तु दद्यान्नाय
को यन्महार्हं गंधस्रह्लीयं लोकस्य तदन्यहस्तेन यदादद्यात् दानस्य दर्शनपदविच्छित्तं यदा स्वहस्तेन

तदासाकारं क्रियाविशेषणमेतत्। एवंप्रकारहृदयेपि नावः स्थितो यं भवति। अधिकैरधिकैः सर्वैः सर्वै
भ्यः साध्वसविच्छेदनं। आयेण परयोषित्स्वरूपेषु साध्वसा भवति। ओं तरनधिकस्याह। क्रमेण चेति।
यदैकां जेनगतसाध्वसा तदा विविक्तदेशगमनं। यस्मिन्नवसरे तस्मिन्देशे तिष्ठति। तत्र वालिंगनादयः प्रयो
क्तव्याः। गुह्यदेशाभिमर्शनं कंचोरूस्तनविमर्दनं जघनउत्थितस्फिकेन। अभियोगस्याविषयमामाह। य
त्रचेति। एतहे। अपरामिति द्वितीयां नाभियुंजीत ग्रियोपग्रहलौल्येति। ग्रियं यदा स्वमुखकारणं तदे
वोपग्रहः उपगृह्यते ऽनेनेति उपगृह्य स्वीकृत्य उपन्यस्यात्।। यत्रेति तस्मिन्गृहे नायिका या भर्त्तो
अन्यस्यायोपिति रहस्संचारो रणाभिगमः नतत्रगृहे सुप्रायामपि सुलभामपि लंघयेदधिगच्छेदि
त्यर्थः। शंकितामभियोक्तरि नानाराकां अभिरक्षितां शालिभिः भीतां पत्युः सश्वश्रूकां श्वश्र्वाधिष्ठितां
नतकर्येत। यावत्स्वतंत्र्यमिति विशेषहमत्रासक्तरति निश्चयमगच्छन् इतरत्र अभियोगा अत्रतु अनुसता रिरंसा प्रकरणं ४४

ही इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुद
त्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतकामसूत्रभाष्यायां पारदारिके पंचमेऽधिकरणे द्वितीयो
१२ ध्यायः २ आदितश्चतुर्विंशः २४ सत्स्वप्यभियोगेधीरः प्रगल्भपरीक्षिणो याः स्त्रियः तान्न निर्भिन्न
सद्भावात् ततश्चानंतासु विशेषाभियोगरतिभावपरीक्षोच्यते। अभियुंजानरति। अवरत्तिं चेष्टां
परीक्षेत अन्यथा हि परीक्षितयाभावः परीक्षितो भवतीति तत्कार्यत्वात् अभियोगांश्च प्रतिगृह्णीया
त् आकर्यं न साध्येत्याह। मंत्रमरक्षणानामिति सांप्रयोगिकं भावमप्रकाशयंतीत्यसाधयेत्। प्र
गल्भत्वात्। अप्रतिगृह्णाभियोगं नायकेन क्रियमाणं प्रत्याख्याय पुनरपि क्रियंतोदिवसात्।
स्थिरत्वात् सृज्यमानान्नायकेन संसर्गं यातां द्विधाभूतमनसां विद्यात् परीक्षणीयत्वात्। किं कु
र्यामहं न वेति तां क्रमेण साधयेत् अत्र विशेषमाह। अप्रतिगृह्णाभियोगमिति। सविशेषमि

त्ति। यथापूर्वमलंक्षिपमाणा। अतः सविशेषमलंकृता पुनर्नीयकेन दर्श्यते तथैवाभियोज
येन्नायिकां विविक्ते स्थितां वल्लभः हस्तीयांह गाढस्पर्शो विंघात्। धीरत्वाद्द्रूनपि विहसन्नो वेयेक्ति
यंते। न च चिरेणापीति। बहुभिरपि दिवसैः सुखप्रतियाह्यैति अर्थेष्वत्यानभियोगात्। प्रतिग्रही
तुं शीलमस्याः॥ परिचयघट्टनसाध्येति। परिचयापनयनसाध्या। कथं तद्घनयनात्सिध्यतीत्या
हामनुव्यजातेरिति। न हिताभिधानं चित्तानित्यत्वादिति मननमस्खलत्वात्। यतो विछिन्ने परिचये
सर्वमंधत्ते। अभियुक्तापि परिहरति। अभियोगं परिहृत्यापि काचित्संसर्गं यातापीत्याह। न च
संस्तम्यत इति। तस्या आत्मन्यभिमानात्। न च प्रत्याचष्टे नायिकामेकांतेन न स्मिन्नायके च
गौरवाभिमानात्। सा अतिपरिचयात्कष्टसाध्या तस्याः स्थितिधीरया। अतिपरिचयेन गौरवाभि
मानौ लघूपन स्फुटयति। मर्मज्ञया हृत्वा साध्या न दृष्टत्वात्। तत्र विशेषमाह। सा चेदिति। पारुष्ये

टी णप्रस्वापादिश्रान्तिनिकुरवाक्येन प्रत्याचष्टे। उपेक्षितां नाभियुंजीत। अत्रापि विशेषमाह। परु
षयित्वापि त्विति। परुषमुक्त्वापि नियोजिनीप्रीतियोजनशीलां साधयेत्। पुनरभियुंजीत
१३ तस्या जातविश्रान्तिप्रतिपत्तिसारत्वात्। कारणादिति। कुतश्चिन्निमित्तात्संस्पर्शनमभियोगं सह
तेन स्पृष्ट प्रतिग्राहिणीत्यर्थः। नावबुध्यते नामेति। नायकाभिप्रायमजानतीय स्पर्शनं स
हते सैवंभूताद्विधाभूतमानसा परीक्षणीयत्वात्स्मात्तत्त्वेन शांत्या साध्येति। अच्छिद्रेदेन संप्र
शास्पृक्रमणं कार्यमित्यर्थः। समीपे शयनाया अंगांतराभियोगेन प्रवर्तितं परीक्षेत। सुप्तानामे
ति। लततकमपदिश्यापनयति। किमर्थमित्याह। अभियोगाकांक्षिणीति अन्यथा किं
मुक्तोनैवन्यस्तः किं वाभियोगार्थं लतकम्पसंनेति संदेहः। एतेनेति हस्तन्यासेन। तस्मिंतिह
स्तन्यासे पादन्यासेन। प्रसरते निर्बंधनत्वे प्रवृत्ते सुप्ते संश्लेषणमेति स्फुटकमुपयालिंगनमे

वोपक्रमेणचुंबनादिकं तदितिसंश्लेषणं उत्थितां शयनात् प्रकृतिवर्जिनीमकुपितांअ।
भियोगार्थिनी विंद्यात् दृश्यमानापुनरभियुंजीतेत्यर्थः अस्याअप्रगल्भत्वात्॥ अदृश्यमानांतु
प्रकृतिवर्जिनी इतीमाध्यांतद्विषयत्वात् यदातुनदृश्यमानोस्थितावरं बहून्दिवसान्द
र्शयतीपुनरपिप्रकृतिस्थैवाकुपितासंसर्गकरोतीतियद्यप्येवंनपापिकृतनदूरगांनामितिजा
नावसरंदर्शितांकारमुपक्रमेनाभियुंजीततस्याअतिशयेनाप्रगल्भत्वात्॥ अनभियुक्ताप्या
प्याकारयति अभिज्ञानावज्ञावसूचकमाकारंदर्शयति तत्रचयदिवदतिमवेपथुःस्सगा
दस्विन्नकरचरणांगुलिः स्विन्नमुखीचभवतिएकांतेनाहितभावत्वात् शिरःपीडनेसंवाहने
चतुर्वीरात्मानंनायकेनियोजयतिआतुरंतिआतुरामेकांतेनप्रगल्भयेत् एवमवस्थाविवि
क्तेनायकेइतनादभियुंक्ते। संवाहिकेचेतिकदाचिदप्रगल्भसंवाहनद्वारेणप्रवृत्तिंदर्शयति स

टी र्शभावेस्यतस्त्मात्मीयं नायकं ज्ञापयति। विस्मितभावेति विस्मिताख्याभावो यस्याः स्पर्शं
हि वेदयमानाना तावत्स्पर्शं विना जातविस्मया सती नेनैव द्वितीयेन बाहुनाश्लेषयति। श्लेषं करो
९५ ति च शब्दो भिन्नक्रमे। उभाभ्यां बाहुभ्यां कृतकनिडापरिस्पर्शपाणि नु रुभ्यां तिष्ठति। अलिके कदे
शमग्रभागं तपति। संवाहयंतीनपति लोमयति तत्संवाहनं स्यात्तत्रैवेति। उरुमूले अविचलने
न्यस्यति। तत्र त्वाप्यानव्यापारयति मा भूज्जघनपार्श्वसंस्पर्श इति। अंगसंदर्शनचेति। ऊरु
द्वयसंदेशेन नायकेन पीडितं विरादपनयति। माभूदिलाभिघातोस्येति। नायकाभियो
गानिति तस्यामवस्थायामन्यदावायकाभियोगानूहहृस्नातदीयं भावं प्रतिगृह्य उन्नःसं
वाहनायोपगच्छति कायेस्यानि व्यन्तत्वात्॥ नास्यर्थमिति। कदाचिदति धैर्यात्तगूढभावैव
त्रपन्निदर्शयति स्वयं नात्पंनं संसृज्यते। नच परिहत्यमं विविक्ते भावं दर्शयति नान्यो नास्य।

तिरन्यत्र च्छन्नप्रदेशात् जनमेवाधेनष्टैभावं दर्शयति कथम सौ रूढ इति योगासंभवः तत्र दूती
प्रयोगः इति दूतीकर्मोण्युच्यंते। यदाह। दर्शितेंगिताकारामिति। इंगिताकारौ दर्शयित्वा कांचिदात्मा
नं दर्शयति च कारणं न दर्शिताकारामित्यर्थः दूत्योपसर्पयेदात्मसमीपं ढौकयेत्। मूलमभूतास्तित्वो
दूत्यः विस्रब्धार्थापरिमितार्थापत्रहारी चासामान्येन कर्मोण्याह सेति। शील नरति शीलेनादावनुप्र
विश्य विस्रब्धामाख्यंशीलवतीस्यात् आख्यानकपटैः पश्चुपदिश्यानकानि चित्रलिः खितानि सुभगंक।
रतो यैगैः वत्समारैः पुलोकहस्तांतैः पुराणानि बंधनैः कविकथाभिरिति। कविभिर्निबद्धानि बिंदुम
तीप्रभृतिभिः पारदारिककथाभिर्गौतमहत्यादिदारकाणांभिंद्रादिभिरपहरणकथाभिरनुप्रविश्य किं
कुर्यादित्याह। तस्यारतिनायिकायारूपं वर्णं संस्थानं च शास्त्रकलासुदाक्षिण्यमानुकूल्यशीलं सत्त्व
भावनातेषां प्रशंसाभिः कथमेवंविधयायथोत्कगुणायारत्यंभूतो वैरूप्यादिप्रकारमायत्रेत्यनशासि

टी प्रतिसततरं ग्राहयेत् मद्धकमापतितं यदहमनेनोढेति मुभगरत्सामंत्र्यांजनसौभाग्यख्यापनार्थेरा
स्यमपि किमुत नवपतित्वं मंदवेगतां च भीषयेत् यदि मा चंडवेगा उपलब्धं चैतन्नयी प्रवेगतां च अस्तं
95 भोगशीलतामिति। विपर्यान्भोक्तुं अशीलतां कदर्थतां अहीनकामतां अन्यानि चेति पारुष्यनेईर्ष्या
दांभिकत्वादीनि तस्मिन्पत्यौ अस्यां अभ्यासरतिनायिकायाः समीपे पयान्योनमूलोति। सतिसद्भावव
तिविदग्धासैवमतिः अतिशयेन भाष्येतयेनसानथैव प्रतिपद्यतो येन चेति। प्रत्यनीकत्वेनसहे
वे लानेनैव नामनुप्रवेशयेत् कथितमेवमयायथा यं दोषबहुलस्तिनिवशातादोषः किंस्वल
दोषो वाच्यः एतेनैवेत्यनंतरोक्तेन सज्जानीयन्यायेन बहुबाहुल्ये नीविषयपयोगानदोषः हे
यत्वमस्थलं च किं तु श्रा॥ सामान्येनोक्तमत्र गोष्ठिका उत्तरदर्शनमाह। नायिका एवत्विति विश्वा
स्यतामुपलभ्य हृतीत्वेनोपसर्पयेत्। कस्मिन्विषयरस्याह। प्रथमसाहसायामिति या प्रथमं

चारित्रं खंडयित्वा सद्भ्रमभावायामस्फुटभावायां रागतदनुमननमप्रतिषिद्धत्वात्। चरितं अनुलो
मता मानुलोम्यं कामिता चेति त्रिविधं कामितं रतस्यारंभे मध्ये वसाने च प्रसक्तसज्जावायां नायि
कायां सत्यां अन्यथोक्तं दोषकरणायपि स्यात् तदुक्तमानयथा कथंचित् यदर्थे दूती कृतस्तत्कार्यं श
रीरमित्यंर इति वदत्प मारां फकारं विचित्रमिदं यदन्याभिः कामयमानोपि त्वां दृष्ट्वापि चिन्तोन्मादम
नुभवति। एवं च सुभगेदृत्या मंत्रमर्थवद्भवति किंत्वेतित्वं दृष्टासीति परोक्षं समेत्याह इत्यंगो
त्र पुत्रो नायकस्य कस्य चित्तु त्वः कार्यस्य वलीयस्त्वं दर्शयन्नाह प्रकृत्या सुकुमार इति। अन्या
त्रेति अन्यस्यां अपरिक्लिष्टपूर्वः तद्दर्शनं त्वात्तु स्त्रीरंगानपस्त्रीत्यनुकंपायां शशक्यमनेन मर
णमप्यनुभवितुं विना शपनीत्यर्थः तत्रेति तस्मिन्नभिधीयमाने क्लिष्टान प्रत्याख्याता वाचि विके
दृष्टां च त्रिविधापि प्रसन्नतां प्रसन्नतां कथां प्रवर्जयेत। मामा न्यां नं त्वां स्वकथामहत्यागेन मभार्या

टी नयाउत्कंठितयादेवराजःकामितःअग्निहोत्रकेनाग्निपरिचरणेवधूर्निमुक्तासाचकुंडादुत्थितेन
नभस्फीमताग्निनाकामिताजातगर्भाचतांश्वसुरःकुलदोषभयादटव्यांतत्याजप्रसूताचसहमु
९६ तेनशवरसेनापतिरपत्यबुध्यासंवर्द्धितवान्तत्सुतश्चाजाविकसमूहेनबालवयस्तत्क्रीडमा
नःपरिभ्रमन्क्षीरपानान्महाबलोभूत्तयेनशिशुरेवहस्तग्रहणादपास्तितंजघानसेनापतिरप्य
स्यधर्मस्यनामचक्रेअविमारकइतिततःप्ररूढयौवनःकदाचिद्राज्ञोटव्यांसमचारितस्यदुहि
तरंहस्तिनाव्यापाद्यमानांतांहत्वारक्षनस्ततोजातोत्कंठास्वयमेवपाणिंग्राहितवतीतयुक्ता
निपारदारिकयुक्तानिवृषतांव्यवायतांचतुःषष्टिश्चित्तलास्तिगीतादिकायांपापांचालिका
यांविस्ततांसौभाग्यंपुरुषेणाप्यभिलषतरतिस्माघनीयेतियांस्त्रियंश्लाघयतेस्वच्छन्देलोकस्याविदि
तंएवंचाभूतमपिभूतमिवजानंतआह्रियंतेरसनेभावानितिकाकायव्यापारेरसनते॥७

तदेव दर्शयन्नाह। सविहसितमिति। संभाषणगणक्रिया विशेषणमेतत्। उपनिमंत्रय
तेऽदमासनमास्यतामिति। चेटितं भ्रांतं त्वतमेव शरकर्त्तव्यमिति निर्दिष्टमिति। तेन द्वारेणना
यकसंबंद्धं किंचिदभिधास्यतीति विविक्ते दर्शयत्यात्मानं रहस्यं किंचिद्वास्यतीति आख्या
नकानि नियुंक्ते। अथ धनिकयनार्थेनायककथां वाकरिष्यतीति चिंतयंती त्वमुपगतमा
नसानिम्वमिति विजृंभते मदनलालसा श्रीतिदायमिति। नत्वी स्वादीयते। कटकमुत्तरी
यं वा न दस्येददातिर हेषु कार्येश्वत्स्वेषु च स्मरति कथमधुनायतेति। पुनर्दर्शनानुबंधमि
ति पुनर्मे याऽ इव्यासीति ब्रवयति साधुवादिनीति मतीकिमिदमशोभनमयुक्तिमभिध
त्ते स्मरतिश्च मिथ्यकथामनुबध्नाति प्रवर्त्तयदि दोषान्न ददातीति शबोमौन निर्व्याजं व्यवहरति
लोके च पलस्य मैकस्यां रमतरति। तत्संदर्शनमिति नायकदर्शयंयत्नस्य। सर्वप्रवर्त्तंयत्र

टी यद्वा यथा कथाभियोगं पुनः पुनः कथायोगं प्रवृत्तं स्वयमकथयंतीलज्जया तयोच्यमानं दृ
त्वा कथ्यमानं का। इति तेनाविमुखं स्वीयतरति। नायकमनोरथेविति सद्विरमो भविष्यति
97 यत्र पादपतनैः प्रसाधितायाश्चधरं पास्यामीति एवमादिषु दृत्वा कथ्यमानेषु सपरिभवनि
वहसति हृ रात्रशठस्य धूर्तस्येति निर्वचनिर्वेद इति निश्चयेनाभिधत्ते। सिद्धत्येवतस्य मनोर
थरति विषये ऽनाधिकायां श्राकारेलक्षते। किं फलमित्याह दर्शिताकारामिति। नायकाभि
ज्ञानैरिति नायकस्यतयासह प्रवृत्तैर्व्याहृतानि तैरुपबृंहयेत्। अत्यंतमनुरक्तं कुर्यात्। असंस्तु
तामिति अपरिचितां अभिज्ञानासंभवात् नायकस्य गुणकथनैरनुरागकथाभिश्चावर्जये
त्॥ अत्राचार्याणां मतभेदमाह नासंस्तुतादृशकारयोर्न परिचयो नाकारदर्शनं चतास्मिन्
विषयेन हस्ताकर्म विषयो वास्ति यद्वेदमुक्तं लतनपरिचयां दर्शितेंगिताकारां कन्यामिवोपा

यतोभिभुंजीत। संसृष्टाकारयोरसंस्तुतयोरप्यवस्थाकारस्यैव हृद्यत्वंमित्रत्वात् यथोक्तं आकारे
ण्णात्मनो भावं या नारी प्राक् प्रदर्शयेत् क्षिप्रमेवाभियोज्यासा प्रथमेनैव दर्शने असंसृष्टाका
रयोरिति स्वाभिप्रायभावत्वात् तदाकारोपि संसृष्टुंह्याभवंति तत्संस्तुतयोरपि। यत्रेदमुक्तं धीराया
मप्रगल्भायामित्यादि इतीप्रत्ययादिति इतीमामर्थ्याद संस्तुतयोरपि अस्मिन्नरूढितयाभा
वेपि हृद्यत्वमस्ति यत्रेदं वक्ष्यति कौतुकप्रयोजनाश्च युक्ता विमोवरस्परस्येति। नासामिति। असं
स्तुतानां मनोहराण्युपायनानि कौशलिकास्तांबूलानि नेत्रविस्तारपायनेषु यथार्थमिति यथाप्र
योगं च संप्रयोगस्य चक्रवर्ति कं स्यात्। कुंकुमांकमंजलिमिति कुंकुमेनांकितमंजलिं निदध्या
त् यथाप्रतिबिंबमुत्पद्यते तत्र दाराधनपरो यंजनरतिस्थापनार्थे। नानाभिप्राया इतीनिति ना
नाभिप्रायारतिशोकक्रोधविस्मयादिभावसूचनाख्याकृतिः संस्थानं येषां लेखपत्रगर्भीणां

टी मध्येलेखपत्रं वद्धेष्यच्चेष्टितानि श्रापीडं स्वलेखपत्रगर्भान्तर्मनोरथाख्यापनानि लिखित्वाच प्रतिश्रा

७४ मतं प्रतिकौशिकाकृतपरस्परपरिग्रहयोरितिकृतान्योन्यस्वीकारयोर्दृती प्रत्ययः तथैवतदानी नि

र्दिश्यमानत्वात् ॥ देवताभिगमने देवतामभिसृजयितुं यङमनं तत्रयात्रायां कस्याश्चिद्देवतायाः

जलावतरण इति यदास्नातुं जनसमूहो जलमवतरति नवानलत्यते स्यानात् स्थानांतरगमनं स्त्र

गृत्यानेदृश्यमानात् प्रातिवेश्यंगृहाद्गृहांतरगमनं संभवति घोरविभ्रमेन चोराः किलपतंतीति

श्रुत्रस्विध्यति चकारोपलेजनपदं निवेशयितुं स्वीकारारोपणेन दाहनुस्थापितप्रकारत्वात् स्त्री

जनो नमूर्वो भवति तेषुतेषु च कार्येष्विति । जनानां संमर्दः स्त्रन्यतावासुखोपायइति यदैवे

छति तदैवमभवति । तस्याएवेतिनापिकायानिष्क्रम्यते प्रविश्यते च येन मार्गेण तदुभयं वीक्षि

तं । पत्रगेहरति तदप्यविज्ञातकालमनियतकालं प्रवेशनं निष्क्रमणं चोपपन्नं प्रक्रमनुप

त्वस्य मामात्वाङ्ग्वति प्रवेशनं निष्क्रमणं चानित्यं तत्स्याः सदा संनिहितत्वात् न सख्यादिगृहेषु
त्वोपायं च विदितमार्गत्वात् प्रतिविहितदोषत्वाच्च । सामान्येन कर्माण्युक्त्वा इति भेदं प्रदर्शयन्नाह
निसृष्टार्थेति । यथामनीषितमिति । यथेप्सितं अयमेवाल्लनपरस्परविग्रहौ यथासंप्रयुज्येते तेति त्रि
विधं कार्यं संपादयति यथानावनुपरज्येते यथाल्लतपरस्परविग्रहौ यथासंप्रयुज्येते त्रिविधं कार्यं
संपादयतीति निसृष्टार्थीति । इदं करणीयमित्येतावतोऽर्थस्याविस्पष्टार्थत्वात् अस्याविषयमाह ।
साध्यायेणासंस्तुतसंभाषणयोरिति कौतुहलत्वात् अनुरूपौ युक्ताविमौ परस्परस्येत्यसंस्तुतयोरपि
सेति संभाव्यते इति संभाषासंभाषणं कृतस्तुष्टो बहुलमिति ल्लुड् संस्तुतौ च तौ संभाषणौ च यदि
वासंस्तुतं च संभाषणं चयोरस्तीति मन्त्रार्थीयां अकाल्तयोः प्रायेण दृश्यते । अन्यतरप्रयुक्ताविषय
शुद्धिगोचरत्वात् । नायिकया च प्रयुक्तपायेणासंस्तुतभाषणयोरपि परिचितायैव केवलं नतु संभा

५८

टी षणामनयोः॥ रत्नियतत्वदमुक्तं। आदौ पस्त्वियं कुर्यात्तत्स्य परिभाषणमिति। तया संभाषमाणोऽपि
संस्तवत्वात्साधन इति ज्ञायेण दृश्यते न तु नायिकेति प्रायेणपुक्ताविमौ मानशीलत्वयस्यान्यपरस्प
११ रसंयोजनेपुक्ताविति सदृशार्थायायद्या कौतुकमुत्पद्यते तस्मात्स्वा संस्तुतयोरपि दृष्ट्वा नतुसा
येण तथाविधार्थस्य कादाचित्कत्वात्। कार्यैकदेशमिति कार्यस्याभियोगस्यैकदेशमसमापितम
न्यतरस्मादुपलभ्यशेषमसमापितं संपादयतीति पारिमिताथीपरिच्छिन्नोर्थोस्या इति। विषयमाह
सेति। दृष्टपरस्पराकारयोरिति। आकारग्रहणेन दृष्टं परस्परं नान्यत्किंचित्तयोः कार्यशेषं संभाषणं
प्रविरलदर्शनयोरभियोगशेषं। संदेशमात्रं इति। कार्यस्यास्थितत्वात्। तन्मात्रं पत्रेण वचसा वा
ययतीति पत्रहारी इत्यर्थः। कस्मिन्विषय इत्याह। सेति। प्रगाढसद्भावयोः संप्रयोगं प्रत्यभिमुख
त्वात्। संसृष्टयोश्च तत्संसर्गयोश्च दृष्ट्वा। किमर्थमित्याह देशकालप्रबोधनार्थमिति। अस्मि

न्काले स्थानेवा अनयोः समागम इति प्रबोधनार्थं मन्मन्तरेण प्रयुज्यते। सा स्वयं दूती विश्लिष्टार्थो
द्विविधा तत्रैका परार्थी या परेण प्रयुज्यते द्वितीयात्मार्था सा स्वयं दूतीति द्वितीयं नाम लभते तस्या
विधिमाह। दौत्येनेति इह न क्रियया अन्यया नायिकया प्रहिता याः स्वयमेव नायकमभिगच्छेत् का
मयेत् सा स्वयं दूतीति संबंधः अभिगमोपायोपदेशमाह। अनानन्ती नामेति आयस्य मे त्वया हं
किल्लोपभुक्तेति गोत्रस्खलितं निंदेत्। ईर्ष्यांतं दस्मदीय नाम भृतां नलपा भार्योऽस्य यत इति भार्यां
चास्य निंदेत् प्रच्छन्नं पश्यितुं यद्वायं रूपवती वा स्यात्। तद्व्यपदेशेन गोत्रस्खलितमुपहिश स्वय
मीर्ष्यां दर्शयन्तिन रतादिचिह्नितं भावस्यचनार्थं किंविदिति॥ तां चूला वसरेण गादिकं ददातीति
चानुरागख्यापनार्थमिदं ब्रूयादित्याह भवनेति। कारमणीयेति। अयको ज्ञास्यतीति साकारं
मंडयेत् साभिप्रायम्सूचनार्थं कोपमस्मिन्न्याह येत आत्मनोपीत्यादर्शयितुं चपलोयमन्यस्यां स

टी क्तः किमामभिप्रायेन कुप्यसीति एवं च प्रतिपद्यं यथाह माच रुद्रतिनां श्रावयेत्तन्ततिकूलामान्तु रू
लों स्नास्यतीति स्वयं चास्यां भार्यायां न खेदशानपदामिन्यवधीत। संप्रयोगाभिलाषख्यापनार्थं तनो
100 तिः क्लेशः यथोक्तेन द्वारेण नायकमाकारयेत् आकारं याह येनासौ संप्रयोगार्थिनी विघातस्सेति भा
र्यामुद्दाह्य तीहत्यर्थी परिज्ञानादियत्र परीज्ञाड्रष्टव्यातस्यास्तथैव प्रत्यक्षनरालि योजयेत्। तस्याः
तिनायिका यातथैवेति मुद्दह्त्या प्रत्यक्षनरालि प्रत्यभियोगात्। पदिनायिकामिष्टनायकोप्येत
स्य इतो व्याख्यानरत्कक्तं च तत्र गोचरे लज्जायां वा यदि स्वयं दौत्यं न प्रतिपद्येत तदा स्वभार्या तामा
कारयेदित्याह। स्वभार्यां वा मुद्दां प्रयोज्यत यासह विश्वासेन योजयित्वा तयैवाकारयेत् आत्म
नश्च वैलक्षण्यं प्रकाशयेत्। सा भार्या इती तस्यास्तयैवाकारयहणं मुद्दाज्ञा विज्ञाहि। विकस
यति मागनपायोजयतीति विश्वासेन हेतुना योजयित्वा तयैवाकारयेत्। स्वभार्याया आका

रंग्राहयेत्। वैचक्षण्यकलाकौशलं तयैव प्रकाशयेत्। सा भार्येति पत्रहारी प्रकारांतयैव भार्या
दूत्या नायिकायास्त्वाकारग्रहणं प्रत्यक्षतरं प्रथममित्यर्थः यदि स्वभार्यायां नगोचरस्तदा किं प्रति
पद्येनेत्याह। वाजांवा परिचारिकां मदोषज्ञाम दुष्टेनोपायेन प्रहिणुयात्। तत्र स्वाजिकर्णपत्रे वा गू
ढलेखनविधानं वा नखदशनपदं वा साभ्यूक इती। बालानां हस्तंकार्यं तस्य चिह्नं तेनाभिज्ञानार्थं
संबंधं वचनमन्यजनाग्रहणीयं तस्यामेव तदर्थस्य ग्रहणात्। अत्र चम्लेच्छितकल्पकलाइष्टव्या
लौकिकार्थं च लोकविदितार्थे अप्रस्तुतार्थस्यापि वाचकत्वात् दासीनायां न कश्चित्स्वतिग्राययया
एवात इती स्फुच्यते। पत्रहारीप्रकारैव चेति परिचारिकां नायको चिंताधनदोषज्ञा धूर्ता अदुष्टा
पेनेति बालक्रीडनाद्युपायेन नायिकागृहं प्रतिदिनं प्रहिणुयात्। तत्रेति तस्यां जातपरिचयायां गूढले
खविधानं च वाचयित्वा मां नायकोप्याकारयतीति सा प्रतिपद्यतेनेन खदशनपदानि च स्वाजिकर्णे

101

टी० पत्रे वा निदध्यादिति यो ऽयं संस्कारकदूतीव्यर्थो ऽनभिभावनादियं पत्रहारिप्रकारस्तस्याश्चैव प्रत्य
नरप्रार्थनं तस्या नायिकायाश्चैव प्रत्यनरप्रार्थनं यदि नयाकर्णीपत्रा तयत्र रहीनं किमन्यन्न।
न्नरगयसीति पत्रवालेया ऽप्रयोगोचरस्तत्र किं प्रतिपद्येतेत्याह। सर्वे प्रस्तुतार्थलिंगसंबंधमन्यत्र
नायहलीयं लौकिकार्थ्यद्यर्थे वा वचनमुदासीनपात्राव यदि न्सावातदूतीः सर्वे प्रस्तुतेति नापि ना
कानायकयोर्योः सर्वे मस्तुते व प्रत्यनरप्रार्थनं तस्याहि प्रश्नस्य प्रति प्रश्नं याचयेदित्यर्थः तासां विशे
षा इति विस्तरश्चार्थ्यो दीनां स्वयं दूत्यादयो विशेषा एवमन्येपि यथासंभवमत्र च द्रष्टव्या। यथा दूत्यव
वीयाः पुत्रिका चित्ररूपालिपश्यवः शुकसारिकाः सर्वेषां दृढभावानां दूतकर्माणि कुर्वनरति॥
यास्त्रियो दूत्य उक्तास्ताः कार्यार्द्धत्याह। विधवेति प्रविशतिगृहमिति विश्वासं दूतीकार्यं च विंदति ल
भते। संक्षेपेणाह दूतीकर्माण्याह। विद्वेषं ग्राहयेदिति। तस्या रूपादिप्रशंसाभिरनुशयं ग्राहयेदित्यादि

नारमणीयानि च दर्शयन्नायकस्य चरितमनुलोमनं च कथयेदित्यनेन चित्रान्सुरतसंभोगान्द
र्शयेदित्यादिनाऽवष्टम्भः चतुःषष्टिचिह्नानां संवर्णयेदित्यनेनान्यासामपि तत्सखीनामयत्नेनोनके
वलं नायिकायायतत्वात्तस्यैव कथयेतिनायकस्यानुरागं वर्णयेत्स्वप्नरत्यचित्रमित्यादिना पुन
श्च रतिकौशलं वर्णयेत् प्रधानत्वादस्याः प्रार्थनां चाधिकस्त्रीभिः श्लाघनीयतया चास्य प्रच्छन्नं सं
योगं भूतमभूतं वा वर्णयेदित्यनेन अवष्टंभं च नायिकाविषयं निश्चयं तदंकशयनं स्पर्शानशय
नं वा यदुक्तं शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुमिति प्रथमेऽधिकरणे येद्दूतादयो गुणा उक्ताः दूता
नां तेषां पटुताप्रधानमिति दर्शनार्थमाह। असंकल्पितमपीति। दोषकारणादिति व्यावृत्तिका
रणान्नायनकयोग्य इत्यर्थः परित्यक्तः सखिकास्थितीन्नविचिंतितः दूती पुनस्तामावर्जयति अभि
मुखीकरोति वचनकौशलान्पटुतायोगादिति दूतीकर्माणि षट्चत्वारिंशं प्रकरणं ४६ इति श्रीवा

टी त्स्यायनीकामसूत्रटीकायांजयमंगलाभिधायांविदग्धांगनाविरहकातरेणगुरुदत्तेंद्रपादाभि
102 धानेनयशोधरेणैकत्रकृतकामसूत्रभाष्यायांपारदारिके पंचमेधिकरणे चतुर्थोध्यायः
४ आदितः षट्त्रिंशः ३६ ईश्वराणांपरगृहप्रवेशाभावात्कामितंनसंभवतिप्रायशस्तत्रकथम
धिक्रियतइत्यतिनंदनंतरमीश्वरकामितमुच्यतेयदाहनराणामिति।महाजनेति।जनसमूहैनेतेषां
चरितंदृश्यतेसर्वदातदनुगतत्वात्यदिदृष्टंतदाकोदोषइत्याह।अनुविधीयतेचेति।यद्यदाचर
तिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतितदेवदृष्टंतेनदर्शयति।सवितारमिति।सविता लोके श्रेष्ठः तमु
द्यंतंपश्यतीतिचरितदर्शनंअनुयानंचतस्मिन्नस्तंगतेसुरशाःचतुर्ध्यंतइतिचरितानुविधानंगच्छं
तमपिदर्शनांतरेपश्यंतीतिचरितदर्शनंअनुप्रतिष्ठंतेचयथास्वक्रियासुप्रवर्त्तंतइतिचरितानु
विधानं।तस्मात्।अशक्यत्वादितिपरगृहंप्रविश्य यद्यत्तदाराभिगमनंतदशक्यंमहाजनेनदृ

दृश्यमानत्वात्तगंहरणीय लक्ष्येतिरिति रोपिजनो ऽनुविदध्यादिति शनांकुस्मनीयान्तस्मात्तन्नेकिंचि
दनुष्ठानमाचरेत्पुः निष्फलत्वात्स्वपरग्रहेष्वपि सुखस्य संभवात् अव शपंत्विति अन्यकारणवशात्।
स्थानांतरयांपिनोवारणवशादाचरितव्य योगानितिग्र योगान्त। ते हि द्विविधाः प्रच्छन्नाः प्रकाशाश्चरिंम्य
रा अपि द्विविधाः क्षुद्रा मुख्याश्च तत्र क्षुद्रानधिकृत्य प्रच्छन्नमाह। ग्रामाधिपतेरिति ग्रामभक्तापुरुष
स्य अधिकृतस्य हलोत्पत्तिर्निर्यामकूटः तस्य ग्रामीणैः कर्षणहलिकादीयंते। तस्य पुत्रस्य इन्द्रतिच
तेकं योज्यं येनैषामीश्वरत्वाद्वचनमात्रसाध्यानामभियोगमपेक्षते। या अभिषिण्ण इति संज्ञा रत्यर्थः
ताभिरिति चर्षणीभिः संबंध इति वक्ष्यमाणेन संबंधः। अत्रोपायमाह विष्टिकर्मस्विति सकृन्मात्रेण
विनायानि प्रेक्षणकुट्टनरंधनादीनि कार्याणि तानि विष्टिकर्माणि कोष्ठागारप्रवेशेनतत्सकर्मकर्तुं
प्रविशाभिः द्रव्याणां धान्यादीनां कोष्ठागारान्निःक्रामणेन तत्र च प्रवेशेन तत्र कर्म कर्तुं प्रविष्टाभिः क्रिय

टी

103

मारोभवनप्रतिसंस्कारे ग्रहमंडने । देवत्रकर्मेति । वीनानां रक्षणे त्याटनगादीकार्यास्य सोपलोपुरः अ
नम्नीशरणवत्कलस्य च भांडागारे तत्कर्त्तनाय दानेस्य चत्रस्य च कर्षितस्य च प्रतिग्रहे स्त्रीकारेक
र्त्तनिकाभिः द्रव्याणामिति धान्यादीनां क्रयविक्रयेष्विति । क्रयितुं च विक्रयितुं वा प्रविणाभिः
तेषु तत्तेषु चेति राजकुलप्रवेशे हे तुषु ॥ नष्टा व्रजयो पिङ्गिवाध्यरुस्से ति गोपीभिर्गवाध्यरुस्य द
धिमथनादिकर्मसु । विधवानाया प्रव्रजिताभिः सहस्त्रोध्यक्षस्येति सहि अधिष्ठापपजकी यस्त्वा
णि विधवादिभिः कर्त्तनिकाभिः कर्त्तयति । मर्मेज्ञ खाद्रात्रावटने टं तीभिर्नागरस्येति । नगरे नियुक्त
स्य दांडिपाशिकस्यस्त्री मर्मेत्तत्वात् रात्रावटने चाटंतीभिः क्रयविक्रये परायाध्यक्षस्येति राजकीय
पण्या निक्रयितुं च नियुक्तस्य क्रेतृ विक्रेतृभिः संप्रयोग इति सर्वत्र योज्यं । मुख्यानधिकृत्य प्रकृत्यमा
ह । अष्टमीति कौजागरः नागरकवि टोव्याख्यातो पतनादिकमुपलक्षणार्थं ज्योत्स्नमुरवस्वर्ग स्वर भवनर

ति। यस्य नगरादिन विद्यते अंतःपुरिकाः स्त्रियः। तत्रैति क्रीडायां। आपानकांत इति। अंतःपुरिकाभिः स
ह पेयं पीत्वा तदंते विशेषविधिमाह। नगर स्त्रिय इति। अत्रापि नगरखर्वटद्रोणमुख स्त्रियश्च भोगावास
कानि तिपरिभोगप्रदेशान्। कथाभिरासित्वेति। अंतःपुरिकाभिः सह कथाभिः स्थित्वा प्रजिताः अंतःपु
जिताः अंतःपुरिकाभिः। प्रपीता इति। प्रपीतमात्रां विद्यत इति मत्वर्थेऽकारः। उपप्रदोषं प्रद्योषसमीपेनिः
क्रामंति दिने राजभवने गतिवाहल्य। तत्रैति। अष्टमीचंद्रादिषु प्रतिविहिता राज्ञा प्रयुक्ता प्रयोज्या यारति। या
मभिगंतुमिच्छेत्। सर्वं संसृष्टेति। सर्वे मे वयं हपित्वा। संसर्गीकृतवतीनां मिति प्रयोज्यां तत्र राजभवने प्र
विशं भावयेत्। कुशल सर्वंकं रामरणीयकदर्शने नयोजयेत्। चित्तहरणार्थं प्रागे वेति राजभवनप्रवे
शात् स्वभवनं संप्राप्त्यादौ तुकाकारणार्थं अनुष्यामिति काले च प्रज्ञाते योजयेत्। रामणीयकरोचना
न्याह वहिरिति। प्रवालकुट्टिमं मणिभूमिका यथाकारकृतां कुट्टिमां भूमिं हरतुवाटिकां पुष्पफलसमृद्धां

१०४

टी 104

म्रद्वीकामंडपंद्राक्षामंटपं समुद्गगृहप्रासादानिति शृंगभित्तिमध्यगत्वात्जालसंचारत्वेषुस
मुद्गगृहेषुप्रासादेष्वपि निःकासनप्रवेशनलक्षणसंचारानिति योज्यं। यंत्राणि सजीवानि नि-
र्जीवानि घटितान्यन्यानि च यानि कौतुकानि क्रीडार्था येमृगाः शकुनकान्संमान्व्याघ्रपंज
रन्व्याघ्राधिष्ठितान्कस्माच्चिदेव कंचित्तत्कौतुकमुपपद्यतरस्यानेकोपदर्शनं॥ एकांतरति। अ
नुग्रहोचितत्वादेवप्रदेशोचितस्याउचितरति। तत्रैति प्रविष्टायां प्रयोज्यायां प्रणिहिताराजदासीत
नैन सर्वेनैन समानां प्रयोगहृदयेप्यत्र प्रयोज्यानुप्रवेशस्य सुकरत्वात्। दास्येव प्रयुक्ता। चेटिका
तुरीश्वरप्रयुक्तांतःपुरिका। संप्रेषणेन प्रीतिं कुर्यादात्मनो विश्वासासंभवात्। प्रसन्नप्रीतिं प्रयो
ज्यांयाद्दर्शं सापदेशं च किंचित्कार्यमपदिश्यतस्यैव चेष्टादर्शने विनियोजयेत् यथामांइमागच्छ
तीति। यस्मिन्वेति गीतनंत्रीविज्ञानविख्यातापवीणामोपचारमिति वस्त्रादिदानपूर्वकमाहूय

त्।अत्र च प्रयोगद्वये प्रवेशस्य संभवात्।अंतःपुरिका द्वितीया प्रयुक्ता।उद्भूतानर्थस्याविति अर्थप्र
तिघातिनियत्कार्यं तदुत्पन्नं यस्य भीतस्य चेति यो राजकुलाद्भीतः तस्य जायां भिदुकी राजव्रालिहि
ताद्भूयात्।तस्मिन्प्रयोगे तृतीया।परा प्रयुक्ता।सा ह्येवंविधं कार्यं बुध्वा प्रयोज्यां अंतःपुरिका पायो
जयति॥ राजनिसिद्धा प्रसादयित्वा गृहीतवाक्येति।मायदाहतडाजाकरोति।मम वचनं स्मरणो
तीत्यात्मनो गृहीतवाक्यतामाह।स्वभावतः रूपाशीलेत्यक्त्याबाभावं दर्शयति।तामनेनेतितदा
नीं बुद्धिविकल्पितेनोपायेन।कथं मम प्रवेशः स्यादिति चेदाह।अहमेवेति।अनर्थमित्कपलरुणार्थे
मयं च निवर्त्तयिष्यति।द्विस्त्रिरिति प्रवेशयेत्पश्चाज्जातपरिचया स्वयमेव प्रवेक्ष्यति अभयम
सैव दद्यात्।अभयं निवेदितवत्यो संप्रहर्षणं न तु हिंसां संभावेत।एतयेति।उद्भूतानर्थभीतिजाय
याहस्तो तेन।हस्त्यर्थिनां जीवनार्थिनां।महामात्राभितसानां महामात्रैः प्रभवद्भिः पीडितानां।व

टी लाद्दिष्टहीनानां राजत्वात्। व्यवहारे दुर्बलानां न्यायबलाभावात्। स्वभोगेन तावन्मात्रेण संतुष्टा
नां अधिकमिच्छतां। राजनि प्रीतिकामानां कश्चित्परिभवं मम माकार्षीदिति। राजजनेषु पंक्तिं प्रति
 ष्ठिमिच्छतां राज्ञः प्रसाद्योयमिति। सजातैर्दायादैः स्वचकानां उद्गाषकानां कार्यं वशिनामिति कार्या
र्थिनां न्याया व्याख्यानात्। अत्रापि भिन्नकोष्ठ्यादिति योज्यं। एते प्रबन्धयोगात् अत्याजितस्वकुलानुस्त्री
ष्वनन्येन वेति। येन वेन चित्तं संस्पृष्टं लतसंसर्गो संयास्येति। नागरकेण विधिना ग्राहयित्वा दास्यमु
पनीतामिति। प्रकाशाविनिष्टया वेषादिविशेषत्वात्। तां सामान्यस्त्रियं कारयित्वा क्रमेणांतःपुरं
प्रवेशयेत्। न सहसा निरंतरमेव मान्यदेतन्न लतप्रयोग इति। प्रणिधिनाचारेण संहृत्य संभृतो
नैव दोषेण। अन्यथा अदुष्टदूषणमधर्मो भवति एवं चास्य कलत्रावग्रहेन दोषाय। एतद्योगद्वा
यं त्याजितस्वकुलानुगा एते राजपुत्रेषु प्रायेणानन्तराणः तस्य मंडले प्रतिष्ठितत्वात्का दाचित्काः सूः॥

ननु परभवनप्रवेशेनापि विरुद्धा योगाः संभवंति यदा दूत्या प्रयोज्यां संकेतस्थ प्रच्छन्नः प्रविशति न च तदा
नीचरितं महाजने दृश्यते अनुविधीयते चेत्यत आह। न त्वेवमिति। प्रविशेत् प्रच्छन्नोपीत्यर्थः। अत्र विस्रंभे दोषं
दर्शयति। आभीरं हीति। गूर्जरात्ते कोट्टनामस्थानं तत्स्थानामाभीरनामानं। परभवनमिति श्रेष्ठिवा
सुमित्रस्य भार्यां प्रयोगिं तु नन्दवनगतं जघान। प्रकाशा नु योगा राज्ञः प्राये राष्ट्रस्थाः। पराह। प्रकाश्या
कामितानि लिखिति। देशप्रवृत्तियोगादिति। यो यस्मिन्देशे पूर्वैः समाचारः स्थापितः तद्योगादिति। अन्तः
दृश्यमानान्यपि कामितानि महाजनेनानुविधीयंते। एतानामेव तत्राधिकारात्। ताश्चतारः स्थटाश्चोपायनि
का उपायनप्रयोजनं च स्नानादि उपभुक्तारत्नासंप्रयुक्तावित्स्यन्ते प्रवृत्तेतेरस्मां प्राणां प्रवृत्तिः। महामा
त्राणां मीश्वरानुरक्ता भोग्या मंतः पुराणि स्त्रियः स्वेवार्थमिति कर्तृत्वात्स्यगुल्मकानामिति दक्षिणापथे सो
दर्यै राजपुत्रो वत्सगुल्मैताभ्यामध्यासितो देशो वात्सगुल्मक इति प्रतीतः। तत्र भवानामियं प्रवृत्तिः। रूप

२०६

टी

106

वनीरितिप्रशंसायांवर्त्तौ।प्रीत्यपदेशेनेतिप्रीतिरत्नत्रापदेशः संप्रयोजनं नगरं यत्र राजधानी तत्रस्त्रियो
नगरस्त्रियः ततोवाह्या जनपदस्त्रियः संघशब्द इति संमूह्यैकशब्द इति सोदाहरणमिति।उक्तमनुक्तं चो
पसंहरन्नाह एते चेति।अन्येचैतेप्रकाराः पारदारिकाः परदारयोजनाः एते देशे प्रवर्त्तन्ते दुर्वृत्तराजभिः सं
प्रवर्त्तितत्वात् समहीपतिर्न विजयते अनिग्रहीतारिषड्वर्गत्वात् विजयस्यकारणं कामक्रोधमानादेम
दहर्षजयपरनिर्ईश्वरकामितं समस्तचारिंशप्रकरणं ४७ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां
पारदारिके पंचमेधिकरणे पंचमोध्यायः ५ आदितः सप्तविंशः २७।यदाईश्वराणांपरभवनप्र
वेशोनास्तितयांतःपुरिकाणांनागरकाणांचांतःपुरप्रवेश इति अंतःपुरिकाणांनागरकाणांचे।
त्फभयथायांतःपुरिकाह्नमुच्यतेनत्रपूर्वमधिकृत्याह।नांतःपुराणामिति तस्मादंतःपुरिकाणां स्व
र्थैः तासांपतिरक्षेवेतिचेदाह।प त्फस्थैकत्वादिति।एकोपितत्र सिंकुर्यादितिचेदाह अनेक साधार

रणत्वाच्चेति। स हि तासां साधारणः कथं तस्मिन् कुर्यात्। प्रयोगत एवेति। प्रयोगतः परस्परमिति। योरतिमन्य
स्यां कुर्यात्तस्यामन्येनेति प्रयोगमाह। धात्रेयिकामिति पुरुषवदलंकृत्येति। तत्र हि पुरुषबुध्या तिमात्रे
भावेत्तस्मिन् रतिशायिनवलीभवति। आकृतिसंयुक्तैरिति। पुरुषेंद्रियसंस्थानवद्भिः कंदमूलफलाव
यवैरिति। तत्र कंदाश्चालूककंदल्यादीनां मूलं नालकेतकीनां फलमलाबुकर्कटिकादीनां एता
नि संशोध्यान्यासां प्रणीति। अवयवग्रहणं लोकफलं दर्शयति। आत्माभिप्रायमिति रागभावं। निवर्त्तये पुंःके
वलं अत्राविनोनन तथाविधकामः स्वादबाधा। न्यत। पुरुषप्रतिमा पुरुषदेहा अव्यक्तलिंगा अजात
श्मश्रुत्वात्। स्त्रीरूपाभासा रत्यर्थः। एकोपि तस्मिन् कुर्यात्। पः कामार्त्तामनुरूपाशीलो यथा ज्ञाच्चानाभि
त्याहरा ज्ञानइति। विनापि भावयोगादिति। अजानसंप्रयोगेच्छा अपि आयोजिता पट्व्यारति कथा मा
वद्धकृत्रिमसाधनायावदर्थं यावत्तस्मिं वह्वीभिरपि स्त्रीभिः सहगच्छंति। संप्रयोगमिति अभिप्राय

१७

टी १०७

तोभावे नेत्यर्थः अयमंतः पुरविषये योगउक्तः । स्त्री योगे नैवेति यथा स्त्रीणां कचित्तु स्वबुद्धिषु
स्वाभिप्राय निवृत्तिः एवं पुरुषाणामपि केषामित्याह अलब्धवृत्तीनामिति येऽस्त्रियं न प्राप्नुवंति
वियोनिषु चलोरु करव्यादिषु वियोनिषु एव्यवृउ वादिषु स्त्री प्रतिमासु स्त्री प्रकृतिषु समुत्कीर्णस्त्री
लिंगादिषु केवलमुपलमुपमर्देनाश्वेति सिंहाकांतकरेणाथ न स्वमंथनादेव केवलांतर्पयो
र्णे । नु विविन्यस्तहस्ताभ्यां मवहभोत्कटामनः बाहुमध्ये विमर्द्दीयात्सिंहाक्रांतेषयं विधिः १
अथा नेषु शुक्र विसृष्टिर्विधमेरतिचेत् स समाभिधानेकथं तत्र प्रायश्चित्तमिति विधानादिति
चेदिहापि विहितत्वात् ॥ बहिर्विषयमाह । योषावेषानिति । प्रदोषे परितुमंतः पुरं प्रविशंतीभिः
तेषामिति । नागरकाणामनुपावर्त्तनेऽभिमुखीकरणेऽप्रयतेरन् अभ्यंतर संस्पृष्टा इति । नानुनागर
काणां यथार्थ बुद्धिः नवाहृस्तु । आपतिनिमिति । आगामिफलमव । भविष्यतीतिअपस्मारस्मृतिं । अ

पक्रमणमार्गे विशालत्वं तोमिति विस्तीर्णत्वान्नायते कश्चिं वर्जतइति। प्रमादमसावधानतां। अनित्यता
मितिराजपरिजनो न नित्यं संनिहितइति असद्भूतेनेति। विनाभावेन सुप्रवेशिता विनाजनमिति
नागरकं। आवर्त्तयेयुरभिमुखीकुर्युः। दोषादिति विनाभावमडष्टपूर्वत्वं। आत्मनः सुप्रवेशितायमा
वेचजनस्योपकारः द्वितीयं वृत्तमधिकृत्याह। नागरकस्त्विति। पापस्पर्शित्वादिति बहूनां विनाश
कारणानां संनिधानात्। अत्रविशेषमाह। सापसारस्त्विति। प्रमदवनं क्रीडावनं अवगाढं गहनं कक्षा
प्रकोष्ठकानि प्रोषितराजकं राज्ञोऽन्यत्रगतत्वात्। कारणान्यभिगमनस्य बहुशः आहूयमानं
यर्थिनाबुद्ध्वाकक्ष्याप्रवेशंदद्यादनेनमार्गेणमयाप्रवेष्टव्यमिति। ताभिरिति पाउपावर्त्तते वि
हितोपायपरस्येवं वेषोऽस्मिन्कालेऽर्हतीत्याचेदमिति। शक्तिविषयेचेति। येन प्रवेशेन प्रतिदिनं निः
क्रमितुं शक्तिः तस्मिन् सतिरदमनुपावर्तनस्यवृत्तं। पत्तुसपयमनुपावर्तेतेतस्यवृत्तमाह। बहिरिति।

टी०
108

वा स्यापेरक्षिणः अन्यदेवेति। अनुकल्पं वंधेन मम त्वं भ्राता भगिनीपतिर्वेति। संसर्ज्येन प्रीतिं कु
र्यात् येन तेषां तस्मिन् वारणे शैथिल्यं स्यात्। विदितार्थायामिति मप्यनुरक्तेति। विदितार्थायां शक्ति
रूपयेत् प्रकाशयेदाकारसंवरणार्थं एवं च दार्ढ्यार्थमाह। तदलाभादिति परिचारिकायाः प्राज्ञे शो
कं प्ररूपयेदित्यर्थः। अंतःप्रवेशिनीभिश्चेति। बाह्याभिरंतःपुरप्रवेशनशीलाभिः स्त्रीभिः करण
भूताभिः दूतीकल्पं दूतीविधिं यथोक्तं। राजप्रणिधींश्चेति राजचरानवुध्येत आत्मसंरक्षणार्थं
यत्र यस्मिन्नुद्देशेऽद्ध्वरस्यायाप एव दर्शनयोगः गृहीताकारायाः इति। अन्यथा सत्यपि दर्शनयोगेऽ
वस्थानं निष्फलमेव स्यात्। तस्मिन्नपि तु प्रदेशोऽस्थितेन रक्षिषु परिचारिकाव्यपदेशः कार्यः
यस्यामात्मनः सक्तोऽतिनिरूपितः स्वचरैरनुवध्येत्यामिति। पुनः परपंत्यां प्रयोज्यायां इंगिताका
रनिवेदनं भावसूचनार्थं। संपातइति। यत्रोद्देशे सम्यक्जननेनतथैवुक्तस्येति। प्रयोज्या भुक्तस्यान्तु

रागमात्मानं फलकेऽभिक्षौ विलिख्य निदध्यात् घर्षीनामिति। यानि द्रव्योऽन्या विषयमनुरागं सूच
येति। गीतवस्त्तुनां खंडगापाद्वर्णादीनां पत्रस्थानां क्रीडनकानां पत्रिकाकंदुकादीनां लतचित्रिकानां
आपानकस्थानखदशनपदांकितस्य अंगुलीयकस्थानामांकितस्य प्रत्यर्पणं चेति तयान्यथा वाद
नं प्रकर्षेण पश्येत्। ततरतिलस्य श्लोपेचं चमी। त्यक्तं कमणं उदापुटैरिति मंजूषायां सपिधानायां
प्राप्तिमस्यायोगेरुमना यागतैर्न एकाया रूपस्येति। कार्यार्थि रूपमेव तिरस्करोति न च्छायां। योरूप
मपि न पश्यते। रात्रिकौमुदीषु चेति मुखतरविकासु वादीपिका संबाधे गृहीतदीपिकानां समूहेत
द्वैबधारिणः सुरंगया कांतःपुरे छिन्नया प्रवेशनिर्हारौ सर्वत्र योज्यौ न त्वैनं बहुवनितचेति। प्रवेशनेनि
र्हारे योरितद्वत्समाणकमुपायांतरमद्व्याणामिति सारदार्वापानकानां कुम्भादीनां करैर्निर्हारे
प्रवेशने चतन्मध्यवर्तिनोपि प्रवेशनं निष्क्रमणं चेति सर्वत्र योज्यं आपानकमुत्सवः चार्थेपि षष्टि

टी 109

कानां च संभ्रमतस्तनो गमने ॥ तद्देशमत्यातेति चकाराद्ध्यानजस्य । दीर्घकालोदयमिति । दीर्घकाल
उदयः फलं यस्यां न पात्रसाध्यं सत्तु न भवतीत्यर्थः । ननु पानैवं विधान्यंतःपुरिकाना मिर्मं चो भियेत रस्त्वा
ह । परस्परस्येति कार्यो लिरहस्यातिः । अंतःपुरालयाद्यंतःपुरिकाकार्योरतिरेकस्यापरः कार्यं तत्संदर्पा ।
स्माभिर्ध्यायं मिति शु आरंभेदनं कुर्युः यथा तान्यपि समानधर्मोणः सुः किं फल मिति चेदाह । इष्टवि
त्वेति एककार्योपिरतारति । एवं चारित्रर खंडरखं कार्यं परस्परस्यार्पयति । यो च्यंतःपुरिकासंघः अभेयमं
गलो मं त्र भेदा भावादेव स्थितिः रद मंतःपुरिका वर्तं न प्रच्छन्न मुत्कं न काशं तु देशाश्चरत्सापदाह । तत्रे
ति राजकुलचारि त्यो या स्ता राजकुले चरंति स्त्रियः लब्धरूपानिति । वेरवादिलब्धैः साधवः तवः
तत्तारत्यर्थः नातिसुरक्त्वादिति नासंनं स्त्रा राजकोपात नरत्नासि । लब्ध्रियसंक्तकै रिति नान्यैवराक्षिभिः
तेषां नव्राभ्यंतरभवे शान् । अर्थमिति संप्रयोगं साधयंति राजकुलचारिणः एवं प्रेष्याभिरिति दासीभिः

तद्देवान्दासीवेषानधवशयंति। राजकुलचारिण्य इति नर्तने। स्वैरितिरताया पेरु याकामचारैरिति श्वानि
विंद संचारैः जननी चर्मेति। मुरत्नमानं मुक्त्वा उपप्रमंते अभिगम्यंते। त्वरितं सक्षौरीनत्र भवा
नृ। मित्रम्लसैरिति मित्रैर्भेसे स्य। ब्रस चेटैरिति। दासागृहजातानलोम्चेचेटाः गोडनामिति। कामरू
पकाः आद्य विशेषाः परिस्पंदाः प्रतीहाराः करणः श्रावन स्वबलराष्ट्रिकर्मीति काः अन्येपितद्रूपापेऽ
निषिद्ध संवाराउपप्रज्जंसरत्यर्थीकस्वात्। विभक्तिविपरिणामेन संबंधः सैंधवानामिति सिंधुनामा
नदः पश्चिमेन सिंधुदेशः तत्रभपानां अर्थेनोपगम्यरक्षिणोनुव्यलात् साहसिकाभयानान्येः संहता
एकीभूय। हैमवतानामिति हिमवच्छैलीभवानां म्। नगरश्चाल्मलम्यरतिन त्रैव नगरेये जास्तला
स्ते पुष्पावादकमेतः पुरैगैर्वंति। राजविदितमिति राजश्च सातेपर्वांत रित श्वैषामालायोनताभिः सा
वाढ्य शमानाभिरिति। देशस्थितिभेदेनेति प्रपदानप्रसंगेन व्यतिकरः संप्रयोगः लोमगहितातत्

टी वैरण्यं गोमहानद्याः वैरण्यं कलिंगगौडविषयाद्दक्षिणेन। संहत्य नव दशेत्यत्रेति शब्दः प्रकारेण केकं
110 वानंव्यवहरूमंश्रयादयंतिनयया दृशंतेएवं परस्त्रियः प्रकुर्वीतेन्यलेन प्रकारेण पारदारिकेन विधि
नाप्रकुर्वीताभिगच्छेत्। इत्यंतःपुरिकावृत्तं नमष्टचत्वारिंशं प्रकरणं ४८ यथा परस्त्रियमभिरूपाये
रभिगच्छेत् तथात्मदारानपरोपीति दाररक्षितकमुच्यते। दाररक्षाप्रयोजनमस्येति। यदाह। एभ्य
एवेति। तथासिद्धपुरुषेभ्यः ये स्वद्वारदेशावस्थानादिभिः कारणैरभियोगमात्रसाध्यत्वं यानि च प
रिच्च प्रकारणानि त्वभियोगदूतीकर्माणि रीश्वरकामितं। अंतःपुरिकावृत्तं च तेभ्यो रक्षेद्दारान्।
तत्रापं प्रथमोपायोपदेशानि वेशनं यदाह कामोपधेति कामसंबंधेपापरीक्षोत यतः शुद्धान्
तेहि रतियद्यपि स्वयं कामोपधाशुद्धानाभिगच्छंति तथापि भयेन लोभेन वान्यं प्रयोजयेयुस्त
दशुद्धिसंभवात्। तस्मादेतान्दशानित्यर्थः धर्मोपधाशुद्धेन परदारान भिगच्छंति नार्थलोभा

त्स्वामिद्रोहमाचरति।भयात्स्वधर्मंपरित्यजेत स्वदारेषुपरीक्षणमपिरक्षणोपायरतिकेविदा

ह्वः।परवाकेति।अन्तकस्त्वप्यनुरक्तः स एवमाह मम प्राणसमाधार्यनामिति।गूढाकाराभिशिति

सा न जानाति पत्याःशुक्लेति।तथोपदध्यान्तरीक्षेत अप्रतिपन्नायाः शौचं प्रतिपन्नायाश्चाशो

चं ज्ञानं भवति॥ दुष्टानामिति विनाशकारणानामित्यर्थः एवं मन्यते तथाहि विनाशकारणे

षु सत्सु सद्भावापरीक्षावान्स्यात् असन्नुवानत्र सर्वस्मिन्पक्षे हसनां दूषणमाचरेत्।उत्तर

त्रनेत्याह नाकस्मादिति।अविद्यमानविनाशकारणानामित्यर्थः अदुष्टशोधः बुद्धिबोधमस्य

दोषवत्वात् यथोक्तं न दूषणमदुष्टस्य विशेषेणाभसञ्चरेत् कदाचिद्धि प्रलुब्धस्य नाधिगम्य

तनैषजमिति तस्माद्विनाशकारणान्येव निरूप्यंते येभ्यो नावर्त्तते यदाह अतिगोष्ठीस्त्रीभिः

सह गोष्ठीभर्त्तुःस्वैरता भर्त्तीस्यातं क्षेणव्यवहारिता पुरुषैः कैश्चिदनियंत्रणाभावः प्रवा

टी सेवस्यानंभर्त्तरिप्रोषितेतथदेकाकिन्यावस्थायित्वंस्ववत्स्कपघातःस्वशरीरस्थित्स्कपघाताःस्वै
रिणाःपुंश्चल्याःसंगःपत्यौरीर्ष्यासंभवरतिविनाशेकारणानिएवमस्तुपरदाराभिमर्शयोगसंभवा
त्।अधिकरणार्थमुपसंहरन्नाह।संदर्श्येति।पारदारिकलक्षितानितिपारदारिकेधिकरणेयेप्रोक्ता
स्तैर्लक्षितान्अन्यथाकथमतःशास्त्रतःपश्येत्।पाक्षिकत्वादितियदान्यकारणानिपश्येत् अ
पायानांचशरीरोपघातादीनांवैलोम्यात्विपरुत्वात्परदारप्रयोजनप्रयोगंनाचरेदिति।तर्हिकि
मर्थंतदधिकरणमुक्तमितिचेदाह नहितदर्थमुक्तंविधानमित्यर्थः॥रतिदाररक्षितमेकोनच
त्वारिंशंप्रकरणं ४९ इतिश्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायांजयमंगलाभिधायांविदग्धांग
नाविरहकातरेणगुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेनयशोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायांपारदारिकेपंचमे
धिकरणेषष्ठोध्यायः ६ आदितोष्टविंशः २८ समाप्तंचेदंपारदारिकंपंचममधिकरणं ५

त्तिरभिर्नायिकाभिः समागमोपाय उक्तः वेश्याभिः सह वक्तुं तादधिकरणमुच्यते॰ तत्र सहाया
दिनिरूपणे व्यापारस्यैकत्वादुक्त व्यापारस्येति सहायगम्यागमनकारणचिंतोच्यते॰ एवं वेश्ययो
स्तुल्येपि रतिफले वेश्यायाएव प्रयोक्तत्वात्तत्राधिकारो न पुंसः तत्प्रतिवद्धत्वाज्जीविकायास्तदाह॰
वेश्यानामिति। पुरुषस्याधिगमे ग्राम्यो मनीतिशेषः रतिर्विसृष्टिसुखं वृत्तिर्जीविका अर्थोपादाना
त्॰ सर्गादिति सृष्टेः एवैव हि सृष्टिः यत्कामोपगमः रजितरतिन वृद्धयोः फलयोर्वेदारतिमभि
धायप्रवर्त्तनं तदा स्वाभाविकं तत्र रागस्य सहजत्वात्। यदा त्वर्थमभिसंधाय तदा कृत्रिमं रागा
भावात्। तदपि कृत्रिमं स्वाभाविकवद्रूपयेत्। प्रकाशयेत् कांतानुरक्त्या। किमर्थं तत्राह। कामे
ति। स्त्रीहेनमपि वर्त्ततेति पुंसां विश्वासयोगः शक्तियोगोन त्वर्थपरास्तु कामपरतां वरव्याप
यंतीनार्थे रूपतां मपि रव्यापयेदित्याह अलुब्धतामिति। स्वाभाविकत्वस्य रव्यापनार्थमेव चस

दी तिशक्त्यादिज्ञादानमपिस्वाभाविकंसिद्धंभवतितत्रापिविनोपायेनाददीतेत्याह। नचेति। उपाया
112 न्वेष्यति। आयतीति। आयतिः प्रभावः नित्यमिति सदालंकृतास्यादन्यथा आयतिहानिः निकृष्ट
त्वात्। राजमार्गावलोकिनीगवाक्षेयथादृश्येततथातत्रापिदृश्यमानानातिविवृताप्रकटापरा
पस्तथमेत्वादितिअतिप्रकटस्यदुर्लभत्वादित्यर्थः तत्रसहायचिंतामाहयेरिति। आवर्जयेद
भिमुखीकुर्वीत अवच्छिंद्यात् संसृष्टमाकर्षयेत्। सहायान्कुर्वीत यथोक्तकार्यसाधकान्नित्य
र्थः आरक्षकानागरकादयः धर्माधिकरणस्थाज्ञातिवाकादयः उभयोप्यर्थघातिनः अर्थसाध
काः दैवज्ञा इति। तयासंयोगेतेवृद्धिंभविष्यतीतिनिगमयंतोत्साहयोजयंति। विक्रांताः शारीरापे
ताः साहसिकाः ततोन्येपराः उभयेनर्थप्रत्यर्थंसाधयंति। समानविद्याइतिते स्त्रियंनोस्मास्त्व
र्थंसाधयंति। कलाइतिचेकलां नापिकातःस्वहं तितेतद्विज्ञतांप्रकाशयंतोगम्यान्योजयंति। पी

ठमर्दादयः स्वकर्मभिरर्थलब्धाः परभवनप्रवेशात्कामं योजयंति। कश्चिदेव किंचित्कार्यं साधयतीति न

द्वेषादन्येपि सुहृदः सहायाः प्रियहिताभ्यामनुवर्त्तनीयाः न त्वभिगम्यास्तदभिगमे स्वार्थमेवैते कुर्युः नत

दर्थं गम्यचिंतामाह। केवलेति। केवलः प्रीतिरहितो येभ्य इति रतियशसी अर्थः प्रयोजनं येभ्यः स्वतंत्रोऽनु

कष्टपरायत्तः नरद्धेन दरिद्रः अपरोक्षेति परोक्षं इति स्वयं दाननतः किंचिद्देयमिति दासीस्वनीतिकद

र्थितं दानं स्यात्। अधिकरणवान् ध्यक्षः योऽर्थाधिकारे नियुक्तः सोऽर्थदः अकृति अन्वयाधिगतं निधि

भावाद्याप्तं धनं येन अन्यथा कुटुंबदः स्यात्। संघर्षवानिति स्पर्द्धावानन्येन गम्येन बहु ददाति। स

तनायः शौल्किको वार्द्धुषिकश्च सुरतेन दाता। सुभगाभिमानीति दुर्भगोपि यः सुभगमात्मानं अभिम

न्यते दुर्भगत्वमात्मनोऽप्रकटयितुं नायिकामनुनयन्तो व्यावर्जयन् बहु ददाति। श्लाघनिकः स्वश्लाघा

कर्तुं बहुप्रदः पंडकः नपुंसकः स पुंस्त्वख्यापनार्थं बहु ददाति। समानस्पर्द्धी कुलविद्यावित्तवयोभिः

अन्यतरं स्पृहेति तदपेक्षयाधिकं ददाति । स्वभावतस्त्यागी सोऽवश्यं ददाति । दातृस्वभावत्वात् । सिद्धो या
११३ चवचनः । स यदि स्वयं न ददाति राजा न ममास्य संबन्धिधा यदापतति ममेयं प्रीतेति । दैवप्रमाणः । भोग्य
द्रव्येन क्षीयते नोपभोगेन संपदिति मन्वानो बहु ददाति । गुरूणामिति । तदधीनस्य पराधीनत्वा
द बहु दातृत्वं । लब्धमर्तः प्रधानमर्तः सदा तात एकपुत्र इति । बहु प्रयच्छन्नपि न पितृभ्यो सन्नि
वार्यते मान्ययासीरितिलिंगी प्रव्रजितः । प्रछन्नकामी प्रकटं न कामयते लोमात्मानामीदिति सका
मेन वाध्यमानो बहु ददाति । अशोयः सहायभावेनोपचरितो वित्तवान् च वैद्यस्य दातृत्वाभावे
ऽपि व्याधिना याप्तिकिस्ताकारित्वाद्दातृत्वमेव । प्रीतियेश इति । यतो गुणवज्ञ एव प्रीतियेश
श्च भवति उभयोरपि गुणान्वैशिके वक्ष्यामः इत्युक्तम् ॥ महाकुलीन इति । विद्यानान्वीक्षिका
दित्तः । सर्वे निपाषंडसमयपरिज्ञानात् । कविः संस्कृतादिकाव्यकृत् । प्रगल्भः प्रतिभावान् ।

शिल्पं लेख्यादि तद्दर्शी विद्यावयोवृद्धानामुपासकः स्थूललक्षो महेच्छः महोत्साहेनेति महत्वं
च योगांतरमहत्वयोगात् यथोक्तं शौर्यममर्षता शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः घटागोष्ठ्यौ व्या
ख्यातौ प्रेक्षणकं नटादिदर्शनं समाजः पानगोष्ठी समस्याक्रीडा संभूयक्रीडा अव्यंगमहीनं प्राणो
बलं च अमत्यचौ ब्राह्मणोर्थो लभ्यते दोषो व्यवायक्रमः मैत्रः करुणावान् । प्रणयित्वं उपदेशेन तासां
मधुदानाचारे कुस्थापनं नाल । नं तासां शरीरस्थितिनैकल्यमेव रक्षणं अनवशंकी निःशंकमारंभ
वान् । नायकगुणा इति गुणोद्धारे गुणाभिधानमत्र प्रकरणायत्तत्वात् गम्यगुणा इति वक्ष्य
व्ये नायकग्रहणं मामान्यसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तत्र हनोक्तं गुणावत्त्वं तररतिनयास्याता भवत्से
रूप एव नायको गुणांतरयोगात् । कन्यापुनर्भूपरदारवेश्यापेक्षया यथाक्रमं वरो जारः स्निग्धो
ममस्खेति संज्ञांतरं लभते । नायिकायाः पुनरिति रूपं वर्णसंस्थानं यत्र शोभनं लक्षणं सा

टी 114

भाग्यसूचकं माधुर्यं प्रियवाक्यत्वं योगः स यस्यास्त योगिनीति मेषु नायकसंबंधिषु रक्तानतया
र्थेषु तदीयेषु प्रीतिसंयोगशीलेति। प्रीतियहणं वास्तसंयोगनिवृत्त्यर्थं रतिसंभोगशीलेत्यर्थः। स्थि
रमतिः कर्तव्यमिति निश्चित्यार्थान्करोति। एकजातीयेति एकप्रकारेण मायाविनी विशेषार्थि
नी न यत्र कचन वस्तुनि रमते ऽस्रकदर्थवृत्तिः आत्मवृत्त्यनुरोधेनार्थसंचयः तत्रापि न कदा
चिदित्याह। नित्यमिति। गोष्ठीकलाप्रियेति। गोष्ठ्यां क्रीडामात्रैककार्या नायिका यागृणा इति
योऽयं अत्रापि सर्वं वद्धेस्पायाइतिनोक्तम्॥ एतद्द्वयोरप्यसाधारणतामाह। नायिका पुनर्बु
द्धिशीलेति। बुद्धिः प्रज्ञा शीलं स्वभावता। आचारो देशे काले चेदं प्रयुज्यत इति नागरकतावृ
त्तानुगमनं दैन्यं यांच्ञा अतिहासो नित्यप्रहसनतायैष्टन्यं परस्परसंभेदनं परिवादः परदोषोद्धा
हरणं चापल्यमधैर्यं वर्जनं त्यागस्तेन गुणा एवोक्ताः दैन्यादयः सर्वोभिभाषिनायावदेवपरो।

न संभाषते। कामसूत्रकौशलं ज्ञानं। अत्र न गुणिद्वारे गुणाभिधानं साधारणादन्यतरत्वादस्य
लिंगनिदर्शनेन हि गुणाभिधाने साधारणानां विपर्यये दोषादौ कुलेयत्वादसो वैरूप्याद योदौर्
ध्याद यश्च तद्योगान्नायकोप्यनायकः स्यात् कथ्यते। सत्स्वपि गुणेषु दोषांतरयोगादगम्या इति अगम्य
विंतामाह। रूपीति रूपोराजयक्ष्मा रोगशब्द सामान्यवाच्यपि लोकप्रसिद्ध्या कुष्ठवाची द्वयोर
पि संक्रामित्वात्। कृमिशकृदिति पुरीषमक्षिके तिप्रसिद्धा साहि यस्मिन्नवलेपरी वंतुं चतितत्र
कृमिर्भवति तद्द्वयं तु कसंसर्गो याहि गर्भमाधत्ते सा स्त्री जरांधत्ते। वायस्यास्यो दुर्गंध मुखः यद्वा
काकः सुश्वास्त्र चौनु रतं निक्षिपते एवं निर्विचारं स्त्रीः कामयते स नासामनभिगमनीयः सा तृप्ति
य कलत्र इति। तस्याः मित्राणां सक्तेः नापश्येदः परुषवाकत्यसमस्त्वात् कदर्योपत्र्या त्यागं स्प
त्यास्वपीत्यार्थसे च कः निर्घृणो निर्दयः उभावप्यदातारौ। अकार्यकरोर्च मूलकर्मका भीगां दैव्योर

टी

प्यर्थ्यहार्यः यः हैहैयेर प्यर्थो लोभात्संधत्ते स लुब्धः कथं ददाति यैः कारणैरभिगमनं तत्र चिंतामाह
एगद इति। कश्चित्स्वाभाविक उत्पन्नः। भयं व्यापादनभयं। अर्थोभ्रंशादिलाभः संघर्षः स्पर्धा यथादेवता
पात्रनंगसेनयेतितत्तोहि समालभ्य स्पर्द्धया मूलदेवः कामितः वैरं निर्यातयंती कश्चिदभिगच्छति॥

115

त्रिनास इति विदग्धोयमिति श्रयनेत्तत्किं तथैवेति परुत्र्यश्रयः यमाश्रित्य कार्यं साधयति खेदः परि
श्रमः संप्रयोगोहि जीविकातत्र चारुन खेदा सहस्य कश्चित्। कश्चित्स्वरस्नाविमर्दनं सहते धर्मोऽकिं
चनविद इाह्मणाभिगमनात् यशः कस्यांचिन्निधौ कामसत्रप्रदानात्। अनुकंपात्र कामयमा
नायां त्वयि भिक्षुयेह मित्येवं वादि निर्दया भवति सुहृच्छक्तं मम प्रीतकः समायात स्तेन सहाय
शायितव्यमिति। हीर्येगुरुस्थानीयः स लज्जयाभिगम्यते प्रियसादृश्यं मत्प्रियस्यायं सदृश इति
धन्यते इति। पुण्यवान यं यत्तोधनवान् रूपवांश्च। रागायनयः श्रुकधातोरुड्डिनःसकंचिदभिग

स्योपनयनं साजात्संसजातिरयमिति। विपत्तिपन्नायाः कुलयोषितोभिगमनकारणमेतत्। साहवे
श्यं सह वेशकोपमिति। आयतिः प्रभावः प्रभवंतमधिगम्य अचाह शास्त्रकारः परिगणनमेतत्। प्रदर्श
नं वा। तत्र परिगणनं चिकित्सामैत्रीशोकापनयः कल्याणयशस्वेवमादीनामपि संभवात्। प्रदर्शने
चार्थोऽनर्थप्रतीघातः प्रीतिरिति तावदुक्तं सर्वेषामत्रैवांतर्भावः संघर्षजिज्ञासापरत्वेद धर्मेय
शः सुहृद्वाक्यरागापनयाअर्थेनयवैरमनुकंपा अनर्थप्रतीघाते शेषाः प्रीतोहिरपिप्रीत्यंशमेव
स्पृशातिअर्थेत्त्विति। अर्थेप्रीत्योर्यथास्वविषयेषु पृथगवस्थरूपस्थिते प्रीतिविषयं तत्का अर्थविष
यमधिगच्छेदित्यर्थः गुरुलाघवमर्थेवस्थितिः। इति सत्तायनम्याणम्यगमनकारणचिंतापंचाशत्तमं
प्रकरणम् ५०। एवं सहायं निरूप्य गम्यमभिमुखीकुर्यादिति गम्योपावर्तनमुच्यते। उपेति स्वयमु
पावर्तितेन नायकेन प्रार्थितानस्तहस्तागच्छेत्स्युलभावमानत्वात् पुनः पुनरुपमंत्रिता गच्छेदिति भा

टी वजित्वा स्वार्थमिति वेश्याभिकोविदूषकः तस्य गम्यस्य भक्त्यानुसेवापरान् प्राणैरध्यात्मनियुंजीत।
पीठमर्दादिशब्दाद्विटमालाकारगांधिकशौंडिकादयः सहायाः॥ भावोभिशयस्तस्मिन्ननेकप्रका
116 रेपिशाधान्या कौंचादिभावेष्वेव येनायं वेत्ति जिज्ञासनं मिति। नायकस्येति। गम्यसंज्ञकस्य शुचिसमु
दाचारान्नृशौचं भावं तद्विपरीतमशौचं यतः कश्चित्स्वयं ममोपरि कष्टं प्रयुंक्ते प्रयोजयति नो भयं चेति।
रागः संयोगेच्छा तद्विपरीतमपरागं शक्तानां वत्समारणलक्षणान्तद्विपरीतमशक्तानां दानं दानत्वं। वि
टोहि जीर्णानागरक इत्जनः तेन सर्वं शक्तिर्हि तेन प्रीतिं योजयेत्। योजितानां विधिमाह लावकेति। ला
वकादीनां कुक्कुटादिप्रलापनं प्रेक्षणकं नटादिदर्शनं कलागीतादिकाः उदवसितं गृहं। तां वेति
नायिकां वा तस्योदवसितं तद्व्ययेतियत्त्रीतिं जनयति तस्मै हि तत्वात्कौतुकं चाद्दृष्टत्वे त्वान् द्रव्यजा
तं स्वयमित्यनुरागख्यापनार्थेनान्येन असाधारणेति। भवत एव वेदमुपभोगार्थं नान्यस्येति उत्कार्प्रीति।

दायं यस्कंदीयते यत्र चेति काव्यगोष्ठ्यां कलागोष्ठ्यां वाउपचारैः स्वकृतां तूलादिभिः प्रस्वबच्छेदना
र्थं विधिमाह । गतेचेति । सपरिहासेति सक्रीड प्रकरणलापाहिप्रीतिं वर्द्धयति सोपायनामभिज्ञाना
र्थं स्वसद्वैकनिकया प्रेषयेत् तत्राप्यभीक्ष्णमंतरा ८ नायकस्य वेशो माभूदिति । सपीठमर्दाया
श्चेति । पीठमर्दो हि मंत्रीसंप्रयोगस्य घटयिता कारणापदेशेन गमनं सहसागमने हि हेयास्या
त् । उक्तमनुक्तं श्लोकेराह तांबूलानीति संस्कृतमिति सर्वत्र योज्यं कलीगोष्ठीश्चेति शब्दा ।
त्कालगोष्ठीच । १इ व्याणीति । प्रीतिकौतुकजनकानियरिवर्त्तनमुत्तरीयांशुकानां अंगुलीनां
तत्रापि विघ्नणायेसति । अमुत्पन्नप्रणयादानंपरिवर्त्तनं वकपटं ज्ञायते आकूतमभिप्रायं प्रयो ।
जयेत् प्रकाशयेत् ॥ ४ ॥ यस्तु कथंचिदागत्यागत्यगच्छति यत्र योज्यमानं लाघवं जनयति तत्र
कथं योजयेदित्याह । प्रीतिदायैरिति । प्रीत्यर्थं यानि दीयंते उपन्यासैः पीठमर्दादिकृतैः अत्रैव किं

टी. नमुष्यतरन्ति।कैवल्लैः शुद्धैः येसंप्रयोगमेवसूत्रयंति संस्पृष्टासंप्रयुक्तातत्तः परमित्यनंतरप्रक
रणानुसंधानंस्तनिगम्योपावर्तनेनमेकपंचाशत्तमं प्रकरणं ५१ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्र
117 त्रटीकायांजयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेनयशो
धरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायांवैशिकेषष्ठेधिकरणेप्रथमोध्यायः १ आदितएकोनत्रिंशः २९
उक्तमपिसंबंधस्यशीकुर्वन्नाह।संप्रयुक्तेति एकचारिणी एतत्समनुतिष्ठेत्तयथैकचारिणीस्या
त्।तथाचोक्तं प्राक्वेश्याचाप्येकचारिणी चेति।यदातुनैकचारिणीतदाकांतानुवृत्तमुच्यते
संप्रयुक्तस्यगम्यस्यकांतत्वात्तच्चसंक्षेपेणविस्तरेणच।तत्रसंक्षेपंसूत्रयति तत्तदीनामाह रं
जयेदितिसक्तमिवात्मानं प्रकाशयेदित्यर्थः।विस्तारत्वमपिप्रथमं परतंत्रास्यात्।व्याधिंवा
त्मनः प्रकाशयेत।माभूत्कार्यहानिरित्याह मातरीति आपत्तास्यात्स्ववचनमतिक्रमेदित्य

र्थः मातृकायां स्तनकमानरि। साध्विति। सत्याकृतकावा। नातिक्षीयते नातिस्निह्यते। अयमप्यु
द्देशः यदि क्षीयेत कार्यमेव हन्यादित्यक्षीयमाणाया व्यापारमाह। श्रमश्च उहितरमानयेदितिग
म्यमभिसृत्य कार्यवशात्क्रमात्तरं नयेदित्यर्थः। तत्रत्विति। तस्मिन्नामने सति नायिकायाः काल
विशुध्यर्थमाह। संततमिति। अरतिरसुखं रम्येपि स्यात्। निर्वेदो निर्विलासता। व्रीडाकर्षं मयाद्र
ष्टव्यमिति। भयं किमपि क्षतिर्विधास्यतीति। नत्वेवेति। कामसमरत्यादयः स्वर्नपुराक्तामतिक्रमो
दित्यर्थः॥ व्याधिं चेति किं विशिष्टमित्याह हायकमिति। अनन्यं ख्यापयेत्। स्तनको स्नायते अनिमि
त्तमाकस्मिकं अनिंद्यमजुगुप्सितं निंदितेष्वनभिगमनीया स्यात्। अचक्षुरितींद्रियोपरोगलक्ष
णार्थं च चतुर्ग्रहणं अनित्यमस्याप्येनं शिरोर्त्तिमुदरशूलं च। अस्मिन् ख्यापिते किं फलमित्याह। स
तीति। कारणे कारणांतराभिगमने तदयदेशं व्यपदेशं। अनभिगमने च व्याधिपीडाख्यापनार्थं वि

टी धिमाह। निर्माल्यस्य तु नायिका चेटिकां प्रेषयेदिति तांबूलस्य निर्माल्यस्य चेति लतेरत्तस्याध्याहार्यं
नायिकेत्यक्तेन माता चेटिकां प्रेषयेत् अनेनाभिसृष्टस्याः स्वामीत्वकातां तांबूलस्योपयुक्तस्य वाल
॥४॥ तेरत्नं च परोक्षे प्रत्यक्षे वेति। व्यवाये मेषु नेनायकसंबंधिनि तदुपचारे त्वस्मेषु नोपचारेऽद्भुत
रकतां कलादिभिर्विस्मयो नत्वभूतपूर्वं सर्वमेतदिति। चतुःषष्ट्यां पांचालिकां शिल्पत्वेन तद्विज्ञाय
कर्त्तव्यं शिक्षयमामिति। योगानिति चातुःषष्टिकानां तेनोपदिष्टानां मामाभीक्ष्ण्येनानुयोगः
पश्चात्तस्मिन्नेव नायके पुनः पुनर्योज्य इत्यर्थः। येन चैव गच्छेदस्मात्तु स्वार्थमेवास्यायत्न इति।
तत्साम्यादिति। तथा तस्य तु रक्तं तथैव तेवर्त्तत इत्यर्थः। मनोरथेति। रहसीत्यनुवर्त्तते। ममम
नोरथाराधमासन्। कदाचित्या सह दीर्घरजन्यामपरिहासः संप्रयोगः स्यात्। गुह्यानामिति
कक्षोरुजघनानां यद्गुह्यं तं वै ऊर्ध्वं किंचिज्जस्यप्रच्छादनं स्तुतुं न ददातीत्यर्थः। मा भूद्वैराग्यमस्ये

ति। शयने परावृत्तस्यानुपेक्षणं स्नेहख्यापनार्थमभिमुखं स्वपेदित्यर्थः। आनुलोम्यं गुह्यस्पर्शने
कृत्वा वरांगं च स्पृशंतं न वारयेत् मा भूत्संप्रयोगेच्छाविघात इति। मुखमस्य चुंबनमालिंगनं च येन स्ने
हात्स्वयमपि मनाक् न ददातीति जानीयात्॥ प्रत्युरुणव बहिर्गतं वृत्तमाह। प्रेक्षणमिति। अन्यवि
त्तं पश्येत्। किमयमुत्कंठयोद्वेगाद्वान्यमनस्क इति राजमार्गे वर्त्तमानस्य प्रेक्षणं तथापि प्रासादस्या
याः कर्त्तव्यं यं पश्यति तत्र वैयर्थं यं पश्यति तत्रेति प्रेक्षणे विदितायां नायकस्य समपश्यतीति व्रीडिता लज्जास्या
त्। सैव शाठ्यनाशरस्फच्यनेतद्धेतुत्वादस्याः। यदि व्रीडां दर्शयेत्कृतकस्नेहोऽस्याः यन्मामसकृत्स
श्यतीति शायं संभाषेत। तद्वेष्यत्वादिना आनुलोम्यं ख्यापितं भवति। तदिष्येरति। यद्यसावसंप्रयो
गशीलस्तदा रम्ये प्रदेशे अनयानुवृत्तिः कार्या। येनतद्व्रतस्य संप्रयोगेच्छा भवति। स्त्रीषु जितासा अन्या
सु स्त्रीषु किमस्य स्नेहो न्विनवेति चरणप्रणिधानेन जितामा कार्या। किमेवं स्यादित्याह। संप्रयोगेच्छा

टी भवतिकोपस्यदीर्घःयदितत्रस्नेहःईर्ष्यातदाकोपःस्नेहख्यापनार्थंकार्यःसचादीर्घःकदाचिद्विरागः
स्यात्।स्वकृतेऽपीत्येतदपिईर्ष्याख्यापनार्थंस्नेहनिर्वंधनस्यचनंचअनुरागस्येतिज्ञानरागात्किकाम
117 यस्तमामितिनवाच्यंलज्जापरिहारार्थंकामातुरातिचेदित्याह।आकारतइतिनत्राप्यपरिज्ञाने
मदस्वप्नादिषुनिर्वचंकृतकमुमायदागत्यव्याधिमपदिशेत्असंभोगानैवव्याधितास्मीति
श्लाघ्यानामिति।श्लाघनीयानामितिदेवकुलतडागादीनांधर्मयशोर्थानांनिर्वचनंसाधुकृतमि
ति।नास्मिन्निति।नायकेऽस्पर्धः।वाक्यार्थग्रहणंअवधीरणोऽवज्ञासंभाव्येतेस्पर्धः।नकेवलमर्थग्र
हणंकिंतुप्रशंसाकर्तव्यास्तुभाविनस्तुक्तंकोनामजानात्येवमधाभितुमितिविषयेभाषणंशब्द
स्पर्शादिश्लक्ष्णैःकर्तव्याकस्मिन्विषयेऽभिरुचिरितिज्ञापनार्थंतथैवानुतिष्ठेत्।वाक्यस्योत्तरेण
योजनेबुद्धिवैदग्ध्यख्यापनार्थं।तत्रापियदिभक्तिमान्स्यात्यदिस्नेहवान्स्यजातस्नेहस्यव

चने प्रत्कनावधीर्यमाणं वैलक्षण्यं स्यात्। कथास्वनुवृत्तिः तेन कथ्यमानास्वनुवर्त्तनं तन्मुखालो
कनहुंकाराभ्यामन्यथात्र वर्त्तेति मन्येत। अन्यत्रेति। सपत्न्याः सपत्नीकथायां चनानुवृत्तिः ईर्ष्याको
पस्थापनार्थं॥ निःश्वासे दीर्घनिःश्वसिते स्खलिते धैर्ये विस्मरणे आर्त्तिश्वाशंसीतमात्मसीडेति नेषा
मनिष्टसूचकत्वात्। स्नुतं छिक्कानुदादिषु जीवेत्यक्तिः स्नेहसूचिका। दौर्मनस्येति नायकसंबं
धानिष्टश्रवणात् दौर्मनस्ये जाते तत्कारणं पृच्छेत् चिरानुबंधो मे व्याधिः शत्रुर्वा धनेश्वरतिग्रणतः
परस्याकीर्त्तनं अन्यथान्यासक्तेति जानीयात्। सामान्यदोषस्येति। नायके न तुल्यदोषस्यान्यस्य
न निंदा। मा भूदेतद्वारेण मां जुगुप्सत इति। यावदेव जानात्यनयापराद्धमिति तावदेव प्रतिविधा
नार्थं स्वेदाभ्यंगोपवासादिभिः शरीरपीडा दर्शयितव्या। तथ्यसंगे नायकस्य दुत्त्वभावादिना शो व्याधौ वा
न्वरादावुत्सन्ने अलंकारग्रहणं। नभुक्ता चेति। कथमपायस्य पतितमेतदिति विलापाः कार्याः। तथैतद्दु

टी रवेनाहं दुःखेयमिति स्वचितं भवति नेनेति नायकेन सहदेशमोक्षं स्वदेशत्यागं तमेव।
रोचयेत् । मातामे विषमशीला अबलापि मां देशांतरं नयेमि । येन स्यातंत्र्यं स्यादिति राज
120 निनिः क्रयं चायद्विराजप्रति वद्धा तदानीरक्तः सकाशान्मां क्रीणाहीति रोचयेत् अन्य
थापलापितां मानापयेत् । नदवामाविति । यः प्रायशो न घटते तस्यावाप्तौ स्वयं समर्थ।
न मानुषः येन त्वं घटितोऽन्यथा नियतं विनश्यामीति ब्रूयात् । अर्थाधिगमे इति तस्यार्थ
लाभेऽभिप्रेत सिद्धौ शरीरोपचये वा व्याध्युपगमात् सर्वमिति । न तदानीमेव संभावेस
र्थलाभादिनिमित्तं आश्रमहरिकायादे व्यामयोपयाचितकं कृतं तेन च संपन्नाः मनोर
थाः सांप्रतं तस्यैव वलिकर्म हर्तव्यमिति । नित्यमिति । यत्तु नित्यमलंकारयोगिनीत्यादि
त्यक्तं तद्रूपावर्त्तनकाले द्रष्टव्यं । परिमितरतिवद्गुभकुले प्रायशो वेश्यानां दोषवत्त्वात् ।

तत्रापि स्निग्धं नरूक्षं ज्वरकारित्वाद्रूक्षस्य । गीते चेति । ग्लान्यामिति करं नायकसंबंधिनं
स्वहस्ते न गृहीत्वास्या पयेदित्यर्थः तत्सुखमिति हस्तसुखं । उत्संगेति । गमनं वियोग इति ग
हं देवतां वा द्रष्टुं गच्छति स्वयमनुगच्छेत तस्यास्त्राधिनाति रुतुमत्यहमन्यत्र त्वयानश
यितव्यमिति ।। नाधिक्यमिति एतस्मान्ममप्रतिःशाप्सभवतीडमिति । तद्रूपा । गृहीतव्रता
स्यात् । विवाद इति कस्मिंश्चिद्वस्तुनि केनचिद्विप्रतिपन्नो तेनाप्यशक्यमिति । सत्त्वस्थेत्यमेवे
ति कथयेदित्यर्थः स्वामिनो द्रव्यं नायसंबंधि । आस्यापनपालनाभ्यां अविशेषेण पश्येत्
निर्माल्यमिति । स्वकीयं माल्यादि ममदेयमिति । उच्छिष्टेति यश्चपनिमंत्रितो नमांनयस्ति भुक्त
शेषमवश्यं प्रेषयितव्यमिति कुलशीलेति । उदितोदितं कुलमस्य नानुदितमनुदितं वेजि
शोभनं शीलं न विषममिति । प्रकृष्टमाल्ये रव्यादि शिल्पं नाप्रकृष्टमिति । विसृष्टा स्वजातिर्नसं

टी कीर्त्तेति निर्मलतास्यात्वीक्षिक्यादिविद्यानद्दुर्दहानेति। कनकपिंजरोस्यवर्णेनपांडुरितित्वा
येनोपार्जितंवित्तंनान्यायेनेति। इज्योस्यदेशेनाइज्यइति गुणावंतस्यमित्रवालिनदोषवं
121 ति शोभनागुणानत्वशोभनाः। प्रथमंवयोनदिनीयंनतृतीयमिति मधुरंवचोनामधुरं
चेतिश्लनास्तुतिःकर्त्तव्या अभिन्नस्यगीतादौप्रेरणं अनभिन्नस्योपमानोमामुपहस
तीत्याशंकते। अभिन्नस्तुमहितत्त्वानंश्लाघतरतिमन्यते भयेति इदमासक्तिख्यापना
र्थं। और्ध्वदेहिकेष्विति। वर्त्तमानलोकादन्यलोकेपियोदेहासजन्मांतरेस्यात् अयमेव
मेप्रियःस्यादितिवचनमुदाहार्यं। नियतमपिवशीकरणमलीकतयाप्रयुंक्तेयेनतव
धेयास्मीत्याशंकाकार्या। तदभिगमरति। नायकमनुगच्छंतीकिंमांधारयसीतिमात्रास
हनित्यंकृतकलहोनुरागप्रकटनार्थःबलात्कारेणचेति। अन्यवनग्यकार्येविरूपानीये।

तमात्रानदानत्समर्हंग्रहौत्काश्चारस्यादयः संभवंत्येव किंत्वेतदधिकं विशापशानमिति श्रा
पानमत्फहेतुंकामयेद्वाचैवनतुक्रियया॥ प्रत्यायनंच प्रत्तोधिमिरिति। पानुरेवास्यादोषो
नत्वस्याइति। स्वयंवेति कुत्सितावेश्यानांजीविकायत्त्विर्थंसत्यज्यार्थेत स्यामातरो न्ये
नयोजयंतिइति। नत्वेवार्थैइतिकामंतदभिगमने विवादः स्यात। नायकेनतु यद्येवंनत्सा
धयंत्याजननन्यानविवादस्तदर्थत्वात। प्रयासस्यविनाशमात्रंनकिंचिद्धेष्टेनेति अस्तोभो
कुमपियदाहमातानकुर्यात्कार्येषु मैवव्यापारयितव्येत्यर्थः प्रवासइतिनायकस्यका
र्यवशात् शापदानं प्रापयंदानं। मज्जीवितेनशपयितो प्रियदिशीश्रंनागछसीतिपरोक्षे ह
त्तमाह प्रोषितइतिमजानियमः शरीरासंस्कृतिः परोक्षे विफलत्वमिति चेन्न तदीयजनस
मक्षेसफलत्वात्। प्रवासचर्यायामुक्तमपिचैतनत्त्रापशः कुलयोषितः तदिदंतुवेश्यायारवे

टी

ति।प्रतिषेधोऽधारणं मेरा क्लेशं खल्वादित्वये संप्रोषितस्य मंगलत्वापेक्षया तावन्मात्रेधार्यमित्य
र्थः स्मरणमति नानांनायके न सहोपभुक्तानां ईदृशि कावि प्रोषिकास्तासां दृष्टेगमनमित्यर्थोत
उपश्रुतिर्निशीथे शुभाशुभपरिज्ञानार्थं प्रथमवाक्यग्रहणं।तेन तस्य रथ्याचत्वरे शुगमनं।

122

मिति।नक्षत्रादिभिः स्ट हरणमिति।पुरएवं तएते यन्नायके नहस्पंते।ग्रहमपुएयायन्मां
नेकतरइतिदृष्टः स्वप्नेति।सद्भूतं शुभस्य संदृष्टाप्रसूषेतन्न नसमर्कं प्रकाश्यग्रास्तांना
वदन्येतेनमहसमागम एव ममास्त्विति वचनमुदाहतं व्यं।दृष्टापि स्तृतकमदृष्टं स्वप्न
प्रकाशयेत्।यदि देशांतरस्यस्यनायकस्याभिप्रेतसिद्धिस्तेस्तेरुपलब्धा स्यात् उद्वेगोऽ
निष्टइति।अशुभस्य चके स्वप्नदर्शनेसत्यद्वेगः तस्य किमप्यनिष्टमस्तीति शांतिकर्म स्त्री
स्तरणानाहूयकार्यं आगते प्रसह्य रूपं मामाह।कामेतिवत्वत्सादागतइति कामश्रुजनंदेव

वतीपद्मारागं चतज्ञानसमस्तं प्रतिपन्नानां कारणं निष्पादनम्॥ स्त्रीपात्रस्येति रत्नबुध्या
स्वजनाघट्टनरीयमाक्षिप्य गृह्य नेतन्न्स्त्रीपात्रं तस्य सखीभिराहरणं। वायसेति। व त्वमेसमाग
ते पिंडं नेदास्यामिति प्रतिज्ञानं गृहीरोपितनायकेन सहयः प्रथमः समागमः तदनंतरमेतत्का
मसूत्रादिकमनुरूपं प्रत्यक्षे परोक्षे च इत्तमाह। सक्रमस्येति अनुमरणं ह्यात्तस्यां तेनम
रात्रीविनव त्वं यः कर्तुं शक्नोति निराशं कोन कुतश्चिदाशंके नेतस्यां भावनेमानो निरपेक्षो थ श्रुत्वा स्यात
मितिसक्रोध या गृह्यमाणोऽपि तद्विति शुल्कं दत्तं निदर्शनार्थं दनकशासनादिति दत्तकशारद्वारलोकतर
वं संभाषयति
नान्यः कं पुनः तिपराराधनकुशलता ह्रीलयेदागमयेत। गम्यस्यापुरुवर्जमानस्य वेश्यास्वरूपप्रतिपत्त्य
सक्रूरत्वाहता र्थमाह। स्तब्धत्वादिति। स्त्रीणामिति वेश्याशब्दत्वादिति चेतोधर्मेरागातीन्द्रियत्वाद्वेश्याशब्दवाच्या
हविस्रष्भाव नां वैरिव्यालरूपाः कामसूत्रस्य लक्षणं स्वरूपं दुर्लीनं किमिदं स्यानाविकं वा कूपिम मिति दुः
रति सर्वोल्लनाविश्रम्भः समानरतिलब्धवत्स्य एतोषि इतो चवप्रोजनकाशानापि कायायत्कां येतदुदीरितमा ७

टी त्वेन ज्ञायते कथमित्याह । स्तनस्थलादिति चेतो धर्मैरगणनीद्रियत्वात् क्रियया ज्ञानमिति चेदाह ग्र
न्तिलोभादिति । लुब्धा हि स्वाना विकर्मिवत्स्वरूपयंति यस्मान्न ज्ञायं नरति कामयमानस्तु हि विश्वसे
123 ति पुमांसः ततस्तेषां स्वभावत एव रागाच्चरणासंभवात्त्वानमेव प्राडुर्भवति । न ज्ञानेन ज्ञा
विते रपि लक्षणपरिज्ञानाभियुक्तै रपि दुर्ज्ञेयं किमिदं स्वाभाविकं कृत्रिमं वेति नदेवं कृतकं
च कामलक्षणं दर्शयन्नाह । कामयंत इति । अकृतकं कामयंतेन तदपि न स्थिरमित्याह । कृतक
केलीव मारिहरज्यंते । कृतककेलिवशाद्रंजयंति । तदपि न स्थिरमित्याह त्यजंतीति । किमर्थमि
त्याह । कथं यं त्योपीति सर्वोर्थोनाटकं त्योपीत्यर्थः । अलक्ष्मकवल्लिः पीडितः सारत्वाज्ज्ञायं ते नैव
किंरूपा रतियोषितो वेश्यापारस्पर्धः तस्मानामुना सक्तिं कुर्यात्केवलं मावदर्थप्रतिपद्येरानेने ।
त्युपदेशः इति कान्तानुवृत्ते द्विपंचाशत्तमं प्रकरणं ५२ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीका

मसृत्वरीकायां जपमंगलाभिधायो विदग्धांगनाविरहकातरेण गद्गदस्वेदपादानिधानेन यशोध
रेरोकत्वलनसत्रेनाध्यायांवैशिकेष ऐधिक रत्नेद्विनीयोध्यायः २ आदितस्तेषांशः ॥ २० ॥ एवमनुव
र्तितात्क्रांताद्दिनमाददीतनत्वनानुपायेनसाधयेदित्युक्तं इदानीमर्थागमोपायाउच्यंते तत्त्वादा
नेद्विविधं स्वाभाविकमितरच्च यथाह। सत्कारादिति उक्तलक्षणात्स्वाभाविकं नपत्रमपेक्षते स
त्कस्यार्थेषु निरपेक्षत्वात् उपायतस्त्वपयवसत्कारान्न वर्तितत्वापत्ति कं तत्र स्वाभाविकं द्विविधं ल
भमाना संकल्पसमाधिकं वेति। संकल्पादिति संकल्प एतावद्व्ययदियमिति संकल्पितात्प्रय
दधिकं तत्र नोपायान्प्र- युंजीत सुलभत्वात्। तेनासंकल्पिते संकल्पिते च प्रयोगः॥ विदितमथी
तिमाध्याविकत्वेन समधिकत्वेनाचापरिद्धिनागमप्रसुपायैः परीक्षंतमुपसंहितं द्विगुणं दास्यती
[illegible] यो गो [illegible] नाथैनाथपरतासायनेतान् पापानाह। अलंकारेति।

१२४

टी भक्ष्यं लड्डुकादि भोज्यं अन्नादि कृतमकृतं वा पेयं स्वराद्दि वस्त्रं चतुर्विधं त्ववेष्फलं लमिरो
मसं गंधः कुंकुमादिः माल्यं ग्रथितकुसुमादिः आदिशब्दात् तांबूलफलस्रग्पात्रभांडोप
124 स्करादि तत् उद्धार्यमिति संबंधः व्यवहारे धिति विक्रेतृद्रव्यं वस्थितं कालिकमिति कालेन दे
यं उद्धार्यमादाविति अर्थः अथ प्रतिनयनेनेति अस्य प्रतिदानेन तु द्रव्यस्यैव प्रतिनयेन
तत्सममर्घमिति नायकसमर्पणोर्थः स्वयमेव रोचितेमदीयमिति तत्प्रशंसनरतिं ददाति
ब्रूतेति। आगामिष्यन्मां मम ब्रूतं तत्वानेन प्रयोजनमिति। तद्दर्शे मया हृष्टो रोपितः तत्र
तिष्ठेति। आत्मारामं मया आरंभः कार्यः कर्तास्य वा कर्तव्ये धादिकं कार्यमिति। देवकुलमु
त्यायं उत्थापितस्य वा प्रतिष्ठेति तडागं पुष्करिण्यादिकं खातयित खातं वा खानयितस्य वा प्रति
ष्ठेति। उत्सवः परिश्रमो भविता वानेन प्रयोजनमिति। तिष्ठो यो समागतः तस्य प्रीत्यात्र ग्रंथं

किंचिद्देयमितितथ्यपदेशः तदभिगमनमिति।नायिकाभिगमननिमित्तंयस्यरक्षिभिर्दंडपा
शिकैःसहायैःकृतसंवित्कैःचोरैर्वाकृतसंवित्कैरलंकारमोक्षःकार्यःयेनेयमदृष्टवन्मूलमा
गच्छंतीष्टुःस्विनेतिज्ञात्वा अन्यमलंकारंगच्छति।दाहादितिप्रमादाद्गृहमितिअग्नेचदग्धमितिनादाः
प्रकाश्यः नतुस्वयमादीप्यो ऽनेकप्रकारमुपघातेदोषात्कुड्यच्छेदादिति चौरैःसंधिखातादपहृतमि
तिनाशःचोरव्यंजनैर्वाकुड्यच्छेदान्नाशःप्रमादादितिममामत्तुःवप्रिमादा।।तथेतियदाद्युव्यस्य
दाहादिनानाशःयाचितालंकारणांकार्यवशादन्यतोमार्गितानांनायिकालंकारणांतेनस्था
पितानांदाहादिनाप्रकाशितेअवश्यमेवप्रयच्छतिस्वकीयंचनमर्गयतिप्रत्याधिभिरिति।प
रिचारिकारत्वायेनायकेनप्रतिलिहितातेव्ययस्यातिवदनंनायकस्याग्रतस्त्वामभिगंतुमस्याःस
रकतांबलादिभिरियान्व्ययउत्थितइतिनितदर्थमिति।नायकनिमित्तव्ययार्थमर्गयहरांतत्सम

८५

ही हमित्यर्थात्। ननन्वेति व्रतां किमिति रहाल्लानि कथं त्वया शोधयितव्यमित्यभिदधत्यामा
त्रासहतदुद्भवस्यनाधिकसंबंधिनः रुतेनात्मीयस्य विवादः कर्त्तव्यः किं तव वृत्तमहमेवा
125 त्मानं मयि विक्रीय शोधयिष्यामीति न तथाविधं हृद्याव स्पंदिदानीत्यर्थः सुहृत्कार्ये स्थितिना
यक मित्रोन्नत्वादित्वनभिगमनं कार्यमह्नय मानानयामि। नायकेन गण्यमानाया अपि।
करणमाह। अनभिहारहेतोरिति। अभिहारमुपायनं तन्नममनास्तीति तेभ्वरसर्वमाहतोर
ति सुहृद्भिरस्माकमपुष्कवेमहांतोभिहारः सर्वमुपनीतोरतिनायमस्य सर्वं स्वाविताः सु
र्यावदेव सुहृत्कार्यं न संभवति। सर्वथा चितं हि कार्यकालेऽपयच्छति यदि न दद्यात्। अवश्य
मेव तदानीमनभिगमनं। उचितानामिति। प्रत्यहं शरीरस्थित्यर्थं क्रियमाणानां विच्छेदः का
र्यः येनायमिदानीं शरीरस्थितिरप्यस्यान संभवतीति प्रयच्छतीति। नाथकार्थं चेति। नाय।

कार्यं चेति। नायकादर्थो यस्मिन्न् कार्ये शिल्पिषु निर्दिष्टमिति शेषः। अयमुल्लेखः शिल्पी कारण।
कं बहून्नगयते तच्च मम नाम्नि यदि त्वं प्रच्छसि कारयेयं नो चेदाम वितिकारयिष्यामि इति।
उपकारक्रियाइति। उपकारकरणं। कार्यहेतोरिति। इदं तत्कार्यं यदुपलुतौ वैद्यामेयजोपदे
शेन नायकं दापयंति। महामात्रश्चोपलुतो हवाद्दातु काममपि मित्राणामिति नायकसं
बंधिनामुपकर्त्तृशीलं येषां नान्येषां व्यसनेषु देवमानुषेषु अभ्युपपत्तिः साहाय्यं तानिहि।
व्यसनेष्वभ्युपपन्नानि नायकमभिधायोपकुर्वंति गृहकर्मच्छादनेष्टकादिकारयितव्यं स
ख्याः स्वस्याः पुत्रस्योत्संजनेयस्योत्सवनिकेति प्रतिपत्तिः क्रियाकालोपलक्षणं चैतत् अन्न
प्राशनचूडाकरणादि वाकरणीयं दोहदाभिलाषोस्मिन्न सख्या व्याधिर्वा अश्माकस्मिकः प्रति
कर्त्तव्यः मित्रस्य च तु मदीयस्यैव चादिमरणात् मम्मे हदुः खमुत्पन्नं तत्त्वं वर्गेनादयनेतव्या।

टी मितिरत्नेवंग्रहकर्मादिव्यपदेश्यमितिशब्दशेषः। अलंकारैकदेशविक्रियइतिस्त्रस्यालंका
रस्यएकदेशमालुप्तमन्नसमक्षंविक्रेयोयेनायंमदर्थेविक्रीणीतिरतिप्रयच्छति। नाधिकयाशी
126 लितस्येतिकल्पितालंकारस्यभांडोपस्कारस्यवाशीलितस्यवणिजःकृतसंकेतस्यनायकस्यस
मक्षंदर्शनंकर्त्तव्यंयेनायंनास्यस्याःकिमपियच्छतीतितमपिविक्रेतुमारब्धमितिप्रयच्छतिभां
डसंज्ञवेविशिष्टग्रहणमितिदत्तकस्त्वत्रस्पष्टार्थंसूत्रांतरमाह। प्रतिगणिकानामिति। भांड
स्यसादृश्यात्स्वेनभांडेनव्यतिकरेपरिवर्त्तितेसतिमाभूत्तुनरेवमितिप्रतिशिष्टस्यप्रमाण
संस्थानान्यांततोधिकस्यग्रहणंवणिजोहस्तात्तुक्रमेणनायकसमक्षंकुर्यात्येनायंक्री
त्वाप्रयच्छति। आपरास्त्रवेश्यानांसामान्यानांकार्यांतरत्नौज्ञन्योस्यभांडंयाचितकंभवतीति।
प्रतिगणिकायहणां। अविस्मरणमितिविस्मरणेहितवेदंमयोपहृतमिति। यदितेनाहिना

तदानीं किं कुर्यात्। अनुकीर्त्तनं च तत्समरूपं यथोपकृतमवचनमश्रुत्वीति पुनः प्रयच्छति। प्र
तिलिपिभिश्चारैः प्रतिगणिकानामात्मनातुल्यदानमभिहीनां लाभातिशयश्चावलं। नायकस
मरूपं भवदा वा माहिसमिच्छया लब्धमिदमधिकमित्यादि। तासु च प्रतिगणिकासु योला
भः तस्मादप्यधिकमिति योऽन्यां मतं वा नायकेन दत्तमभूतमदत्तं। ब्रीडितानामिति। लज्जि
तेव वर्त्तयेत् येनासोपि लज्जितः प्रयच्छेत्। पूर्वयोगिनामिति। पूर्वसंसृष्टानां विशीर्णानां ला
भातिशयेनाधिकेन लाभेन पुनः संधानेयतमानानां यत्नं कुर्वनामाविःकृतः प्रकटः प्र
तिबंधः कर्त्तव्यः तया सोऽस्त्वामप्यनुरक्तेति प्रयच्छति। तत्स्पर्द्धिनां चेति नायकस्पर्द्धिनोऽन्या
गयोगिनां निदर्शनं प्रणिधिभिः समागमव्यापनार्थमित्सपेयैः येनायं श्रुत्वाविनरेत्। एषा
मामहदिति प्रयच्छति। पुनरेष्यतीति पुनर्गृहमनेनागंतव्यमिति वा लेचप्रयुक्तेन यास्वितकं

टी कार्यं रदं मे देहीति। बालवद्बालज्ञां त्यक्तायाचितमित्यर्थः। एते यौगमोपायादेशकालावस्थापे
क्ष्याप्रयोक्तव्याः। इत्थं योगमोपायास्त्रिपंचाशत्तमं प्रकरणं ॥ ५३ ॥ सम्माहितादानमुपायैरुक्तं वि
127 रक्तेषु किं प्रतिपद्येतेति विरक्तप्रतिपत्तिरूच्यते तत्र विरक्तलक्षणमाह। विरक्तं चेति। निस्समवे
तिसर्वे चेष्टिकयानुवर्त्तमानं प्रकृतिविक्रियते इति स्वभावान्यथा तेनेत्यर्थः। अनेनेमितमन्यथाह
त्तिलक्षणं दर्शयति॥ मुखवर्णाश्च विघ्नादिस्ते वा। मुखरागादित्यर्थः कश्चिदेव मुखरागोऽभिरागं
सूचयति तेनेंगिताकाराभ्यां रक्तवद्विरक्तमपि विंद्यादिन्युक्तं। तामन्यथा वृत्तिमाह। अतिर
क्तं वा यथादीयमानाप्रतिलोमैः संबध्यते नाधिकायाविपक्षैः सह प्रीतिं करोति। व्यपदिश्य पा
न्यत्रस्नातव्यमिति अन्यत्करोति सत्कृते पिस्नानोपकरणोऽभुंक्ते। उचितमाछिनत्ति। प्र
त्यहं दीयमानं न ददाति प्रतिज्ञातं इदं मया देयमिति विस्मरति। स्नानेन प्रतिज्ञातमित्यन्य

यायोजयति। नत्विदमिति। स्वपक्षैरिति मित्रादिभिः सह मंत्रयाभावतेन वचसा माभाक्षीदिय
मिति। मित्रकार्यमपदिश्य मया यत्कर्त्तव्यमित्यन्यत्र शेते नायिकान्तरगृहे पूर्वसंसृष्टायास्त्वना
यिकायाः परिजनेन परिचारकेण सह मिथो रहसि कथयति। यत्सर्वेद्यत्नं वर्त्तमाननायिकागतं
वा। तस्मिन् विरक्त इति ज्ञाते अनुष्ठानमाह॥ आगवदोषादिति। यावतासौ न जानाति ज्ञातो ह
मनया विरक्त इति॥ अन्यथा प्रतिविधानानंतरचिंतयेत् तत्राप्यन्यापदेशेन यत्किंचिद्व्याजं
कृत्वेत्यर्थः। नानिच्छेति मारद्व्याशितस्माद्विना नायिकायाहस्तादि तिउत्तमर्णोऽस्ति नस्माद्वृतम
र्णोन्नायकार्थे म्रग्माकृत्य तं गृहीतवती सत्यया कृतसंकेतः प्रसह्याभिमृश्यातग्हलीयात्। विवद
मानेनेति मदीयमेतत्त्वं किं गृह्णासीति विवादं कुर्वता नायकेन चं सह धर्मस्थेषु गारूढ्वा कादे
शुद्धव्यवहारेऽहसमर्णः पदिनुन विवदेत् निष्ठं कार्ये। विरक्तप्रतिपत्तिश्चतुर्थः पंचाशं प्रकरणं ५५

टी विरा।क्तस्यस्वयमेवनिष्कामित्वात्‌ननिष्कासनंपनुसक्तत्वात्तस्यपंननिष्कसतितस्यनिष्कासनंक।
माउच्यंतेतत्रायंप्रथमः कामोयदस्याऽनुपासनं।यदाह।सक्तंतितिच्चल्पदत्तमपिबालीकेनापराधे
१२८ नत्ग्रनुपालयेत्।।तस्यसक्तत्वात्तद्दैवंबहुधाकृतोपकारोपिपराभिछतितदानिष्कासयेत्तद्दत्यर्थः
अ्ग्रसारंतुनिर्दुष्टंचअपवाहयेत्तनिष्कासयेत्यद्यपितदात्वेनापितथाभविष्यतिचेदाह।निःप्रति
पत्तिकमिति।।निरनुस्थानमित्यर्थःननुरतिफलत्वात्कथंनिष्काश्यमितिचेदाहअन्यस्माद्
भयोपपत्तेःअन्यमवष्टभ्येतिवर्तमानादन्यं पूर्वस्टष्टंविशिष्टंमन्यंचास्यचासत्वापवाहये
दितियोज्यं।अन्यथाविपक्षस्याभावात्‌।सत्यपुपयोगेव्रयोगेसक्तस्यानिष्कासनात्।।तेचनि
ष्कासनोपायाःप्रकाशोरहसिवास्थितस्यनत्रपूर्वमधिकृत्याह।नदमित्रमेवेति।।तस्यनायक
स्यपदनिष्टंतस्यसेवाकर्तव्यायेनायंप्रागेवेयंममकष्टंदानुवर्जिनीसप्रतिकारवादभक्तविर

ह्नेति व्यावर्त्तते। निंदितं गर्हितं तं त्वगछेदलोमव्यवमर्दनादि तस्यामर्दनादि तस्याभ्यासः पुनः
करणं तदयनः येनायं समाश्रुभं कोरुत इति जानाति श्रोष्ठनिर्भोगः तं दृष्टास्वमोहंच क्रो
डीकृत्य भयं निःकासयेत् पादेन भूमेरभिघातो भूमौ पादास्फालनं तद्भयेनित्यकुद्दनाख्या
पनार्थं अविज्ञातविषयस्य संकथेति यस्मिन्विषये नायकस्य परिज्ञानं नास्ति तस्मिन्नत
स्य संबंधिनी शोभना मिदं जानातीति संकथा कर्त्तव्या यथास्मालोकमध्ये वैलक्ष्यं भवति।
विज्ञाने स्वविस्मयो विरागख्यापनार्थं कुत्सा च। ऊः शिक्षितमस्या। दर्पविधानः शौर्यादिजने
दर्पस्थापनयनमन्यं प्रोत्साह्य येनायं विलक्षी भवति अधिकैः सहसंवासो येन तेभ्यो विभि
न्नं ढौकते। अनपेक्षणमिष्टानिष्टवस्तुष्ववज्ञाख्यापनार्थं समानदोषाणां निंदा यथायं त
द्वारेण मां कुत्सयतीति जानाति रहसि चावस्थानं संकथा वा॥ तत्र रतमधिकृत्याह। रतौ

टी पचारेष्विति। रतार्थं सरकतां शूलादिभिरुपचारेषु उद्वेगदस्य प्रतिग्रहणं। प्रतिग्रहणे वा सौम।
नस्यं। मुखस्यादानं मुखं चुंबितुं न देयं। जघनस्पर्शनं स्पृष्टं वा न देयं। नखदंतक्षतेभ्यस्त्रसनं ते।
129 भ्यो जुगुप्सा। जुगुप्सायाद्यर्थानामित्यपादानसंज्ञा॥ भुजमज्येति भुजो व्यत्यस्य स्वस्कंधयोर्नि
दध्यात्। ततो भुजमेकीकृत्य सत्रीवस्त्रवीत यान्यवधानं परिष्वंगस्य। स्तनघनगात्राणां कर्तव्या
नाकुंचनं दद्यादित्यर्थः। शक्तौ व्यत्यास्यपीत। यंत्रयोगे प्रतिषेधार्थं मूरू व्यत्यसेत्। निद्रापरत्वं
चात्मनः ख्यापयं। आनमुपलभ्येति कथंचिद् इंतुं प्रवृत्तः तत्रस्थां तं चोदयेत् प्रवर्तयितुं न पुरुषा
यितेन साहाय्यं दद्यात्। तत्र चोदितस्याशक्तौ हासः कर्तव्यः। पाद्यामभिहत्य यथा विरक्तो भ
वति। शक्तावनभिनंदनं वैराग्यख्यापनार्थं। दिवापीति। अस्ते व कश्चित्कामगर्दभो यः प्रतिप
द्धमपि दिवा मैथुनमाचरति। उक्तं तं संप्रयोगे छामुपलभ्य चेंगिताकाराभ्यां महाजनाभिग

मनंरतिगृहान्निर्गत्य तदिछाव्याघातार्थं संकथामधिकृत्याह। वाक्येष्विति। विरूपकमुक्तमिति
अनर्मरणीति क्रीडारहितेपि संकथने हासोऽकस्मात् कर्त्तव्यः येनायं विसैव क्रीडाक्रियया मामु
पहसतीति मन्यते। क्रीडाया अनुनायावदतितस्मिन्नायके हसति। तेनाभिधीयमानादन्यमन्य
मर्थमपदिश्य परिजनस्य कटाक्षेणं कर्त्तव्यं। नऽनेच समहासहस्तेन येनायं जानातिनास्मत्कृ।
था यां रमतइति। आह त्यचेति। तेनक्रियमाणां कथामपास्यान्याः कथाः कर्त्तव्याः तच्छलीकानां
नायकापराधानां व्यसनानां द्यूतादीनामपरिहार्याणामिति। यान्नुमयन्यपिपरिहर्त्तुमशक्या
नि तेषामनुकीर्त्तनं वैराग्यजननार्थं मर्मणां चानुकीर्त्तनं येष्वुक्तेषु दुःखमास्ते चेटिकोपक्षेप
णं। चेटिकामुपक्षिप्य सर्वमभिधापयेत्॥ आभिरुपायैर्निष्क्रमणायोग्यतामापादितस्योपा
यद्वयं पतः पुनर्नागच्छतीति यदाह। आगते चादर्शनमिति यावद्यावदागच्छति तावत्तावत्स्मानंन

२०

टी दर्शयेत्तपस्पतिर्निर्वेदयाच्ययाच्यवनं यत्न्यायाचितुमर्हतीति तयाचेत अंते चावसाने मोक्षः स्वयमेव
परित्यागः कर्त्तव्यः तस्योपायैः प्रायेणानिवारितत्वात्। परिग्रहकल्पेति। वेश्यायागम्यस्य यः परि
130 ग्रहः तस्य विधिरेतावानेव वा। दत्तकप्रोक्तेन मयाभिहितः। तेन हि ज्ञातिकानां नियोगात् संक्षे
पेणाभिधातुमीप्सितत्वात्॥ यत्तु तत्रैव कर्त्तव्यं विशीर्णप्रतिसंधानादिकमपि वाभ्यव्योक्तं
तदहं वक्ष्यामीति मन्यते यदि परिग्रहः कर्त्तव्योऽनेनाधिकरणेन कथ्यते कथं वैशिकमिस्फ
ष्टतरत्वाहापरीक्ष्येति। मह्रा यदगम्यागम्यगमनकीरणमिंतां ह्रत्वेस्य र्थः गम्यैः संयोगो गम्योपा
वर्तनेन संयुक्तस्यानुरंजनं। कांतानुरंजनेन सक्तादर्थस्य चादानं तदुपायैरतो मोक्षः स निष्का
सनक्रमैः एतत्सर्वं वेश्योचितं न कुलयोषिदुचितं तच्च वैश्यमिति संज्ञितं यदाह कात्यायनः।
ते यां वेश्याजनोचितमिति। संप्रयोजनमस्येति वैशिकं तस्य विषयस्य प्रयोजनमाह। राचमिति॥

कल्येनेति। विश्रब्धेन। नातिसंधीयते नातिबाध्यते करोत्युत्कलानिति। करोत्सनेकानित्यर्थः॥ इ
तिनिष्कासनक्रमाः पंचपंचाशं प्रकरणं ५५ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमं
गलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतसूत्र
भाष्यायां वैशिके षष्ठेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ३ आदितः एकत्रिंशः ३१ शास्त्रकार एव प्र
करणसंबंधमाह॥ वर्त्तमानमिति तस्यां यो वर्त्तते तमलक्तकवन्निष्पीडितार्थं उत्सृजंती
ति यदा त्यक्तुकामा तदा संदध्यात्॥ एवं सत्याः पदार्थयेदन्यमवप्रभ्येत्यनुक्तं भवति विशी
र्णेनेति पूर्वसंसृष्टेन निष्कासितेन संधिरूपान्तरं इति विशीर्णे प्रतिसंधानमुच्यते। विशीर्णस्याल
क्तकवदुत्सृष्टस्य किं संधानेनेति चेदाह। स चेदिति वित्तवानपि यदावसितार्थोऽस्य वसपंदास
नीतिमानुरागस्था। अन्यथा विस्रब्ध सनार्थयत्किंचिद्व्यापि निष्कासितो हमनये विरक्त उपकुर्यात्।

टी ततइनि तस्मात्कारणात्संधेयः सोप्यन्यायापद्दिनसंसृष्टः॥ तत्र विधानांतरमाह। अन्यत्र
गतइत्यनेन बहिर्धो विशीर्णइतित कंचित्व्यइति निरूप्योवक्ष्यमाणेनन्यायेन सह स्नानसंधेयः
।३। सइति। योन्यत्रगतः कार्यं उत्येतिबहिर्धः संसृष्टस्यैकविधः कार्यउक्तिमाह। इतइति। स्वदोषत एवा
स्यपदस्यानाधिकातः स्वयमेवापसृत्यान्यत्रगतः तत्रापि स्वदोषोपकृतोपि स्वयमेवापसृतइ
त्यपमेकः॥१॥ इतस्ततश्चेति अत्राश्रययोर्दोषो नाश्रितस्य दोषः यस्मादितो निष्कासितो सृत
इत्याश्रयस्यदोषः तत्र यत्रगतः ततोपि निष्कासित एवापसृतइति द्वितीयः २ इतः स्वयमपसृ
तइत्याश्रितस्य दोषः ततोपि निष्कासितोपसृतइत्याश्रयस्येति तृतीयः॥३॥ इतः स्वयमप
सृतइत्याश्रितस्यदोषः तत्र स्थितइतितो भयोरिति चतुर्थः ४ इतो निष्कासितापसृतइत्याश्र
यस्य दोषः ततः स्वयमपसृतइत्याश्रितस्येति पंचमः ५ इतो निष्कासितः समुपसृत्ये त्याश्रय

स्यदोषः त्वचास्थितरतिनोभयोरपीतिचेत्ः ६ रज्जुसंधेयासंधयासंधेश्यानर्कमाह। उपजयति
चेदिति पदिसंधातुं पाकमर्दीदिगुरवेनोपजयति भवतीत्यर्थः तत्रद्वितीयपक्षाभावात्तर्कयितव्यर
तिनोक्तं। यदाह। उभयोरपीति। तस्यास्तस्याश्चतामयामनिष्कासितत्वात्। सतोपिगुरुणानचेद्वी
चलबुद्धित्वात्तस्यदोषमेवापस्रुतः तस्मिन्निहिनोपिस्थायीनचतदस्यार्थेनयोगरस्य संधेयः
इतस्ततश्चानिष्कासितउपजयतिचेदितिवर्त्तमानेस्थिरबुद्धिःस्वयमनस्तत्वात् अत्रपद
द्वयमप्यास्ति। सचेदिति। अत्रतर्कयितव्यरतिनोक्तं। चेच्छब्देनैवपर्यायेनतदर्थस्योक्तत्वात् अ
न्यद्रति। अन्यस्मात्कस्माद्दुर्लभमानयापिनिष्कासितः समारोपिसद्भ्योपितनश्चतपारेवि
तोजनितरोबोऽमर्षादद्रुदास्यतीतिक्तात्वात्तदानीमेवसंधेयः नैवमेवितत्वात्तनासामनुश
यंवधातिति॥ निःसारतया निर्ईव्यतया संसोरे चकदर्यतयाश्चवदान्यतयास्तक्तोनिष्कासितो

टी पितृश्चेयान्न संधानुमितिह्यपितुल्यत्वात्। इतः स यमप्यस्तत्मनो निकामितापस्तत्ररम्यवाप्नुप
ज्ञ चेद्दितिस्वजनेष्वत्रापियदिश्वार्जार्नकेपितव्यदतिनोक्तं। अतिरिक्तं पूर्वस्माद्दानात्। आदौ च।
१३२ यावदर्थसंप्रयोगः कृतकृत्यश्च हि स यमसर्पणसंभवात्प्रतियासंसंधेयः अत्र विपर्ययेण
प्रतियासारस्यथोक्तं द्वितीयः पक्षः। तर्कपितव्यः किमुपकर्तुं नोपयजतीति। अत्र संधेयप
क्षमाह। विशेषाधीति विशेषार्पितया यत्रागमस्य विशेषं मुरतगतमपश्यन्न तस्याप्यवि
दग्धत्वात्। तत्र इतितस्याः सकाशात्॥ अस्मिन्नूक्तमागन्तुकामोमपिदृष्टविशेषत्वात्।
मा जिज्ञासितुकाम इतिमत्र स्यादेव समपि जिज्ञासां कर्तुमिच्छुः किम यं मां सयमयस्तुमि
क्षतिनेतिसानुरागत्वाद्धोस्यापि दृष्टविशेषत्वात्। तस्मां वा दोषान्तरग्रणविपर्ययान्दृष्ट
वान् आगन्तुकाम इतियोज्यं मनस्तु वाग्गरोक्षम पिन्नयिष्यन्न प्रभ्रनत मान्यगुण न धुना

पश्यति। तद्गुणान्लोकान्दृष्ट्वासउभयस्मिन्नपिपक्षे मयिगुणदर्शी भूयिभूतनमंदास्य
ति। अस्यापपक्षमाह॥ बालोवेति। हरिद्रारागइव रागो यस्य नचिरस्थायीमपि विरक्तोपत्नुगत
मन्वा तिविरक्तः मृतरां गंतुकामः किंदास्यति। यत्किंचनकारीवा सोऽनर्थमपि कुर्यात।
उक्त्येवमवेत्य स्त्री त्वामसंदध्यात। प्रथमेपक्षे॥ नवेति। नैव संदध्याद्द्वितीयेति॥ न कंपिनव्य
इति उपकारापकाराभ्यां। अनुरागादागंतुकामः मुक्तस्य निष्कासितत्वात्। ममन्येरौनीवितः
रंजितोयं। योन्यस्यां नरमते। येन तानोपिस्वयमेवापसृतः। इवंसंयोगेनेत्यन्यायेन निष्कासितः
समां शीलयित्वेत्यनुरागप्रदर्शनेन वानुप्रविश्यवैरं निर्यातयितुकामः। प्रयब्नल्यव्हमनयाह
यन्निष्कासितइति। धनमभियोगाद्देति। अस्याःभियोगमेवकुर्वत्यानयाधनं वहुपहृतं। आलु
हं संप्रयोगस्यकादाचित्कः इतः तथनंस्नेहोपनयनेन मांविश्वासप्रतीपमादातुकामः निर्वे

टी

133

ष्टुकामो देति। निश्चयो विशतिर्निवेशेन तौ वर्त्तते। इदानीं धनसंप्रयोगेन देवधनं निर्वेशं कर्त्तु
कामो वान्यद्दातुकामः मां वा वर्त्तमानादि जिनिष्कासेन येन सह वर्त्ते हं तस्माद्वर्त्तमानाद्दाग
तुका त्वगथास्तेन मां भेदयंति माभूदस्य लाभेन योग इति। स्वयं दास्यति चेदाह। स्यक्त कामइति
अकल्याणबुद्धिर्वैरबुद्धिः निपातनाद्यभिप्रायः अन्यथा बुद्धिरन्यादातुकामः कालेन तदा
नीमेव तस्य निष्कासनेनापादितवैकृतत्वात्। लंभयितव्य इति। आययितव्यो न तु प्राप्यः स्वा
तंत्र्येण लाघवात्। एतेनेत्यनंतरोक्तेन विशीर्णेन व्याख्यातः अयमपि तथैव तर्कयित्वा
ऽकल्याणबुद्धिरसं। धेयो अन्यथा बुद्धिः कालेन लंभयितव्य इति इतो निष्कासितः स्वत्र स्थि
त उपनयस्येत तर्कयितव्यः। योन्यत्र गतोपगताः संधेयाः तेश्च पजयन्त्यनुपजयत्स्ववा लाघ
वादन्यत्रस्थित इति। द्विधा वर्त्तमानस्याजपरत तप्रेतितत्राचि स्थितौ कारणापेक्षापायम

जयेन॥ बहु निकारणान्याह॥ व्यलीकार्थमिति। व्यलीकमपराधोजनन्यस्यामभिगमनं तन्निमि
त्तं भयान्निक्वासितो न पुनर्ददातीयत्नादानेतव्यः ततो हि फलेन योगात्ततः श्वशुरसंभावो वेतिमान्तु
द्धिप्रणयोच्छुरसंभावः इदं दास्यामीति। ततद्रतिपत्रगतस्य स्वाम्यकाशादिदमवाप्स्यति किमन्यस्माद्दा
मीति तदर्थं विधानं करिष्यतियेन वाच्छेदर्थो वर्तमानो विलक्षोभूतो निःक्रामति। अर्थागमकालो
वास्य वाणिज्यया सिद्धयास्थानवृद्धिर्वा ग्रामादेरधिकस्य लाभात्। लब्धं वा तेनाधिकरणमरूप
टलादिकं दारैर्विशुद्धोममेदानीमवसरः प्राप्तः पारतंत्र्यात्प्रच्छन्नः कर्मस्थाने प्रच्छन्नहे वास्तत्तंत्रः
शुभं दास्यति। पित्रार्जवेनैव विभक्तोभ्राता पितरि मृते अनेन वा प्रतिबद्धमिति तस्य सिद्धत्वा
त्तत्त्वेनेन संधिं लब्ध्वा संक्रमः स्यानीयेन विमानितो वेवेतिमत्तो विशीर्णः स्वभार्यया संस्पृष्टः तां
चास्मादिमर्शादवमानितां चानाप्यतमेवसंधायतस्यां विक्रमयिष्यामि विग्रहं करिष्यामि अ

क्रोशस्य निर्यातनार्थमस्य वा विशीर्णस्य वा मित्रं शक्तिद्रव्यं संपन्नं महद्विविलीमपहर्त्तुं कामामम
सपत्नीवर्त्तमानां भृतस्सर्वां कामयते। तन्किंच मधुना विशीर्णेन भेदयिष्यामि येन सा लाभेन
134 नयोक्ष्यते मां चोपकरिष्यति। चलचित्ततया वेति। स तोन्यत्र गतस्तनोप्यन्यत्र गतस्तामपि चल
चित्ततया लाघवमायादयिष्यामि स्तयमनुपन्नये दित्यभक्तं तस्य स्वरूपमाह। तस्येति विशीर्ण
स्य मानुदैः शीलेनेतिमानैवास्याः शीलानपानपाथर्थ परपात्वंनिः कासितः नायिकात्वच्य
नुरक्तैवके वल्लं परवशा सतीवर्त्तमानेन गम्येन यऽसंसर्गः संप्रयोगो नायिकायाः सोऽकामा
याश्चनिष्टं स्याच्चौ ब धयान वत् विद्वेषः परमार्थतो यत्तस्य दर्शनं पर्चेपि न निष्टनीति वर्ण
येपुः नस्याश्चेतिनायिकायाः साभिन्नानैरितिसाभिन्नानं वक्ष्यति सर्वानु रागैरिति सर्वैर्विशी
र्णापेक्षानुरागाश्चासमन्नरागं प्रत्यायये पुः नायकं नोधयेपुः नेनतथैव प्रतिपद्यते तत्कृतोप

कारसंबंधमितिनायकेनयः कृतउपकारः अर्थेनअनर्थेवतीकारेणवानेनयुक्तंस्यात्॥
कृतज्ञतासूचनार्थंअपूर्वस्यासंभवेविशीर्णोनोपजायतिश्रुतेनसंधानंयुक्तमित्याह। अपूर्व
संसृष्टयोरिति। विदितशीलइति। सहवासेनज्ञातस्वभावोहृष्टानुरागस्यपूर्वमासक्तत्वात्स
ह्युभयधर्माध्यासितत्वात्। कोतानुरत्यासृखेनोपचर्यतइति। नात्यर्थंदरति। अर्थार्थंसंधीय
तेसचेत्तथावत्किंतेनसंहितेनदुःखंचपुनर्विश्वासयितुंतस्याःसत्यपिविदितशीलत्वेदृ
ष्टानुरागत्वेनचनिःकासनोत्पादितवैरूप्यत्वात्। सुखेनानुरज्यतइतिनतद्वेषस्यादृष्टत्वात्
तथावानिःपीडितार्थत्वात्। नात्यर्थमर्थेदरस्यार्थोक्तं॥ एवंद्विविधः। तचत्योद्गतस्था। अन्यवेश्या
संसृष्टोऽसंसृष्टश्चेतिसंसृष्टोपिद्विविधः निःकासितोऽनिःकासितस्तेषांसंधानोपायो
गम्योपावर्तनेद्रष्टव्यः। पुरुषःप्रकृतिरिति। पुरुषस्वभावत्वात्कःस्यादेवंविधरूपचरःकद

ही र्यश्च भवति। सर्वसंभरणैः पीडितार्यो विदाना। निःकासितोपि सविश्वासमरतीति संक्षेपेण सं-
धानं। कारणात्रिविधं। नायकांतरस्यं विशीर्णस्यं वर्त्तमानस्य चेति। तदेव दर्शयन्नाह। अन्या-
135 मिति। भेदयितुं विशीर्णत्वात्। तदानेन विमानिता भार्यया तमेव तस्यां विक्रमयिष्यामि। अ-
स्वामित्वं मद्द्वेषिणी वा कामयते। तदमुना भेदयिष्यामि। रक्तरक्तं वेदितव्यं स्थितस्योपघाता-
र्थमित्यनेन तदर्थाभिघातं करिष्यतीति। अतउक्तं। अन्यतोगम्यमेवेति। अन्यंस्थानापिकातो
विशीर्णं भेदयितुं रत्नेनापि विशेषं विशीर्णं वारत्नतुरक्तं चापेक्षत देवसंभ्रयोगरति। वि-
भघेतेति। यत्र यस्मिन्न संस्थाने वर्त्तमानो अतिमंसक्तोपि अन्यस्य संयोगादिनेति। सं-
युक्तोयं कदाचिदपकरिष्यतीति व्यलीकानि च नायिकाकृतानपराधान्नेकृते। अवधीर-
पतिअतिसक्तत्वादेवभयादितिपरित्यागभयाद्दृढदाति।। असक्तमितियो विशीर्णोप्य

तिरक्तः अतिरक्तत्वाद्वर्तमानं तमसक्तमभिनंदेत विरक्ताभावात्॥ पदस्यांतरक्तरतिसक्तंपरि
भवेदत्तकावस्थाग्राह्यस्यविरेतोति। अन्यहृतानुपाते चेति अन्यस्य संबंधिन्यायाने हृते अति
विशारदो अत्यर्थो मर्यदो माभूदनेन संधानमिति तच्चेति तस्मिन् संधाने हृर्वमसंस्पष्टं विशी
र्णामुपयायितं नारीति सामान्याभिधाने प्रिविक्करणाहे श्यैव दुष्टव्याकालेन योजयेत्॥ नतदैव
संप्रयोजयेत् अन्यथा तदात्त एव वर्त्तमाने नापि सक्तेन फलवता विसेषः स्यात्। विशीर्णं
ष्यतिरक्तत्वात्कालांतरमपेक्ष्य तत एव। यदाह। भवेच्चाच्छिन्नसंधानेति। विशीर्णं न सहेत्स्वर्थः
नत्वसक्तं परित्यजेत्। तदात्त एव तस्य सफलत्वात्। यस्तु तदात्त अन्यस्मात्स्त्रीभोगमहाने
वसंप्रयोगं विना न च किंचित्प्रतिपत्तव्यमित्याह। सक्तं स्थितिः। वशिनं पयोत्क्तकारितां अन्यतरति
अन्यमुद्दिश्य प्रव्रजेत्। ततश्चेति न च प्राप्रजितासक्तमेवानुरंजयेत्। कांतानुरक्त्यातत्वास्थित

टी त्वात्तनान्यं प्रतिसंदध्यात्। प्रोक्तानुद्देशेयेनिरूप्यमाह। आयतिमिति प्रभावं लाभमायत्यां तदा
त्वे प्रीतिपुष्कलां निर्व्याजं तस्यात्मविषयविरूढोणेति परीक्षणे विचक्षणा कुशला। इति विशीर्ण
प्रतिसंधानं षट्पंचाशं प्रकरणं ६ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधा
136 यां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतकामसूत्रभाष्या
यां वैशिके षष्ठेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः ४ आदितो द्वात्रिंशः ३२ त्रिविधा वेश्या एकपरिग्र
हा अनेकपरिग्रहा अपरिग्रहा चेति तत्र सर्वस्या लाभ उक्तः। द्वितीयाया वक्ष्यति तृतीयायावि
नापरिग्रहमनेकस्मात् लभमानाया लाभविशेषा उच्यंते। तत्रापरिग्रहकारणमाह। गम्य
बाहुल्यादिति। यदा गम्या वस्त्वेभ्यः स्पर्धया बहु लभते प्रतिदिनं चैकैकमभिगच्छंतीन दिनैकं
प्रतिगृह्णीयात् स हि बहु प्रीतिदिनं च न ददाति। तदेवमनियतो लाभः संततश्च कश्चित्स्वल्पेम

विद्यात्। नगृह्णीयाच्चान्येतावन्मात्रकमेवदद्युरिति कहेत्। देशमिति। देशसंपन्नमितरं वा कालं
यत्रकामउद्धृतशक्तिर्वीर्यस्येति देशग्रहणं यथाश्वधरकापमेवमानस्यैकत्ररणः पूर्वं कायमविद्धि
गुणः आत्मनोऽवगणानुरूपवैदग्ध्यादीनि सतोऽसतो वा तथा सौभाग्यमन्यान्यपरतिमेघ्यान्यः स्या
नमानानां त्यागात्मनस्त्वनुन्नतं वाधिकं चावेत्य तदनुरूपं रजन्यामर्थं स्थापयेत्। इयमेकां रात्रिं
नियतासेतिरतितत्रयदाबस्यापि तेनार्थेन गम्यएव इतस्तं प्रेषणे नभावयति सिद्धं कार्यं नो चे
दाहगम्ये इतांश्चेति तत्त्वतिवज्ञानतु गम्यते गम्यप्रतिवज्ञानप्रयोज्यपयेदभिज्ञायजिज्ञासार्थं।
विदिताभिप्रायांस्त्वप्रेषयेदात्मीयानि सर्थैः इतस्तं प्रेषणात्तगम्यसंप्रयोगं रजन्नुपालंभः तस्मा
न्नियमितादधिको योनुरागात्लभ्यते सतामातिशयः तंचेत्तवैवलभते भद्रकमेव। नो चेद्व्याह।
द्विलिखस्तु रितिरनिशक्तो विकल्पार्थौ द्वौ वीन चतुरो वा एकस्यापि मृत्तं गच्छेत्। परिग्रहं च वरेत्।

२७

टी परिग्रहकत्वं चतितावत्तु दिवमेस्तन्यनिरपेक्षानुरंजनेनगम्यतस्य विशेषमाह। लाभस्या-
भ्यरतियदिवह वोगम्यायुगपद्उपास्थिताः एकोहिरण्यंअपरस्तुतत्यमन्यं लाभतोयेन द्रव्याथि-
137 नीतद्दायिनिगम्ये लाभविशेषः प्रत्यक्षः तस्यार्थिनीस्यादित्याचार्यास्त्वं॥ अप्रत्यादेयत्वादिति
हिरण्यमत्रलोकप्रतीत्याकपर्दकाः ते चेदत्रगम्येन पुनर्नप्रत्यायंते वस्त्रादिकं दत्वा किंचित्स्वता-
दत्ते। सर्वकार्याणामिति। तद्द्रव्यं मंडनमन्यच्च कार्यैर्हिरण्यम्लभ्यते नलभ्यमानत्वात्। तेनतत्र एव
विशेषः तस्मात्तत्रैवार्थित्वं कर्तव्यं। द्रव्यस्वरूपमाह सुवर्णेतिसुवर्णरजते घटिते अघटिते
वा तांम्रकांस्यलोहै घटितं भांडोपस्करं च आस्तरणं तूलिकादि। प्रावरणं कंबलादि। वासो विशे-
षः क्षौमादिः गंधद्रव्यं चंदनादिः कटुकं मरीचादिः भांडः पटुघटादिः सर्वे सर्वंतरति। तद्उप-
भुक्तानेद्रींन्यं तत्तत्तैलादिः रसादिना विशेषः धान्यपशवो यत्र अवलधावे श्यानां नगरस्यते।

पत्तनसाम्याद्देति यं ह्वा एतन्न्नते विपर्ययं ततो विशेषः द्रव्यसाम्यइति यच्चा दाचविरूपतः प्रमाणतु
ल्पेश्रयच्छनः तत्र मित्रवचनमनुष्ठेयं यत्र वा तदानीमदीयमानमतिपतति यत्र चायतिः प्रभावः
पुरुषु त्लोवा यत्र गम्येस तिश्रीतिर्वा नायिकापा नायकस्य बा नायिकायामिति गम्यतो विशेषमा
ह। रागस्यागिनोरिति रक्तास्यागिनो विशेषः प्रसक्तः तदान्य एव द्रव्यप्राप्तेः शक्तो हि रागिनि स्यागः
रागिनि श्रस्यागिनि रक्ते शकास्त्यागः श्राधातु रुपायेन। कुतस्त्याह। तव्योपीति। त्यजति द्रव्यं ददा
ति॥ निर्वंधादिति प्रयासेनापि न रज्यते तस्य तेजस्वित्वात॥ अतरक्तस्त्यजति। तत्रापि धनवदध
नवतो रिति रागिस्यागिनोर्यो धनवान्स विशिष्यते। ने नरो निर्धनः प्रयोजनकर्त्तरीति नायिकायाः
कार्यस्य पः कर्त्तातस्मिन्स्यागिनि विशेषः प्रसक्तः तदा यत्त एव कार्यकरणात। त्यागी तु दास्यती
ति न प्रसक्तः॥ सकृत्कृत्वेति एकवारं कृतमिति कृतमस्याः कार्यं किमपरं करिष्यामीति। अती

टी नमितिरतमेवास्मैनपुनर्ददामीतिनापेक्षतेत्यागशीलत्वात्।।तत्रापीतिप्रयोजनकर्त्तरि।आत्मपि
कृतइति।यदानत्वप्रयोजनमवधारितमतिपनतितदानतएवविशेषः।।कृतज्ञस्त्यागिनोस्त्यागिनि
138 विशेषःघस्मरौरव्यदर्शनात्।ननुकृतज्ञोतस्मास्त्यागित्वात्।स्थिरमिति।दीर्घकालं।आराधितो
पिकांतानुहत्या।व्यलीकं।नापिकापराधंउपलभ्य।मिथ्यादूषितइतिमिथ्यैवदोषंग्राहितःस
देवेयंव्यलीकंकुरुतइतिश्रममतीतमाराधनक्लेशंनापेक्षते।कुतइत्याह।प्रायेणाहीति।बा
हुल्येनत्यागिनांतेजस्वितादयस्त्रयोधर्माःसंभवंति।।तत्रतेजस्वितयाव्यलीकंनापेक्षते।
ऋजुतयामिथ्यादोषंनग्राह्यते।[illegible]नाबनान्स्त्रयंनापेक्षते।ततःकथंरःस्थैर्यमापेक्षीति
कृतज्ञइति।कृतज्ञत्वादेवसहसाविरज्यतेव्यलीकमुपलभ्यापि।परीक्षितशीलत्वाच्चेति।कृ
तज्ञतेवपरीक्षणासंभावत्वान्नमिथ्यैवदोषंग्राह्यते।तत्राप्याप्तितइति।यत्नप्रभावोस्ति

याच्ञार्थोपगमनहेतुः तथा मित्रवचनमनर्थप्रतीघातो ऽर्थसंशयश्च। तेषां विशेषमाह। मित्रव
चनार्थोपगमयोरिति अर्थागमे मित्रवचनार्थः प्रत्यक्षः तस्य दृश्यमानत्वात्॥ अन्यत्र वचनमेव
केवलं। सोपि अर्थागमो भविना भविष्यति। प्रतिहत इत्यस्मनुतिष्ठते कलुषितं रोषितं स्यात्। तनश्च
तन्त्र। ति वद्ध कार्यदानिरेव स्यात्। अतिपतित इति। यदा तदानीमुपेक्षितो ऽर्थोपतति चदास्यत्ते
वेति विशेषः। मित्रं कलुषितं स्यादिति चेदाह॥ तत्रेति। कार्यसंदर्शनेनेति जनानां कार्यं तन्नूवा
पीकार्यं न चेदं महदुपस्थितमपि पतति। त्वदेच नंश्वः कर्त्तास्मीत्यनुनयहृर्वकमुक्त्वा॥ अर्थाग
मे विशेषः प्रत्यक्ष इति दृश्यमानत्वात्। अर्थ इति। परिमितावच्छेद इति अस्यावच्छेद इयत्ता सा परि
मिता यस्येत्यर्थस्यानतिशयत्वात्। सकृत्त्वस्त इति। अखंडितप्रसरत्वात्। एकवारप्रवृत्तोन
शायते कावतिष्ठत इति किंमूलघाने सर्वघातेवेति। अत्र मधुविंदूपाख्यानमुदाहरणं। नुकूला

दी धवलत इति लघोरनर्थयोर्दूर्वाङ्कुरयो विशेष्यत लघुत्वेङ्कुरनर्थ इति ॥ एतेनेति अर्थसंश
यात्। अर्थः स्यान्नवेति। संशयोऽन्यस्मादनर्थप्रतीकारः तदार्थसंशये विशेषः प्रत्यक्षः तत्र
१२९ संशयितेपि लोकस्य प्रवर्त्तनात्। परिमितावच्छेदो र्थोऽनर्थः पुनः स कल्पस्ततो न ज्ञायते का।
वलि इत्तर इति यत्रैव विशेषः न लघोरर्थोस्रति कर्त्तव्यात्सोरर्थे संशयिते विशेष इति व्याख्या
तः एवं हि विधं दन्यर्थे न विशेषि तेन यद्वपन्वितं धनं स प्रलक्षणे नामलाभातिशयः प्रधानार्थ
स्य धनात् अतस्तद्वारराजतया यत्नं दर्शयन्नाह ॥ देवकुलेति त्रिविधा वेश्या गणिका रूपाजी
वा कुंभदासी च नाः प्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधा तडागं उद्धरिणी। स्थलीनामि
ति निम्नेषु प्रदेशेषु लोकागमनार्थं सेतूनां निबंधनं अग्निचैत्यानामिति स्थानादहेमराङ्गिणे
हानि कृत्वा सर्वैरस गंधव्रीहिरत्ने पुप्रदेपुरा पूर्वं यावद्यत्ये संसृज्यते। पाक्रांतरेन मिति। वे

श्चार्थस्याप्रतिग्राह्यत्वात्तअन्यहस्तेनदानंदेवतापूजनानांप्रवर्त्तनेघंटानिबंधनेउपहारा
णांभक्ष्यादीनांतस्येयत्तांप्रदर्शयन्नाह।देवकुलतडागारामाणांकरणंस्थलीदेवतासमुद्दिश्य
सर्वमेतत्प्रधानोर्थः नहैसहिस्मोरिति।तस्मिन्प्रधानार्थेसाध्येयद्व्ययंसहते।धनस्यपरिग्रहणम
यंत्र्यंप्रकऐरागातिशयउत्तमानामितिरूपादिभिर्नायिकागुणकलानिरन्चिताउत्तमगणि
काः गुणानांचपादार्द्धाभ्यांमध्यमाधमाः॥सर्वांगिकरतिसर्वयुंगेषुयोभवति।उदारस्येतिसंस्था
नतः संकेतनस्थामत्ताहैदितिलोहतांम्ररजतैः परिचारकैरितियथास्वकर्मणापरिचरंतियै।
गृहपरिच्छदस्येति।गृहसंविधानस्यउज्ज्वलतेत्यर्थंप्रधानार्थः तद्व्ययसहिष्णोर्धनस्यपरिग्रह
णमितिवर्त्तते।अर्थंप्रलम्बोलाभातिशयः रूपाजीवानामिति।उत्तमानांसत्त्वपिगुणेषुरूपा
जीवांवारूपस्यप्रधानत्वात्कलासुनसंततरूपस्यगुणानांपदार्थानांचमध्यमाधमाः अ

टी त्रयः प्रधानार्थैः सगालिकानामस्त्येव। आच्छादनमिति परिधानीयं प्रावरणीयं च सदैवमुक्तं।
अपक्वधर्मिनस्कदर्थितत्वात् तद्धमुपनयति। सौगंधिकेन सुगंधिसमहेनचतुःसमकादि-
140 नानां कल्लादिना च नित्यं योगः एतत्सर्वं गालिकानां रूपाजीवानां चास्त्येव। विशेषमाह सहिरः
एपभागमिति मुवर्णलेशेन युक्तमित्यर्थः। अयं प्रधानार्थस्य प्रयमस्य हि सोऽर्धनस्य परिग्रहणा।
मिति वर्जते। अयं च प्रकृष्टेला नातिशयः। कुंभदासीनामिति रक्तमानां च कुंभग्रहणं कर्मी
पलक्षणार्थं कर्मकारिणामित्यर्थः। आसां चोत्तममध्यमाधमकर्मापेक्षयैव तथाविधत्वं ऽ
एव्यं। प्रदेशेनेति। उत्तमानां लाभातिशयमार्गेण मध्यमानामिति गणिकारूपाजीवाकुंभदा
सीनां लाभातिशयानिति प्रकृष्टापेक्षं मध्यमाधमान् योजयेत्। तथा चोक्तं। यद्देश्यमार्जितं
द्रव्यं प्रधानार्थस्य साधकं। अवस्थानं हि वेश्यानां सलाभउत्तमोत्तरतरेति। इय महत्तीति वेश्या

यानिति प्रकृष्टापेक्षं मध्यमाधमान्नयोजयेत्।तथाचोक्तं।यद्देशप्राप्तार्जितं द्रव्यं प्रधानार्थसाध
कं।अवस्थानहिवेश्यानां सलाभन्तु न मोमतरति।स्यमवृत्तीति वैशस्य संप्रमन्नस्यानुभिक्ष
स्यदुर्भिक्षस्यनाविभवस्यात्मीयस्य महतो लोभस्य वामामर्थ्यस्य विभवधनस्य क्षेमेहत्यारत
रस्य वा तत्तस्थानेयं वृत्तिरियता प्रधानार्थद्वारेण यानिर्दिष्टा कदाचित्तान्यूनाधिकावासंभव
ति॥ एवं च कार्यनिरपेक्षया कश्चित्स्वल्पोपि लाभोऽस्तु ते कश्चिन्नैव कश्चिद्दातव्योऽस्तु ते कश्चिदा
पत्यां यदाह।गम्यमिति।अन्यत इति अन्यस्मान्नायिकातः निवारयितुकामा नान्यत्र।तत्रासीदि
ति अपहर्तुकाम इदं विरूपां सत्कं तस्यामीति।लाभतरति अन्यस्या नायिकातः गम्यसंबंधिनोला
भात्।विपुरुषसमागमा वियोक्तुमिच्छंती अन्यसंसर्गादिति येन गम्येन सह संसर्गः तस्मात्
स्थानं जनसंसदि विशिष्टदेशावस्थानं मन्यमाना वृद्धिं प्रकृष्टारव्यां लाभातिशयं ख्यायतिं च भावं

टी अभिगम्यतामन्येषां नायकानामभिगमनीयत्वं अनर्घप्रतीकारश्चेति अनर्घप्रतिकर्तुं सहाय
मेनं कर्तुं कामास्तस्येति यस्तस्यां सक्तो अन्योवर्त्तमानः तेनयः प्रथमउपकारः कृतः सस्वल्पत्वा
१५१ दकृतमिव पश्यति तस्मात्तीतस्य स्वल्पीकार्थिनी अपराधं कर्तुं कामा अल्पमपि टल्लीयात् येना
यमपराधं मन्येति सक्तस्त्यजति। केवलश्रीत्वार्थिनी वेति श्रीत्येव केवलं या अर्थिनी नार्थैः कृत्वा
लाघुद्धिरिच्छविमंवादकात्। अथमनर्घप्रतीकारिके न्यूनत्वं अत्र विशेषमाह। आपत्स्वर्थिनीति
ति। यदा आपर्म्भिर्महती स्यात् अनर्घस्य महान्तनप्रतिकर्तव्यः तदा नैवप्रतिग्रहीयात्॥ स्वदा
म्येनांस्वज्ञात्वेन तोलाभं गृहीत्वा अन्यतः प्रतिसंधास्यामि तस्याधिकत्वात्। गमिष्यति। दारैर्यो
ज्यते॥ गतः कृतदारपरिग्रहो नाकथं दास्यति नाशयिष्यत्यनर्थो तस्वकीयान्तस्य परवशश्चा
यत्वात्। अंकुशमन्तरेति। यमधिता उत्तराध्य कृउपरिकश्यस्येति गम्यस्य कर्मत्तिा आगमिष्यति

तदाऽयमस्वतंत्रः कर्षदास्यति स्वामीपिनावाअंकुशभूतः स्यान्नवांशो वेतिपस्मिन्स्थाने अस्याधिपत्यं
तस्माद्धि श्रुतिः बलविज्ञोवा प्रतिज्ञायापि न दास्यति। तादात्म्ये नेति। तदानीं॥ त्रतिग्रहं लस्यानर
ति। सप्तमेशो भोपलब्धार्थो दास्यति। अधिकरराम रूपाटलादिकं स्यान्नंयत्राधिपत्यं करिष्यति
वृत्तिकालो वेति संवत्सरकत्वात्जीवनकालः अस्यास न्योराजकुले बिलंबस्य वर्तमानत्वात्। वाहनंयान
मात्र मागमिष्यति। वाणिज्यधर्मे स्थितत्वात्॥ स्थलपत्रेरत्यंभूतं स्वराष्ट्रादि तस्य म स्यपत्तनेरति
सतमस्मिन्लग्नप्रतिलाभिहत्तिस्यात् ततस्थयकं समस्पदास्यति अभिगमतानतिःफलं सतत्त्वा
त्। नित्यमविसंवादको वा प्रतिज्ञायावश्यं दास्यति पत्या मित्यागमनकाले परिग्रहकत्वं वा स्वरे
ततत्राथि स्थलस्य मानत्वात्। रुष्ट्वाधिगतवर्त्तां श्वेति लग्नेशेनार्जितवृत्तान्तराजवल्लभनिष्ठुरा
निति येराष्ट्रनिष्ठुराः क्रूरा येषां नाकारणीयमपि कुर्यादित्यर्थः प्रायशस्तेभ्यो ऽनर्थसंभवात्। तेषां

टी तर्हि उपादानमित्यर्थः। अनर्थ इति पाठान्तरं कान्यस्मादनर्थोऽभिगम्यचाभ्युदयः नानुभवप्र
योजनं स्यात्। प्रयत्नेनापि तानगच्छेत्पगम्येत्सापदेशमुपक्रमइति। यत्किंचिन्मिश्रीकृत्याम
१५२ भिगच्छंतमभिगच्छेदित्यर्थः इत्याद्यभावादात्मनेपदं न भवति॥ येष्वर्थ एव प्रयोजनं तानाह
प्रसन्नाइति। स्थूललक्ष्यान्महोत्साहानितिमहानुत्साहो येषामितिमहत्त्वंचोत्साहस्यशौ
र्यादिभिः तेनयुक्ताः स्वल्पेपि वेश्याविषये प्रभूतं द्रव्यं प्रयच्छंतितस्मात्तानगच्छेत् स्वैरविषये
रूपचारलक्षणैः इति लाभविशेषाः सप्तपंचाशं प्रकरणं ५७ इति श्रीवात्स्यायनीयकामसू
त्रटीकायां जयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन य
शोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां वैशिके षष्ठेऽधिकरणे पंचमोऽध्यायः॥५॥ शास्त्रकारेण
व प्रकरणसंबंधमाह। अर्थानिति। लाभविशेषात् अनंतरं कालवशः आचार्यमार्गानुसाधम्मा

नान् अपरिग्रहयावैरणायात्र अनर्थोऽस्यार्थः विरुद्धाः अनद्भवं त्विति। अनुलक्षणा इति अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वे अर्थानिति द्वितीया अर्थान् साध्यमानान् लक्षीकृत्यानर्था अपि स्युरेद नु।
न्यः उत्पद्यंते त्पत्रयदा अर्थो एवोत्पद्यंते तदा निरनुबंधार्थः पक्षः यदा अर्थे वाधित्वा। अनर्थास्त
दा निरनुबंधा नर्थः पक्षः अनुबंधाऽनर्थाघाः असंशयास्तु एतयोरेवोत्पद्यंते तस्मात्तेनोपा
दार्थ्यं वि वा दो युक्तः इत्यर्थादनर्थानुबंधसंशयविचारात्तु त्पद्यंते तेन त्वार्थाः तदनुबंधाश्चोपा
देया एव। तत्संशयास्तु केषांचित्त्वत्रैतेः योनर्थोक्तदनुबंधाः तत्संशयास्तु तेषामनुपादेयत्वा
त्। उत्पत्तिकारणं यथाह। तेरति अनर्थोदयः बुद्धिदौर्बल्यादिति। उहान् हतत्वाभिनिवेश
विवेकाभ्यां बुद्धिदौर्बल्यं॥ रागः शक्तिः अभिमानोऽहंकारः दंभः छद्म। आर्जवं ऋजुता। विश्वा
सो विस्रंभः क्रोधः कोपः एते कार्यवशात् युक्तितः प्रयुज्यमाना नैव दोषाय। अधिको न तु दोषा।

१४३

टी येवेत्यतिशब्देनाह।प्रमादोयोऽन्यत्रव्यासंगः साहसमविमृश्यकारित्वं एतच्च यथामानुषं दैव
योगादिनिर्दैवमशुभकर्मशुभं चशुभसंस्कं च।तेन दैवयोगादित्यर्थः।तेषांबुद्धिदौर्बल्यादीनां
143 अथवा।एषामितिअनर्थानांसानुबंधानानांतत्संशयानांचाफलमितिपरिणामः अनर्थवे
दनविपरिणामरूपेणसंशय्यमानत्वादनर्थसंशयानामपिफलं।व्ययस्येतिगम्याभिगमना
यकृतस्यअनायतिःप्रभावहानिः आगमिष्यतइति अधिगतेव्ययेतस्यमानःस्यनिवर्त्तनमिति
लोकव्यं।आप्तस्येतिआप्तस्येत्यर्थः निःक्रमणमन्येनगृह्यमानत्वात्।पारुषस्येति।दिकृत्त
स्यगम्यता।परिक्लेपनाशरीरस्यप्रघातः आत्मवायोर्वियोगः केशानांछेदनंलवनंपातनंबं
धताडनंअंगवैकल्य।।कर्णनासाविछेदः तान्बुद्धिदौर्बल्यादीनादितएवपरिहर्तुमिच्छे
त्यावदर्थेहेतत्वनुपायान्प्रयुंक्ते।अन्यथासर्वंबाधित्वाअनर्थोपिस्यात्कारणानांसन्निहितत्वात्॥

अर्थस्य विघ्नं स्यादिति। अर्थे बहुलानर्थहेतुत्वे त्वेकेनानर्थस्य हेतुत्वं नामेवोपायानां बाहुल्यात्। इदा
नीं निरनुबंधानुबंधविचारयितुमाह।। अनर्थ इति अर्थस्त्रिवर्गोऽनर्थ इति कृत्वा तद्विरुद्धोऽनर्थः। त्रिवर्गः
ततस्त्वार्थानर्थानुबंधसंशयविचारस्तस्मिन्नस्त्येव धर्माधर्मयोः कामद्वेषयोरपि संग्रहः। सिद्धः अ
नेन निरनुबंधपक्ष उक्तो वेदितव्यः। तेष्विति। अर्थादिषु बहुषु साध्यमानेषु अन्यस्यापातिनः के
वलं साध्यमानस्य। अन्यस्यापीति। सजातीयस्य विजातीयस्य वा पंचानामन्यतमस्येति। असंप्राप्तौ
संदिग्धायां स्याद्वा नवेति यो विकल्पः स शुद्धसंशयः। द्वयोरन्यतरोत्पत्ताविकल्पस्य संकीर्यमा
णत्वात्।। एकस्मिन्कार्य इति। अर्थादिसाधने क्रियमाणे द्वयोरर्थादीनां पंचानामन्यतमस्य
सजातीयस्य विजातीयस्य वा द्वयस्योत्पत्तिरुभयतो योग इति। उभाभ्यां संबंधद्वयस्योत्पत्तिः। समंता
दिति।। एकस्मिन्क्रियमाणे बहुभ्योऽर्थादीनामुत्पत्तिः समंततो योगः। अस्य योगद्वयस्य निरनुबंधा।

टी प्रकरणं वांतर्भावः। ताभिरनुबंधादीनुदाहरणाद्युदाहरिष्यामः स्पष्टोऽर्थः। ननु च त्रिवर्गोऽर्थोऽनर्थः।
अनयोः स्वरूपतोऽपरिज्ञाने कथमुदाहरणमित्याह। विचारितस्वरूप इति। त्रिवर्गप्रतिपत्तौ निरूपित
144 स्वभाव इत्यर्थः। तद्विरुद्धत्वादनर्थेरूपि विचारितरूप इत्याह। नहि परीततयावानर्थत्रिवर्ग इति।
तत्रार्थानर्थयोस्त्रिवर्गयोरर्थो वेत्यपधिकृत्याह। प्रस्येति। उत्तमादिभेदात्त्रिविधो नायको व्याख्यातः
तत्र यः समस्तपर्योपिरणः तस्योत्तमगुणस्याभिगमने। प्रत्यक्षतोऽर्थलाभ इति। ततएव प्रत्य
ज्ञातदानीमर्थलाभः। ग्रहणीयत्वमिति लोकग्राह्यत्वमुपादेयत्वं आयतिप्रभावः। आग
मकालीयानां प्रार्थनीयत्वं गम्यादीनां सोर्थ इति यो सोनदात्वे लाभः। अर्थानुबंध इति ग्रहणी
यत्वादिरर्थैरनुबंधो यस्य अपं सजातीयानुबंधः॥ लाभमात्र इति तदात्वे न तन्मात्रमेव निमि
त्तं कस्यचिदिति लोके योग्यतोदर्शिवेन विवक्षितः। तस्याभिगमनमात्रोऽर्थो निरनुबंधः ग्रहणी

यत्त्वमिति लोकयात्रात्वाभावात्। सक्तादिति यः सक्तो निःसारत्वादन्यदीयमर्थमपहर्त्तुं प्रयच्छति
तस्यार्थस्य परिग्रहे आयतिच्छेदनप्रभावहानिः दस्युनाह तिष्ठतीति॥ अर्थस्येति एनोपात्तस्यानिष्क्र
मणं चात्रेद्धव्यमिति तावकेन गृह्यमानत्वात्। लोकविद्विष्टस्य च। चौर्यमकुर्वतोपि नीचस्य वाजाति
न्यून स्यागमनमायतिघ्नमिति प्रभावं हंति अत्रार्थोऽनर्थानुबंधः तदात्वे लाभस्यापतिच्छेदाऽन
र्थानुबंधित्वात्। अयं विरुद्धानुबंधः। कदर्यस्येति आत्मानं न त्यांश्च पीडयित्वा योर्थान्संचिनो
ति। सुभगाभिमानिन इति। असुभगः सन्नात्मानं सुभगं यो मन्यते स न प्रयच्छति यः सुदुर्भगः सुभ
गमानी स केवलार्थोगम्य दुष्कः। कृतघ्नस्येत्यत्र कृतघ्नस्य वा शब्दः पूर्वोपेक्षया सर्वत्र योजनीयः
अतिसंधानशीलस्य छलेन संधानपरस्य तथाराधनमिति यथास्वैरपि अपायैरभिगमनं निः
फलं यथानुरंजनमप्यंते निःफलं सोनर्थैरतिपयः कृतोऽव्ययः निरनुबंधः तस्यैवेति। कदर्यादेविशे

टी षमाह। कौर्यप्रमावाधिकस्येति दोषत्रयमनवाधिकं तयैकाराधनमितियथास्यै क्षीयैरभिगमनं
निःफलत्वं कदर्यादीनामवाप्तत्वात् निःकासनमदद नां दोषकरं तेहि निष्कासिता। दोषत्रययुक्तत्वात्
145 पारुष्यशरीरत्यागादीननर्थान् कुर्युः इत्यनर्थानर्थानुबंधः अयं सजातीयानुबंधः॥ एवं धर्मकाम
योरपीति। एवमन्यानपि धर्मकामयोरनुबंधान् योजयेत् तत्र ब्रास्तरास्य गृहस्थस्यानुरक्तस्यानु
रूपां गमनात् प्राणसंरक्षणो कुटुंबसंधारणागार्हस्थ्यधर्मप्रवर्त्तनं च धर्मो धर्मानुबंधः काममात्र
चतद्धर्मो निरनुबंधः तस्यैवाकृतस्नानभोजनस्यागमनं कामो वेषानुबंधइति। अत्रानुबंधाः षड्
विजातीयविरुद्धाभ्यां अनुबंधा द्वादशपरस्परेणयुक्तेति विरुद्धं तत्प्रकाशेषां विजातीयानाम
न्ययोगादिसर्थः तत्रार्थो धर्मकामद्वैधैः प्रत्येकमनुबंधस्त्रिविधः तथाप्यनर्थोपि धर्मार्थकाम
द्वैधैः प्रत्येकमनुबंधस्त्रिविधः तथा अधर्मोपि कामानर्थधर्मैः प्रत्येकमनुबंधस्त्रिविधः। तथा

देषोपि। इति चतुर्विंशति संकीर्णानुबंधाः। शुद्धसंशयमधिकृत्याह। परितोषितोपीति। यदि तदा ते
न ददाति सुरतोपचारेण परितोषितोपि दासस्त्वितरात्त्यागशीलत्वाद्ग्राह्यो न वेत्यर्थसंशयः। उत्सृ
जंत्यारति। कामुकेभ्यो गानिदत्ताऽर्थानन्नं चेत्स्याद्धर्मः। अंगार्पितां वेश्याया धर्मः। तथा हि यथास्व
रूपं धर्मं रत्याचार्याः। तत्रार्थमलभमाना यानि पीडितार्थस्योत्सर्जनमपि किं धर्मो न वेति संशयः
अनिच्छन्नमपि रुद्धिरं नायकं परिचारकमात्मीयं वा दद्यन्निरुद्धत्वात् यो रन्तुमिच्छेत्तत्त्वादन्यान्।
कामत्वात्कामः स्यान्न वेति संशयः॥ अनभिगत इति। अभिगंतुमिच्छन् पुरुषत्वात्तस्माद्रान्तः
स हि राजकुलेऽल्पप्रभावत्वात् अनर्थं करिष्यति न वेति संशयः। मत्त इति। अनुरक्तोऽभिगंतुमि
च्छन् परित्यक्तो निःफलत्वात्। पितृलोकं यायादित्यवस्थांतरप्राप्तोपमलोकयायादिनिःसंभाव्य
१ मानत्वेति परित्यागे अधर्मः स्यान्न वेति संशयः॥ रागस्यापि विवन्नायामिति। कामो न भविष्यतीति

वी मविवक्षितं रागेरगृह्यमाणत्वात्॥ अभिप्रेतोपिनास्ति यदा यमाश्रित्य स्यादित्याह। अभिप्रेतमनु
पलभ्यतिकेवलमेववर्त्तमानायाविदेषः स्यान्नवेति संशयमुद्दसंशयारति। एकस्यैवभावाभा
146 वाभ्यां संशय्यमानत्वात्॥ नघेस्यानंतर्यसंकीर्णो निर्दिश्यते। सुद्धानंतरं हि संकीर्णोस्योद्दिष्ट
त्वात्। इदं वा स्यादिदं वेति। संकीर्ण इति। सच विरुद्धाभ्यां तत्रक्ष्वेमधिकृत्याह। आगंतोरिति
कुतश्चिदागतस्यात्रेगमनेऽप्रतिदितशीलत्वात्। अर्थी वेनर्थी वेति संशयः अत्रप्रत्ययस्य।
सवाअर्थितयासमुपस्थितत्वादर्थः वहत्रभसंश्रयत्वात्प्रभविष्णुत्वाद्वा अनर्थ इति कारणद्व
यस्मान्निधात्संशयः श्रोत्रियस्येति गृहस्थस्यापि क्रियावतः ब्रह्मचारिण इति प्रथमाश्रम
स्य॥ व्रतिन इति किंयंतंकालं गृहीतपराकादिव्रतस्य। लिंगिन इति मौनादेः मुमुक्षो रिति मा
तुर्भिक्षोः कामस्यावस्थान्तरभासत्वात् मित्रवा स्यादिति। श्रोत्रियादीनां मित्रस्याप्यर्थेनावच

नात् आनृशंस्यात् अकरुणापापाः अभिगमने धर्मो अधर्म इति माभूत् व्यारात्याग इति। धर्मेऽपि परमंश
ह्यप्रस धर्मः तदुभयमपि कस्मान्न भवती चेत् अन्यतरस्याविलीयसनुत्पादनात्। अकृतप्रस
यादिति। अकृतनिश्चयात्वो कालिमयं गुणावान्न वेति स्वयमनपेक्ष्य निश्चितसकेवलं लोकप्रवा
दात् गुणवानित्यभिगमनादभिसरतो किं लतः कामो देषो वेति विरुद्धसंकीर्णोस्त्रयः। विरुद्ध
मधिकृत्याह। यत्रेति यस्मिन् उभयतो लोपो केपरस्यैल्पस्तर्वस्या उत्तरत्राप्यधिकृतं वेदितव्यं। अ
भिगमने अर्थः परस्मादेव। सत्त्वाद्वेनुनुरक्तात् अभिगमने संघर्षेत इति स्पर्द्धमानादर्थः सम
भूदनेनास्यां सं प्रयोग इति स्पर्द्धयाददाति म इति उभयतो योगः उभयतो र्थे नकाञ्चन्यत्रय।
स्मिन् क्रियमाणे कार्यस्योत्पत्तिरुभयातो योग इति भूत स्तत्रार्थो योज्यः। यस्मिन्नुभयतो योगे
से न व्ययेनाभिगमनं वरम्येति वर्त्तते। निःफलमित्यर्थः सत्त्वाद्यानुरक्तादभिगमनं विभक्तिप

टी / विलाभेनयोक्तं। अमर्षादिति कदाचिदर्थेभ्रूकात् क्रुद्धात् वित्तप्रत्यादानमिति। तेनैव दत्तं प्रतीपमा

दीयमानमनर्थमंते निःक्रमणात्। स उभयतोऽनर्थः उभयतोऽनर्थो नाम उभयतोगमस्य भिन्न

147 विषयत्वात्। विरक्तुर्बंधपक्षे तद्भावः संशयोऽत्रास्त्येवेत्याह। यत्रेति यस्मिन्नुभयतो योगेऽभिगमन

इति परस्य भविष्यतीत्याशंका। न निश्चयस्तत्कस्मात् निगमने संघर्षात् तस्य द्वैयादास्यति न वेति स उभ

यतोऽर्थसंशयो नाम। यत्रेति यस्मिन्नुभयतो योगे व्ययवतीति। अयं हत्वापि परस्यापि गमनं हृर्वे

रतिः सर्वसंसृष्टः विरुद्धः परस्यैव। क्रोधादिति स्तेनव्ययेनायमभिगमनं अनयाक्षिपन इति

तद्द्वारेण क्रोधान्ममापकारं करिष्यति न वेति संशयः। सक्तस्त्वद्रा कयाचिदर्थेभ्रुक्तामवितो

ममनोदत्तं प्रत्यादास्यति न वेति संशयः स उभयतो योगोऽनर्थसंशयो नाम। बाभ्रवीयास्ति

ति। उभयतो योगावस्थांतरे रतिशेषः। यत्रेति उभयतो योगे। अभिगे च सक्तादिस्तनभिगतात्सक्ता

दित्यर्थः यः सक्तो वशी सोऽनभिगतरागवदास्याति। यथोक्तं प्राक् सक्तो नु वसितं नारीसंभाव्यान्य
त्रवा व्रजेत्‌ इति सर्वस्मिन्दर्शने। अन्यतराभिगमने अन्यतरस्मादर्थः इयं चैकत्वाभिगमने उभ
यस्मादर्थः ततनश्चसरएवात्रमरलस्त्वार्थः। यत्रेत्युभयतो योगे अभिगमन इति परस्य निष्फलो
व्ययइति। अनर्थो नभिगमने वा सक्तादित्यनुवर्त्तते। यः पराभिगमनेन सक्तो जातामर्षः तस्मा
त्तिः प्रतीकारोऽनर्थो यदि न प्रत्यादानं उभयतोऽनर्थो नाम॥ यत्रेत्युभयतो योगे अभिगमने
परस्मान्निर्व्ययइति विना व्ययइति। अनभिगमने सक्त इति॥ दिनाश्रभिगमने दास्यति न वेति।
तस्य वशित्वं न निश्चितं स च उभयतोऽर्थसंशय इति नाम। यत्रेत्युभयतो योगे अभियोगमने
परस्य सर्वो विरुद्धः प्राप्स्यते मया तद्द्वारेणायमपकरिष्यति न वेति संशयः अनभिगमने च
सक्त इति वर्त्तते क्रोधादनर्थं करिष्यति न वेति संशयः पराऽभिगमनेन तदीयामर्षस्यानिश्चित

२८
पृ १४८

148

टी त्वात्। उभयतोऽनर्थसंशयो नाम॥ एते चत्वार उभयतोयोगा दर्शनद्वयेपि स्पष्टा उक्ताः संकीर्णाना
ह। एतेषां व्यतिकर इति। सजातीयं त्वन्काशेषाणां परस्परसंकीर्णे षड् संकीर्णयोगाः यदाह। अ।
न्यत इति। यत्र परस्याभिगमनेर्थ इति एकतो योर्थः सक्ताच्चा मर्षिता हि तत्प्रत्यादान मित्यन्यतोऽन
र्थो यः॥ उभयतो योगो ऽर्थोनर्थरूपः। अन्यतोर्थ इति सर्ववत्॥ सक्तः संघर्षो हास्यति न वेत्स
न्यतोर्थसंशयः अयमर्थोर्थसंशयरूपः॥ यत्र परस्य स्वेन व्ययेन निःफलमभिगमन मित्य
न्यतोऽनर्थसंशयरूपः अन्यतोर्थ इति सर्ववत्॥ सक्तो मर्षितो दत्तं प्रत्यादास्यति न वेत्यन्यतो
ऽनर्थसंशयरूपः अयमर्थसंशयरूपः॥ एवं वाभ्रव्यदर्शनेपि ज्ञं तेष्विति। दर्शनद्वयेपि स्पष्टा।
द्वेषु संकीर्णेषु चत्वारहार्येः पूर्वोक्तैः यत इति। यं गम्यमाश्रित्यार्थमपि इष्टस्तस्यैव बहुलो योर्थसंश
यो नेतरः। गुरुरनर्थप्रशमो वा यतः अर्थाद्धि यहतोनर्थस्य प्रतिकार्यस्य गुरुत्वात्॥ तत्र इति तं

लक्षीकृत्यप्रवर्त्तेत॥ अनयैवेत्थमनुक्तोदाहरेत यद्वाह। तत्रपरस्यद्विजत्वात् अभिगमनेध
र्मः सत्काव्यानुरागान्मूर्खत्वोः सउभयतोधर्मः॥ यत्र ब्रह्मचारिणोऽभिगमनेऽधर्मः सत्काव्यव्रत
स्यांदनिवृत्तः सउभयतोधर्मः यत्रपरस्यानिर्द्दिष्टोऽभिगमनेधर्मो अनभीप्साशक्याहरणात्क्रोऽत्र
निष्पादितार्थत्वात् अप्रयत्नतोधर्मोनवेतिसउभयतोधर्मसंशयः यत्रपरस्यलिंगिनोभिन्न
व्रतगमनेनप्रधर्मोर्थोनवेतिसंशयः सत्काव्यव्रतस्याविप्लुततोधर्मोनवेतिसउभयतोऽधर्म
संशयइति। यत्रपरस्याभिगमनेकामः सत्काव्याभिप्रेतात्सउभयतः कामः यत्रपरस्यानभि।
प्रेतस्यविरागः सत्काव्यानभिप्रेतात्सउभयतोऽकामः यत्रपरस्यानभिप्रेतस्यविरागः स
त्काव्यानभिप्रेतात्सउभयतोद्वेषः यत्रयस्यानभिप्रेतस्यविरागः सत्काव्यानभिप्रेतात्सउभ
यतोकामः यत्रयरस्यानभिप्रेतस्यविरागः सत्काव्यानभिप्रेतात्सउभयतोद्वेषः यत्रयस्या

२९

१४८

टी नभिप्रेतस्य विरागः स न्यायानभिप्रेतात्स उभयतो द्वेषः यत्र परस्याविदितशीलस्य गमने का
मो भविष्यतीत्याशंका स न्याद्य निरूहत्वात् कामो न वेति स उभयतः कामसंशयः यत्र परस्या
149 भिगमने रागायन विवक्षायां विरागः स्यान्न वेति संशयः स न्यायस्तथैव विरागः स्यान्न वेति स
उभयतो द्वेषसंशयः रसौद्दालिके शुद्धा उभयतो योगाः तथैव गमनागमनाभ्यां वाभ्रवीयेषू
दाहरेत्संकिरेत्य धर्मकामावप्येतैरेव प्रकारैरेकैकशः संकिरेत्परस्परेणेति। सजातीयांस्तु
त्स्कात यान्यतो धर्मो ऽन्यतोऽधर्म इति धर्मसंशयेनाधर्मसंशयेन संकीर्णस्त्रिविधः तथान्य
तो धर्माभ्यां मन्यतो धर्मसंशयो वाऽन्यतो धर्मसंशयेन संकीर्णस्त्रयः इति बहुसंकीर्णाः औ
द्दालिकेर्वाभ्रव्यस्य च र व मन्यतः कामोऽन्यतो द्वेषेण कामसंशयेन च संकीर्णस्त्रयः षडौ
द्दालिकेर्वाभ्रव्यस्य च। इहापि समहायेविमरूपयतो धर्मभूयिष्ठः कामभूयिष्ठः तत्संशयरूप

धर्मेऽपि प्रवर्त्तमानस्य ततः प्रवर्त्तेत न तु यतो धर्मे द्विषतः संशयस्थेति योज्यं। व्यतिषंजयेच्चेति। अथो
द्वीनां विरुद्धत्वं त्यक्त्वा शेषानन्तपरस्परतः संश्लेषयेदित्यर्थः तत्रानन्यतो धर्मो धर्मकामद्वेषैः तत्संशये
स्च संयोजितो ऽप्रकारः तथा अनर्थसंशयो योऽनर्थसंशयस्य समुदायेन द्वात्रिंशद्भवति। एवमन्य
तो धर्मो ऽन्यतो ऽर्थानर्थकामद्वेषैस्तत्संशयैस्च संयोजितो ऽप्रकारस्तथा धर्मो धर्मसंशयस्चेति
द्वात्रिंशत् एवमन्यतः कामो ऽन्यतो ऽनुर्थानर्थधर्माधर्मैस्तत्संशयैस्च संयोजितो ऽप्रकारः तथा द्वेष
कामसंशयस्चेति द्वात्रिंशत् समुदायेन षट्सप्ततिः विपर्ययेऽपि तावंत एव श्रोहालके व्यतिषंगसं
योगानां चहानवितिरा॥ तं २४२ एवं बाभ्रव्यस्यात्ते स्वपि सहायै विमृश्येत्यादि योज्यम्॥ उक्त उभय
तो योगास्त्रिविधाः शुद्धाः संकीर्णाश्च व्यतिषक्ताश्च समंततो यदर्शयितुमाह। संभूयेति। एकी
भूय प्रजानां विस्रम्भसत्वात्परिगृहीते वैनके विटाः प्राशपर्वसमाचारत्वाद् गोष्ठी परिग्रहउ व्यतेयो

१४५०

टी बहुभिरेकस्याः परिग्रहः तेनानेकपरिग्रहायाः संमंततोयोग इति नामैकाधिकरणस्याह ॥ अनेकपरिग्रहा
णेषामितस्ततइत्यनेनैकेन कदाचित्द्वाभ्यां बहुभिर्वा संसज्यमानानां संपर्कयंती सहर्षमिति परस्परह
150 र्षाणेषां संसृज्यमाना प्रत्येकमेकैकशोऽनर्घाल्लिर्वर्त्तयेत् स्पर्द्धकारणमाह । ऋतुवसंतकादिष्विति । ते
षु सर्वेषु विटाः सर्वेषु विटानां कामदौर्बल्यं जायते मनोरथमित्यभिप्रेतं वाचयेत् । सा हि निरतो
रुधत्वात्श्लाघ्यवस्थापयितुं महर्षजरतिसंहर्षजनिते कार्योणीनिलाभात् ॥ तान्याह । एकतोर्थ
मिति । यावद्भिः परिगृहीता तेषामन्यतमस्यैकस्य वयोरन्यतरस्य प्रशेषपि सह स्पर्द्धी तस्मादेक ।
तोर्थं लक्षयेत् । सर्वेतरतिसर्वेभ्योर्थं । एकतोऽनर्थं सर्वतोऽनर्थं यदोभौ स्पर्द्धमेतदोभयतोर्थं
सर्वतोर्थमनुभयतोऽनर्थं सर्वतोऽनर्थमिति । यदा स्पर्द्धः स्पर्द्धते दार्द्धतोर्थमर्द्धतोनर्थमिति समंत
तोयोगाः त्रिविधा भिन्नाः अभिन्नविषयत्वादनुबंधोनास्ति संशयस्तु विद्यतरस्याह । अर्थसं

शयमनर्थसंशयं सर्वं वर्जयेत् सर्वं वदिति एकतोर्थः सर्वतोनर्थसंशय इति तृतीयः ए
कतोऽनर्थः सर्वतोर्थसंशय इति चतुर्थः एकतोनर्थ सर्वतोनर्थसंशय इति पंचमः एकतो
र्थः सर्वतोनर्थ इति षष्ठः इति संकीर्णाः षट् शुद्धाश्चत्वारः एवं स्वजातीयं त्यक्त्वा संकीर्णाः ष
ट् इति संहर्षजेऽभिगमने कार्यातुर्थः एकतोनर्थसर्वतोनर्थसंशय इति पंचमः एकतो।
र्थः सर्वतोनर्थ इति षष्ठः इति संकीर्णाः षट् शुद्धाश्चत्वारः एवं स्वजातीयं त्यक्त्वा संकी
र्णाः षट् इति संहर्षजेऽभिगमने कार्याल्पेनानुक्तानि यदा स्व संहर्षज मभिगमनत
दा तेषामेकाभिप्रायत्वात् द्वादश समंततो योगाः सर्वतोर्थः सर्वतोऽनर्थः सर्वतोध
र्मः सर्वतोऽधर्मः सर्वतः कामः सर्वतो द्वेषः त एवं संशयिताः षट् इत्युक्ताः अर्थानर्थानुबंध
संशयविचाराः वैशिकप्रयोजनमिदमधिकरणम्॥ द्वैवस्य कारणस्य शोषमत माह॥ कुंभ

२५८

टी दासीति कुंभयहरणं निकृष्टकर्मोपलक्षणं लोके सामान्यस्त्रियः प्रसिद्धाः कुंभदासीगणिकारूपा
जीवा चेति ॥ शेषाणामपि सामान्यानां तत्रैवांतर्भावः परिचारिकाः या ॥ स्वामिनं परिचरंति तस्याश्चौप
151 निषदिके विधिं वक्ष्यति । कुलटा पतिभयात् गृहांतरं गत्वा प्रच्छन्नमन्येन संप्रयुज्यंते ॥ स्वैरिणी
या पतिं तिरस्कृत्य स्वगृहे ऽन्यगृहे वा संप्रयुज्यते । नटा रंगयोषिता नटा रंगयोषित् शिल्पकारि
का रजककतंतुवायभार्याप्रकाराविनश्या जीवति मृते वा पत्यौ संग्रहणं धर्मेण गृहीता काम
चारं प्रवर्त्तते एताः वहुरूपाजीवाया मे वान्तर्भवंति विशेषः संपद्यते ॥ सर्वासामिति ॥ इति
श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधायां विदग्धांगनाविरहकातरेण
गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन यशोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां वैशिके षष्ठेऽधिकरणे ऽर्थ
लाभोपायः ६ आदितश्चतुस्त्रिंशं ३४ समाप्तं चेदं वैशिकं षष्ठमधिकरणं ६० रस्तु

भारती भाण्डागार

नं ७८८ वात्स्यायनीयकामसूत्रटीका जयमंगलाभिधानाख्यम्

७८८

152

१५२

टी चराजुनजवल्लभ स्वराजनारायणा महाराजाधिराज चौतकस्चूडामणि श्री महीम

स्वदेवस्यभारनीभांडागारे श्री वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधायां वैशिक

152 मधिकरणं समाप्तम् ॥ शुभं भवतु ॥ १ ७ ॥